

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟ ΒΗΜΑ

- **Κ. Σουλιώτης** : Η κατανάλωση ιδιωτικών υπηρεσιών υγείας στην Ελλάδα και τη Μ. Βρετανία
- **Κ. Αναγνωστόπουλος** : Συμβάσεις και ορθολογικός συντονισμός
- **Δ. Ψύλλας** : Ο αντικομμουνισμός στον μεσοπόλεμο
- **Ε. Παπαδημητρίου** : Παγκοσμιοποίηση και τουρισμός
- **Δ. Μακρίδου-Μπούσιου** : Η διδασκαλία των οικονομικών στα σχολεία και στα πανεπιστήμια
- **Ε. Μπαλάσσα-Φλέγκα** : Ο ρόλος της UNESCO στην προετοιμασία ενός βιώσιμου μέλλοντος μέσω της Ανωτάτης Εκπαίδευσης
- **Κ. Μιχαλοπούλου** : Μουσειακή εκπαίδευση και επικοινωνιακός λόγος
- **Βιβλιοπαρουσίαση**
- **Περίληψεις άρθρων**
 - *Summaries*

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ Θ΄

Τεύχος 32

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Handwritten signature and date: 3/6/02

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

Κυριάκος Σουλιώτης: Η κατανάλωση ιδιωτικών υπηρεσιών υγείας στην Ελλάδα και τη Μεγάλη Βρετανία	5
Κωνσταντίνος Αναγνωστόπουλος: Συμβάσεις και ορθολογικός συντονισμός	35
Δημήτρης Ψύλλας: Ο αντικομμουνισμός στον μεσοπόλεμο	57
Ε. Παπαδημητρίου: Παγκοσμιοποίηση και τουρισμός	91
Δέσποινα Μακρίδου-Μπούσιου: Η διδασκαλία των οικονομικών στα σχολεία και στα πανεπιστήμια	115
Ευφροσύνη Μπαλάσσα-Φλέγκα: Ο ρόλος της UNESCO στην προετοιμασία ενός βιώσιμου μέλλοντος μέσω της Ανωτάτης Εκπαίδευσης	139
Κατερίνα Μιχαλοπούλου: Μουσειακή εκπαίδευση και επικοινωνιακός λόγος	167
Βιβλιοπαρουσίαση	221

Περίληψεις άρθρων προηγούμενων τευχών 28-31	187
Περίληψεις στα Αγγλικά (Summaries in English)	203

Η κατανάλωση ιδιωτικών υπηρεσιών υγείας στην Ελλάδα και τη Μεγάλη Βρετανία

Κυριάκος Σουλιώτης*

Περίληψη

Το άρθρο συγκρίνει τη στάση των πολιτών απέναντι στις ιδιωτικές υπηρεσίες υγείας στην Ελλάδα και τη Μεγάλη Βρετανία, με δεδομένο ότι η χρήση των παροχών ιδιωτικής περίθαλψης είναι σημαντικά υψηλότερη στην Ελλάδα, αλλά αυξάνεται σταθερά και στις δύο χώρες. Επιβεβαιώνει τα συμπεράσματα της σχετικής βιβλιογραφίας με τη στατιστική επεξεργασία δεδομένων που αφορούν στο εισόδημα αυτών που πληρώνουν για υπηρεσίες υγείας, στο είδος των υπηρεσιών που καταναλώνουν και στους λόγους για τους οποίους χρησιμοποιούν τον ιδιωτικό τομέα. Καταλήγει στη διαπίστωση ότι η οικονομική κατάσταση είναι σημαντικός καθοριστικός παράγοντας στη χρησιμοποίηση της ιδιωτικής περίθαλψης, αλλά επιπλέον υπάρχουν και άλλοι συμβάλλοντες παράγοντες που συνδέονται με τις ανάγκες των ασθενών, τη διαθεσιμότητα των υπηρεσιών και το επίπεδο ικανοποίησης από αυτές.

Εισαγωγή - Προϊστορία

Οι κυβερνητικές στρατηγικές στην Ελλάδα και τη Μεγάλη Βρετανία, επικεντρώνονται τον τελευταίο καιρό στην αναμόρφωση του Εθνικού Συστήματος Υγείας, με μια σειρά από ρυθμίσεις που

* Διδάκτωρ Οικονομικών Υγείας. (Με τη συμβολή της Susan Shea, University of Newcastle, Psychology Dept, UK.)

μεταξύ άλλων προσανατολίζονται και στον περιορισμό της εξάπλωσης του ιδιωτικού κερδοσκοπικού τομέα υγείας. Στόχος των πολιτικών υγείας και στις δύο χώρες, είναι η διαμόρφωση ενός σταθερού και αποτελεσματικού μίγματος παροχής δημόσιας / ιδιωτικής περίθαλψης, το οποίο θα λειτουργεί με σχέση συμπληρωματικότητας.

Το Ελληνικό Εθνικό Σύστημα Υγείας όπως εισήχθη το 1983, βασιζόταν κατά ένα μέρος στη Βρετανική πρωτοβουλία του 1948 για την ίδρυση μιας εθνικής υπηρεσίας υγείας, η οποία θα προσέφερε ολοκληρωμένη φροντίδα, με κριτήριο τις ανάγκες και ανεξάρτητα από την ικανότητα πληρωμής (Klein 1989). Σε μια προσπάθεια να αναβαθμίσει το προφίλ του νέο-αναπτυσσόμενου ΕΣΥ, η Ελληνική κυβέρνηση έθεσε αυστηρούς περιορισμούς στην ανάπτυξη του ιδιωτικού τομέα υγείας, απαγορεύοντας αρχικά στους γιατρούς που απασχολούνταν στο ΕΣΥ να εργάζονται ιδιωτικά πέρα από τις ώρες των συμβάσεών τους. Επιπλέον, επεβλήθη πάγωμα στη δημιουργία περισσότερων ιδιωτικών κλινικών και νοσοκομείων, ενώ αυτά που βρίσκονταν ήδη σε λειτουργία, μπορούσαν να συνεχίσουν να δραστηριοποιούνται μόνο σε μια βάση χαμηλών νοσηλίων (Kyriopoulos and Tsalikis 1993, Σουλιώτης 2000α).

Η πολιτική αυτή, με μια μικρή διακοπή στις αρχές της δεκαετίας του '90, συνιστά την κεντρική ιδέα της αντιμετώπισης των ιδιωτικών επιχειρηματικών σχημάτων που δραστηριοποιούνται στο χώρο, σε μια προσπάθεια ενίσχυσης του δημόσιου χαρακτήρα του συστήματος. Την ίδια στιγμή όμως, ο δημόσιος τομέας χαρακτηρίζεται από την αδυναμία προσαρμογής του στα νέα δεδομένα τα οποία δημιουργήθηκαν στην παροχή των υπηρεσιών υγείας από την έκρηξη της βιοϊατρικής τεχνολογίας, η οποία συντελέστηκε μετά τα μέσα τις δεκαετίας του '80. Αυτή η αδυναμία, σε συνδυασμό με την άμεση προσαρμογή του ιδιωτικού τομέα στις τεχνολογικές εξελίξεις¹ και με κίνητρο τη διαρκώς αυξανόμενη ζήτηση και –κατ' επέκταση– τα υψηλά προσδοκώμενα ποσοστά κερδοφορίας, η ιδιωτική-κερδοσκοπική δραστηριότητα στο χώρο της υγείας, προσανατολίζεται στην πρωτοβάθμια φροντίδα, μέσα από την ανάπτυξη ιδιωτικών κέντρων διαγνωστικής ιατρικής (Μπέσης 1993). Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, η διαρκώς αυξανόμενη ζήτηση, μεταφράστηκε σε σταδιακή αύξηση των ιδιωτικών δαπανών υγείας, με αποτέλεσμα ο ρόλος του Εθνικού Συστήματος Υγείας τόσο στη σφαίρα της χρηματοδότησης, όσο και στη σφαίρα της παροχής, να περιοριστεί σημαντικά.

Η προσέγγιση προς τον ιδιωτικό τομέα υγείας στη Μεγάλη Βρετανία, υπήρξε κατά κάποιο τρόπο διαφορετική από το ελληνικό παράδειγμα. Πριν την εισαγωγή του Βρετανικού ΕΣΥ, ο τότε διορισμένος υπουργός υγείας Bevan, συνάντησε έντονες αντιστάσεις από τους γιατρούς οι οποίοι εξέφραζαν φόβους ότι δεν θα μπορούσαν να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους εάν οι υπηρεσίες τους χρηματοδοτούνταν από το δημόσιο. Μετά από μία σειρά συναντήσεων, δόθηκε η άδεια σε γιατρούς να εξασκούν το επάγγελμά τους και ιδιωτικά, στο χρόνο της ενασχόλησής τους στο ΕΣΥ. Αυτή η απόφαση έδωσε στον Bevan τη φήμη ότι «έστρωσε τις τσέπες τους με χρυσάφι» (Baggott 1998), καθώς οι γιατροί και οι σύμβουλοι θα μπορούσαν πλέον να ωφεληθούν από το σταθερό εισόδημα από το ΕΣΥ και επιπλέον να χρεώνουν την παροχή ιδιωτικών υπηρεσιών, πέρα από τις ώρες των συμβάσεών τους.

Επιπλέον, στις αρχές της δεκαετίας του '90 επιχειρήθηκε μια βαθιά τομή στη Βρετανική Εθνική Υπηρεσία Υγείας, με επίκεντρο την ενίσχυση του ανταγωνισμού και με στόχο τη βελτίωση της οικονομικής αποτελεσματικότητας του συστήματος (Le Grand 1991, Ματσαγγάνης 1993, Glennerster and Le Grand 1994). Η πρακτική αυτή, η οποία υιοθετήθηκε και σε άλλες χώρες,² έχει υποστεί σημαντική κριτική, αφού υποστηρίζεται ότι ενδέχεται να επιβαρύνει τη θέση τρωτών πληθυσμιακών ομάδων (Scheffler 1989, Μπεαζόγλου κ.ά. 1993).

Η Μεγάλη Βρετανία και η Ελλάδα συνεχίζουν να προσφέρουν δωρεάν περίθαλψη μέσω των Εθνικών Συστημάτων Υγείας τους, όμως παρατηρείται τα τελευταία χρόνια ένας ολοένα και μεγαλύτερος προβληματισμός σχετικά με την ανάγκη αναμόρφωσης των συστημάτων αυτών και στις δύο χώρες. Ο προβληματισμός αυτός φαίνεται να σχετίζεται με την αυξημένη χρήση του ιδιωτικού τομέα, η οποία είναι σημαντικά υψηλότερη στην Ελλάδα (42% των συνολικών εξόδων για περίθαλψη), αλλά σταθερά ανερχόμενη και στη Μεγάλη Βρετανία (15% των συνολικών εξόδων για περίθαλψη) (Σουλιώτης 2001, Fattore 1999).

Στην παρούσα μελέτη, γίνεται μια προσπάθεια να αποσαφηνιστούν οι αιτίες της κατανάλωσης ιδιωτικών υπηρεσιών υγείας με έμφαση στον παράγοντα εισόδημα, τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Μεγάλη Βρετανία, ώστε να τονιστούν οι ομοιότητες και οι διαφορές ανάμεσα στις δύο χώρες. Σημειώνεται ότι αναφερόμενοι σε ιδιωτικές υπηρεσίες υγείας, εννοούμε την υποκατηγορία της ιδιωτικής παροχής και ιδιωτικής χρηματοδότησης, σύμφωνα με τη

διάκριση του Laing (1986). Πιθανές λοιπόν ενδείξεις ως προς το ποιος πληρώνει για την ιδιωτική περίθαλψη – όπως αυτή οριοθετείται σύμφωνα με την παραπάνω προσέγγιση – και γιατί, συζητούνται υπό το φως στατιστικών αποδείξεων και μέρους της διαθέσιμης βιβλιογραφίας που αναφέρεται στις δύο χώρες.

Σημειώνεται ότι μολονότι η προσφορά ενός μίγματος δημόσιας / ιδιωτικής περίθαλψης μπορεί να είναι ευεργετική, είναι σημαντικό να εξακριβώσουμε μέχρι ποιο σημείο η χρήση ιδιωτικής περίθαλψης σχετίζεται με το εισόδημα. Εάν η κατανάλωση αντικατοπτρίζει πέρα από τις εισοδηματικές δυνατότητες και τη δυσαρέσκεια ή την έλλειψη διαθέσιμων υπηρεσιών του δημόσιου τομέα, τότε για την αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας του μίγματος αυτού της δημόσιας και ιδιωτικής φροντίδας υγείας – το οποίο όπως προαναφέραμε σχεδιάζεται για να λειτουργεί στη λογική της συμπληρωματικότητας – θα πρέπει να λάβουμε υπόψη και τις αντιλήψεις των ασθενών, σύμφωνα με διάφορα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά τους.

2. Η ιδιωτική κατανάλωση υπηρεσιών υγείας σε σχέση με το εισόδημα και τη διαθεσιμότητα των υπηρεσιών

2.1. Εισόδημα

Φαίνεται λογική η υπόθεση ότι εκείνοι που πληρώνουν για ιδιωτική περίθαλψη στην Ελλάδα και τη Μεγάλη Βρετανία, θα εμφανίζουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά σε σχέση με το εισόδημα. Πιθανότατα είναι άνθρωποι με οικονομική άνεση, επαγγελματίες με υψηλό εισόδημα, και αντιπροσωπεύουν τη μειοψηφία του πληθυσμού (Fattore 1999). Εάν, παρόλα αυτά, η αγορά ιδιωτικής περίθαλψης επεκτείνεται και σε ανθρώπους μέσου ή και χαμηλού εισοδήματος, είναι πιθανό να συμπεράνουμε ότι η κατανάλωση ιδιωτικών υπηρεσιών υγείας δε σχετίζεται εξ' ολοκλήρου με το εισόδημα, αλλά συνιστά μια πιο σύνθετη διαδικασία.

Είναι φανερό από τα διαθέσιμα στοιχεία και για τις δύο χώρες, ότι αυτοί που βρίσκονται στις κορυφαίες εισοδηματικές κατηγορίες, υπερβαίνουν κατά πολύ τις δαπάνες της μέσης οικογένειας για ιδιωτική περίθαλψη (πίνακες και διαγράμματα 1α και 1β) και ότι υπάρχουν ορισμένες ομοιότητες στο μοτίβο απόκλισης α-

πό τη μέση δαπάνη, σε ορισμένες κατηγορίες εισοδήματος. Ωστόσο είναι αξιοσημείωτο ότι η απόκλιση των τριών υψηλότερων εισοδηματικών κατηγοριών από το μέσο όρο όλων των νοικοκυριών, είναι σαφώς μεγαλύτερη στη Μ. Βρετανία.

Σε απόλυτες όμως τιμές, η υψηλότερη δαπάνη στη Μ. Βρετανία, είναι μικρότερη από τη δαπάνη της χαμηλότερης εισοδηματικής ομάδας στην Ελλάδα, ενδεικτικό της διαφοροποίησης των δύο χωρών τόσο ως προς την οργάνωση και λειτουργία του δημόσιου συστήματος υγείας, όσο και ως προς τη νοοτροπία των πολιτών. Έτσι, ενώ η δαπάνη είναι ανύπαρκτη έως πολύ χαμηλή για ανθρώπους με χαμηλό εισόδημα στη Μεγάλη Βρετανία, οι αντίστοιχες πληρωμές στην Ελλάδα φαίνονται συγκριτικά υψηλές. Υπάρχει επίσης μια παρόμοια τάση που σχετίζεται με τις αυξημένες δαπάνες στις μεσαίες ως υψηλές κατηγορίες, παρόλο που γενικά η δαπάνη είναι σημαντικά υψηλότερη στην Ελλάδα. Είναι άλλωστε ενδεικτικό ότι η απόκλιση των δύο χωρών ως προς τη μέση μηνιαία δαπάνη είναι 85,91 euro, ποσό που υποδηλώνει ότι στη χώρα μας η δαπάνη των νοικοκυριών για υπηρεσίες υγείας είναι έντεκα φορές μεγαλύτερη από την αντίστοιχη στη Μ. Βρετανία.

Όπως είναι αναμενόμενο, το εισόδημα συσχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με τις πληρωμές για ιδιωτική περίθαλψη τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Μεγάλη Βρετανία και μάλιστα οι αποκλίσεις μεταξύ των διαφορετικών εισοδηματικών κατηγοριών ως προς τις ίδιες πληρωμές για υπηρεσίες υγείας, είναι ιδιαίτερα υψηλές. Ωστόσο, οι ενδείξεις δηλώνουν ότι η δαπάνη υγείας βρίσκεται σε άνοδο και στις μεσαίες κατηγορίες εισοδήματος, ενώ –επιπλέον– ακόμα και άτομα χαμηλού εισοδήματος προβαίνουν σε ίδιες πληρωμές για κάποιες κατηγορίες φροντίδας υγείας, ιδιαίτερα στην περίπτωση της Ελλάδας (Κυριόπουλος και Κτενάς 1994).

Πίνακας 1α.
Μέση δαπάνη υγείας των νοικοκυριών ανά κατηγορία εισοδήματος στην Ελλάδα, 1998-1999

Εισόδημα	Μηνιαία Δαπάνη Υγείας (euro)			
	Μέσος όρος όλων των νοικοκυριών Μηνιαίως	Μέσος όρος νοικοκυριών ανά κατηγορία εισοδήματος	Απόκλιση	%
Χαμηλότερο	94,30	32,26	-62,03	(-) 65,78
Δεύτερο	94,30	44,76	-49,54	(-) 52,54
Τρίτο	94,30	69,33	-24,97	(-) 26,48
Τέταρτο	94,30	71,69	-22,61	(-) 23,98
Πέμπτο	94,30	83,03	-11,26	(-) 11,94
Έκτο	94,30	93,29	-1,01	(-) 1,07
Έβδομο	94,30	130,39	36,09	(+) 38,27
Όγδοο	94,30	186,82	92,52	(+) 98,11

Πηγή: α) Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών, 1998-1999, β) Ίδιοι υπολογισμοί.

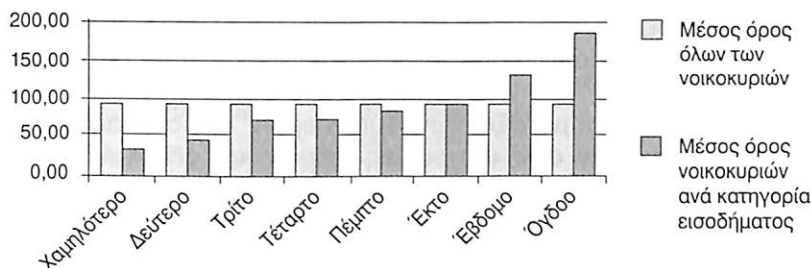
Πίνακας 1β
Μέση δαπάνη υγείας των νοικοκυριών ανά κατηγορία εισοδήματος στη Μ. Βρετανία, 1998-1999

Εισόδημα	Μηνιαία Δαπάνη Υγείας (euro)*			
	Μέσος όρος όλων των νοικοκυριών	Μέσος όρος νοικοκυριών ανά κατηγορία εισοδήματος	Απόκλιση	%
Χαμηλότερο	8,39	1,39	-7,00	(-) 83,46
Δεύτερο	8,39	2,10	-6,29	(-) 75,00
Τρίτο	8,39	5,58	-2,81	(-)33,46
Τέταρτο	8,39	5,58	-2,81	(-)33,46
Πέμπτο	8,39	6,98	-1,40	(-)16,73
Έκτο	8,39	13,97	-5,58	(-)66,54
Έβδομο	8,39	14,68	-6,29	(-)75,00
Όγδοο	8,39	26,55	18,16	(+)216,53

* με βάση τη διαμορφωθείσα ισοτιμία στις 5/12/01.
 Πηγή: Family Expenditure Survey, 1998-1999, Office for National Statistics.

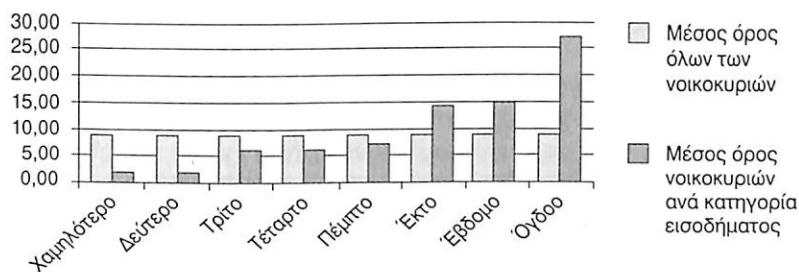
1α.

Μέσος όρος δαπανών υγείας ανά κατηγορία εισοδήματος στην Ελλάδα, 1998-1999

1β.

Μέσος όρος δαπανών υγείας ανά κατηγορία εισοδήματος στη Μ. Βρετανία, 1998-1999

Το φαινόμενο μάλιστα επιβεβαιώνεται – με διαφορετική ένταση – και στις επιμέρους υποομάδες δαπάνης. Αναφέρουμε ενδεικτικά ότι από τη μελέτη των δαπανών των νοικοκυριών που αφορούν στη φαρμακευτική περίθαλψη, προκύπτουν αντίστοιχα αποτελέσματα (πίνακες και διαγράμματα 2α και 2β). Έτσι, εκείνοι που βρίσκονται στα κορυφαία επίπεδα εισοδήματος δαπανούν περισσότερο, με τα Ελληνικά δεδομένα να αντιπροσωπεύουν σημαντικά υψηλότερες πληρωμές, σε απόλυτα μεγέθη. Από την άλλη, η απόκλιση των υψηλών εισοδηματικών τάξεων από τον εθνικό μέσο όρο, είναι συγκριτικά υψηλότερη στη Μ. Βρετανία, γεγονός που ενδεχομένως παραπέμπει σε μεγαλύτερες εισοδηματικές ανισότητες.

Ειδικά μάλιστα για τη φαρμακευτική περίθαλψη, πρέπει να σημειωθεί ότι στη χώρα μας οι τιμές των φαρμάκων είναι από τις χαμηλότερες στην Ευρώπη, γεγονός που σημαίνει πως πιθανόν η υψηλή δαπάνη να μεταφράζεται σε αυξημένη κατανάλωση σε ποσότητες, φαινόμενο που έχει επισημανθεί στην ελληνική βιβλιογραφία (Δέδε και Καλογεροπούλου 1999, Σουλιώτης και Κυριόπουλος 2001).

Διαφοροποιημένα μεταξύ των δύο χωρών παρουσιάζονται τα μεγέθη που αφορούν στις υπηρεσίες ιατρών και οδοντιάτρων (πίνακες και διαγράμματα 3α και 3β), όπου κατ' αρχήν παρατηρείται μια μεγάλη απόκλιση σε απόλυτα μεγέθη (62,62 euro), ήτοι 27 φορές μεγαλύτερη δαπάνη στην Ελλάδα. Επιπλέον, είναι χαρακτηριστικό ότι η δαπάνη της υψηλότερης εισοδηματικής τάξης στη χώρα μας υπερβαίνει τον αντίστοιχο μέσο όρο κατά 347,43%, γεγονός που επιβεβαιώνει αφενός τη δημόσια υποχρηματοδότηση των υπηρεσιών –ιδιαίτερα των οδοντιατρικών– και αφετέρου το ότι οι φροντίδες αυτές έχουν πλέον το χαρακτήρα "είδους πολυτελείας" (Σουλιώτης 2000β).

Πίνακας 2α

Μέση δαπάνη φαρμάκων των νοικοκυριών ανά κατηγορία εισοδήματος στην Ελλάδα, 1998-1999

Εισόδημα		Μηνιαία Δαπάνη Υγείας (euro)		
Επίπεδο Εισοδήματος	Μέσος όρος όλων των νοικοκυριών	Μέσος όρος νοικοκυριών ανά κατηγορία εισοδήματος	Απόκλιση	%
Χαμηλότερο	13,90	10,49	-3,41	(-) 24,53
Δεύτερο	13,90	12,65	-1,26	(-) 9,05
Τρίτο	13,90	11,76	-2,15	(-) 15,43
Τέταρτο	13,90	12,90	-1,00	(-) 7,20
Πέμπτο	13,90	13,14	-0,76	(-) 5,47
Έκτο	13,90	13,29	-0,62	(-) 4,45
Έβδομο	13,90	15,53	1,62	(+) 11,67
Όγδοο	13,90	24,22	10,31	(+) 74,17

Πηγή: α) Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών, 1998-1999, β) Ίδιοι υπολογισμοί.

Πίνακας 2β

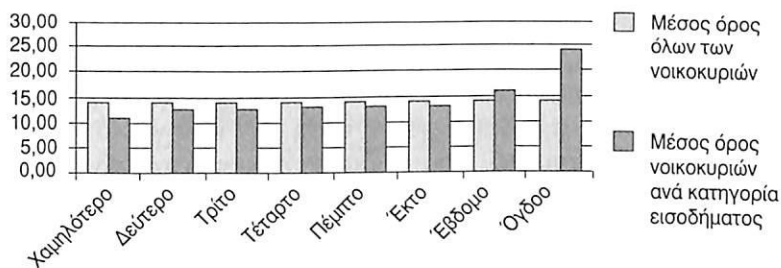
Μέση δαπάνη φαρμάκων των νοικοκυριών ανά κατηγορία εισοδήματος στη Μ. Βρετανία, 1998-1999

Εισόδημα		Μηνιαία Δαπάνη Υγείας (euro)*		
Επίπεδο Εισοδήματος	Μέσος όρος όλων των νοικοκυριών	Μέσος όρος νοικοκυριών ανά κατηγορία εισοδήματος	Απόκλιση	%
Χαμηλότερο	3,71	2,26	-1,45	(-) 39,13
Δεύτερο	3,71	2,58	-1,13	(-) 30,43
Τρίτο	3,71	2,74	-0,97	(-) 26,09
Τέταρτο	3,71	3,39	-0,32	(-) 8,70
Πέμπτο	3,71	4,03	-0,32	(-) 8,70
Έκτο	3,71	5,48	-1,77	(-) 47,83
Έβδομο	3,71	5,65	1,94	(+) 52,17
Όγδοο	3,71	7,58	3,87	(+) 104,35

*με βάση τη διαμορφωθείσα ισοτιμία στις 5/12/01.
 Πηγή: Family Expenditure Survey, 1998-1999, Office of National Statistics.

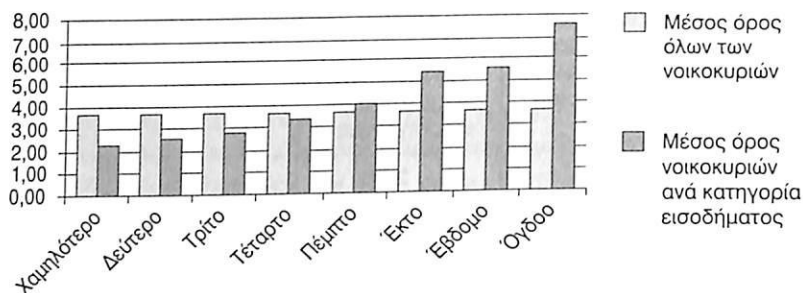
2α.

Μέσος όρος δαπανών φαρμάκων ανά κατηγορία εισοδήματος στην Ελλάδα, 1998-1999

2β.

Μέσος όρος δαπανών φαρμάκων ανά κατηγορία εισοδήματος στη Μ. Βρετανία, 1998-1999

Η υψηλή δαπάνη για τέτοιες φροντίδες στη χώρα μας, έχει επισημανθεί από πολλούς μελετητές του χώρου, οι οποίοι την αποδίδουν άλλοτε στους φραγμούς που έχουν τεθεί στο σύστημα υγείας, μέσα από ένα πλέγμα ελέγχων και γραφειοκρατικών μηχανισμών και κυρίως, στο υψηλό και συνεχώς αυξανόμενο κόστος χρόνου (Κυριόπουλος 2001).

Στη Μ. Βρετανία, προκαλεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον η διακύμανση της συσχέτισης εισοδήματος και δαπάνης για υπηρεσίες ιατρών και οδοντιάτρων. Συγκεκριμένα, η δεύτερη και η τρίτη χαμηλότερη εισοδηματική ομάδα δαπανούν λιγότερα από την ομάδα με το μικρότερο εισόδημα, ενώ στα επίπεδα περίπου της τελευταίας, κινείται και η ομάδα με το δεύτερο υψηλότερο εισόδημα. Μια ερμηνεία αυτού του φαινομένου, θα μπορούσε να έχει ως αφετηρία το ότι το μέγεθος της δαπάνης γι' αυτή την κατηγορία των φροντίδων είναι τόσο χαμηλό, που η ιδιωτική συμμετοχή είναι μάλλον συγκυριακή.

Είναι επίσης εξίσου σημαντικό να αναφερθεί ότι κατά μέσο όρο, το ποσοστό της δαπάνης των νοικοκυριών για υπηρεσίες υγείας στις δύο χώρες, κυμαίνεται για τη μεν Ελλάδα σε 6,8% της συνολικής μηνιαίας δαπάνης, ενώ για τη Μ. Βρετανία σε 0,7%. Η διαφορά αυτή υποδηλώνει μεταξύ άλλων και τη διαφορετική αναγκαιότητα η οποία προκύπτει αναφορικά με την κατανάλωση ιδιωτικών υπηρεσιών υγείας, ή ως προς την καταβολή πρόσθετων – και πολλές φορές άτυπων – πληρωμών στη σφαίρα της δημόσιας παραγωγής (Κυριόπουλος και Κτενάς 1994).

Συνοψίζοντας, φαίνεται πραγματικά αδιαμφισβήτητο το γεγο-

νός ότι εκείνοι που δαπανούν τα περισσότερα για ιδιωτική περίθαλψη στη Μεγάλη Βρετανία και την Ελλάδα προέρχονται από σχετικά υψηλά εισοδηματικά στρώματα. Ωστόσο, όπως προαναφέραμε και όπως προκύπτει και από αντίστοιχες μελέτες, ασθενείς από χαμηλότερες κατηγορίες εισοδήματος προβαίνουν με τη σειρά τους σε ίδιες πληρωμές για την κατανάλωση ιδιωτικών υπηρεσιών υγείας, γεγονός το οποίο υποδηλώνει ότι, ιδιαίτερα για αυτή την ομάδα των ασθενών, υπάρχουν και άλλοι παράγοντες που οδηγούν σε «out of pocket» πληρωμές για (ιδιωτικές) υπηρεσίες υγείας.

Πίνακας 3α

Μέση δαπάνη των νοικοκυριών για υπηρεσίες ιατρών και οδοντιάτρων ανά κατηγορία εισοδήματος στην Ελλάδα, 1998-1999

Εισόδημα		Μηνιαία Δαπάνη Υγείας (euro)*		
Επίπεδο Εισοδήματος	Μέσος όρος όλων των νοικοκυριών	Μέσος όρος νοικοκυριών ανά κατηγορία εισοδήματος	Απόκλιση	%
Χαμηλότερο	65,04	5,79	-59,25	(-) 91,10
Δεύτερο	65,04	13,42	-15,62	(-) 79,37
Τρίτο	65,04	21,81	-43,23	(-) 66,46
Τέταρτο	65,04	34,14	-30,89	(-) 47,50
Πέμπτο	65,04	49,01	-16,03	(-) 24,64
Έκτο	65,04	64,76	-0,28	(-) 0,43
Έβδομο	65,04	113,17	48,13	(+) 74,00
Όγδοο	65,04	291,01	225,97	(+) 347,43

Πηγή: α) Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών, 1998-1999, β) Ίδιοι υπολογισμοί.

Πίνακας 3β

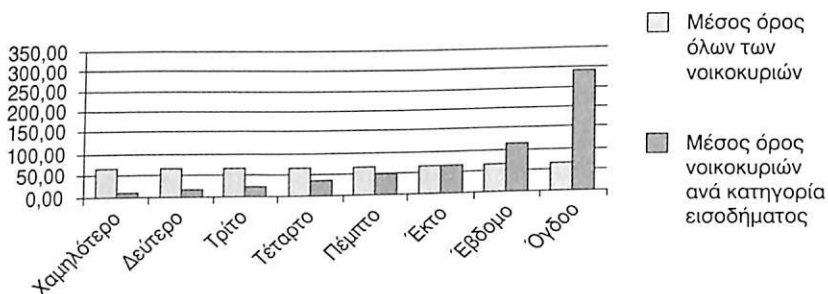
Μέση δαπάνη των νοικοκυριών για υπηρεσίες ιατρών και οδοντιάτρων ανά κατηγορία εισοδήματος στη Μ. Βρετανία, 1998-1999

Εισόδημα		Μηνιαία Δαπάνη Υγείας (ευρο)*		
Επίπεδο Εισοδήματος	Μέσος όρος όλων των νοικοκυριών	Μέσος όρος νοικοκυριών ανά κατηγορία εισοδήματος	Απόκλιση	%
Χαμηλότερο	2,42	1,94	-9,48	(-) 20,00
Δεύτερο	2,42	0,97	-1,45	(-) 60,00
Τρίτο	2,42	1,29	-1,13	(-) 46,67
Τέταρτο	2,42	2,42	0,00	0,00
Πέμπτο	2,42	2,42	0,00	0,00
Έκτο	2,42	4,19	-1,77	(-) 73,33
Έβδομο	2,42	2,10	-0,32	(+) 13,33
Όγδοο	2,42	5,81	3,39	(+) 140,00

*με βάση τη διαμορφωθείσα ισοτιμία στις 5/12/01.
 Πηγή: Family Expenditure Survey, 1998-1999, Office of National Statistics.

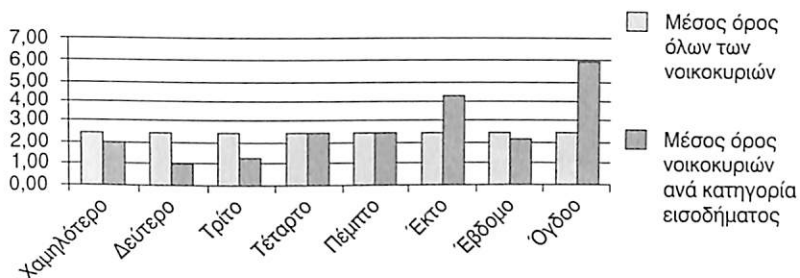
3α.

Μέσος όρος δαπανών ιατρικής και οδοντιατρικής περίθαλψης ανά κατηγορία εισοδήματος στην Ελλάδα, 1998-1999

3β.

Μέσος όρος δαπανών ιατρικής και οδοντιατρικής περίθαλψης ανά κατηγορία εισοδήματος στη Μ. Βρετανία, 1998-1999

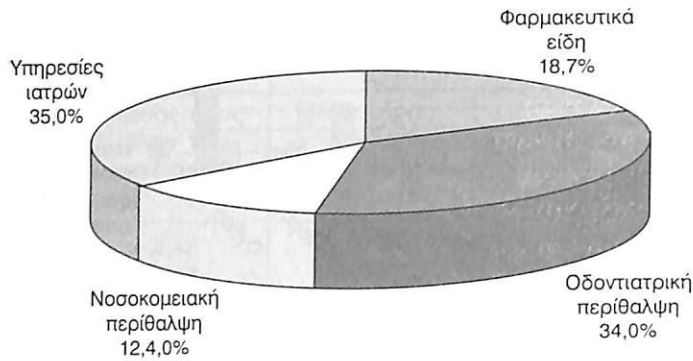
Αξίζει να σημειωθεί πως παλαιότερες μελέτες στη χώρα μας, οι οποίες προσέγγισαν το φαινόμενο και σε άλλες διαστάσεις του (Σουλιώτης 2000α), απέδειξαν ότι παράγοντες όπως το μέγεθος και η σύνθεση του νοικοκυριού επηρεάζουν τη δαπάνη για υπηρεσίες υγείας, κυρίως όμως στο βαθμό που σχετίζονται με τον όγκο και το μετασχηματισμό του οικογενειακού εισοδήματος (Atkinson 1992).^{3,4}

2.2. Διαθεσιμότητα των Υπηρεσιών

Εκτός από τα συμπεράσματα τα οποία προέκυψαν σχετικά με το οικονομικό προφίλ των ασθενών που χρησιμοποιούν την ιδιωτική περίθαλψη, είναι εξίσου λογική η υπόθεση ότι οι άνθρωποι μπορεί να πληρώνουν για υπηρεσίες υγείας, όταν τη δεδομένη στιγμή που τις χρειάζονται δεν είναι διαθέσιμες στο δημόσιο τομέα. Συγκεκριμένα στην Ελλάδα, η οδοντιατρική θεραπεία κατέχει ένα μεγάλο ποσοστό της δαπάνης για ιδιωτική περίθαλψη (διάγραμμα 4), αντανακλώντας την ανεπάρκεια της κάλυψης από το ΕΣΥ. Ένα παρόμοιο παράδειγμα υπάρχει και στον πληθυσμό της Μεγάλης Βρετανίας, όπου ένα μεγάλο ποσοστό των πληρωμών στρέφονται στην αγορά φαρμάκων (διάγραμμα 5) και άλλων φαρμακευτικών αγαθών, είδη τα οποία δεν καλύπτονται ικανοποιητικά από το Βρετανικό ΕΣΥ.

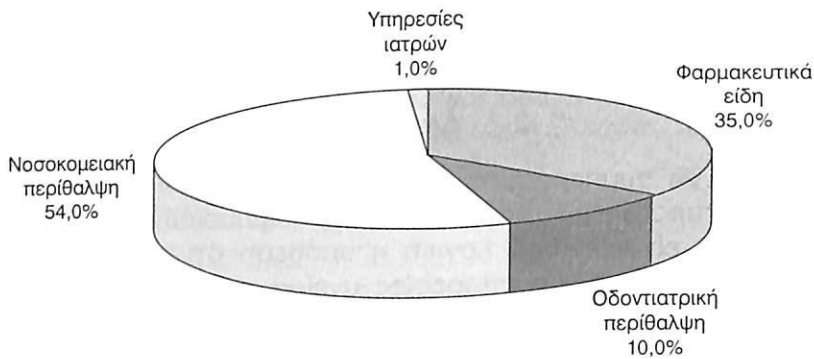
4.

Σύνθεση ιδιωτικών δαπανών υγείας
ανά κατηγορία στην Ελλάδα, 1998-1999

5.

Σύνθεση ιδιωτικών δαπανών υγείας
ανά κατηγορία στη Μ. Βρετανία, 1998-1999

Ένα σχετικά υψηλό ποσοστό των ιδιωτικών πληρωμών στην Ελλάδα γίνονται για υπηρεσίες ιατρών, ενώ αντίθετα στο βρετανικό σύστημα, η πρωτοβάθμια περίθαλψη εξακολουθεί να παρέχεται κατά βάση από το NHS (National Health System). Στη Μεγάλη Βρετανία, το μεγαλύτερο μέρος των ιδιωτικών δαπανών υγείας αφορά στη νοσοκομειακή περίθαλψη και διαμορφώνεται από την αντιμετώπιση επειγόντων περιστατικών και από τη φροντίδα των ηλικιωμένων. Σημειώνεται ότι η κατηγορία της περίθαλψης για την οποία οι πολίτες στην περίπτωση και των δύο χωρών πληρώνουν

από τα ατομικά τους εισοδήματα και καταφεύγουν στον ιδιωτικό τομέα, αντιστακτικά σε μεγάλο βαθμό τα κενά, τις αδυναμίες και τη δυσαρέσκεια των χρηστών από τις παρεχόμενες υπηρεσίες του δημόσιου τομέα.

Τα σχετικά πάντως δεδομένα και από τις δύο χώρες, είναι ενδεικτικά για την ύπαρξη συσχέτισης ανάμεσα στη διαθεσιμότητα των υπηρεσιών και στις πληρωμές για ιδιωτική περίθαλψη, αλλά ενδεχομένως να εκφράζουν περισσότερο τις ποιοτικές και λιγότερο τις ποσοτικές ανεπάρκειες του δημόσιου συστήματος. Οι υπηρεσίες ιατρών επί παραδείγματι, απορροφούν μια μεγάλη μερίδα των δαπανών για ιδιωτική περίθαλψη στην Ελλάδα, παρά την υψηλή διαθεσιμότητα αντίστοιχων δωρεάν υπηρεσιών, από τα Κέντρα Υγείας του ΕΣΥ και από τα Πολυϊατρεία των Ασφαλιστικών Ταμείων. Στην Βρετανία αντίστοιχα, παρατηρείται τα τελευταία χρόνια μια αύξηση στη χρησιμοποίηση ιδιωτικών υπηρεσιών δευτεροβάθμιας φροντίδας υγείας, παρά τη μεγάλη ανάπτυξη του NHS σε αυτή την κατηγορία της περίθαλψης.

3. Γιατί Πληρώνουμε για Ιδιωτική Περίθαλψη;

3.1. Ο Βρετανός Ασθενής

Η ιδιωτική ιατρική δραστηριότητα στη Μεγάλη Βρετανία, χρηματοδοτείται κυρίως από τις Ιδιωτικές Εταιρείες Ιατρικής Ασφάλισης (PMI) (πίνακας 4) και αφορά κυρίως στη θεραπεία σχετικά λιγότερο σοβαρών καταστάσεων, που δεν συνιστούν απειλή για την ανθρώπινη ζωή (Fattore 1999).

Πίνακας 4
*Ανάλυση της Χρηματοδότησης για Ιδιωτική Περίθαλψη
στη Μεγάλη Βρετανία 1999*

Απευθείας Πληρωμές από κατοίκους Μεγάλης Βρετανίας	12 %
Συμβάσεις με ΕΣΥ	3 %
Απευθείας Πληρωμές από κατοίκους του Εξωτερικού	15 %
Ιατρική Ασφάλιση	70 %

Η χρήση του ιδιωτικού τομέα στη Βρετανία, άρχισε να αυξάνεται κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του '70 και του '80 και εν-

θαρρύνθηκε ιδιαιτέρως από τη συντηρητική κυβέρνηση της Thatcher, η οποία έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την προβολή της οικονομικής αποτελεσματικότητάς του. Έτσι, μια σειρά από μέτρα όπως η επαναλειτουργία των ιδιωτικών κλινών «επί πληρωμή» στα κρατικά νοσοκομεία, η σύναψη «νέων συμβολαίων» με τους ιατρούς ανώτατης βαθμίδας που προέβλεπαν την άσκηση ιδιωτικής ιατρικής στο NHS και η ευνοϊκή φορολογική μεταχείριση –ως προς τα ασφάλιστρα– των πελατών των ασφαλιστικών εταιρειών, οδήγησαν στην ενδυνάμωση της ιδιωτικής επιλογής σε βάρος του NHS (Δικαίος 2000).

Ωστόσο, ο σεβασμός που υπήρχε από παλιά για το NHS από το κοινό, είχε σαν αποτέλεσμα, η παραπάνω πολιτική να οδηγήσει απλά στη βαθμιαία αύξηση στη χρήση των ιδιωτικών παροχών και στην αντίστοιχη αύξηση των ιδιωτικά ασφαλισμένων, χωρίς όμως το φαινόμενο να πάρει τις διαστάσεις που συναντάμε στον ελληνικό υγειονομικό τομέα (Baggot 1998, Σουλιώτης 2000β). Δείχνοντας την αντίθεσή του στην ανάπτυξη του ιδιωτικού τομέα, ο νυν Υπουργός Υγείας της κυβέρνησης των Εργατικών, ενδιαφέρεται να περιορίσει την ανάπτυξή του και να κάνει ριζικές αλλαγές στο δημόσιο τομέα, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση της χώρας μας. Η πολιτική βέβαια αυτή, στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στο ότι παρά τη μεγάλη ανάπτυξη των ιδιωτικών φορέων στο βρετανικό σύστημα υγείας μετά το 1980, το NHS παραμένει κυρίαρχο, ελέγχοντας ουσιαστικά τη χρηματοδότηση και του ιδιωτικού τομέα. Η εξάρτηση μεταξύ NHS και ιδιωτικού τομέα υγείας στη Μεγάλη Βρετανία, είναι άλλωστε εμφανής και από τη διακύμανση των δαπανών και ειδικότερα από τη μείωση του ρυθμού ανάπτυξης της «ιδιωτικής επιλογής», σε περιόδους αύξησης των δαπανών στα πλαίσια του NHS (Δικαίος 2000).

Δεν υπάρχουν ξεκάθαρες ενδείξεις ως προς το γιατί οι πολίτες επιλέγουν να πληρώσουν για ιδιωτική περίθαλψη και γιατί η χρήση της έχει αυξηθεί τα τελευταία χρόνια, αλλά είναι εμφανές ότι υπάρχει η τάση να παρουσιάζεται η ιδιωτική επιλογή ως το αποτέλεσμα της επιθυμίας να αποφεύγουν τις μεγάλες λίστες αναμονής που συνδέονται τόσο στενά με την περίθαλψη στο NHS. Πολλοί ασθενείς εξυπηρετούνται από ιδιωτικά νοσοκομεία για τη διενέργεια απλών χειρουργικών επεμβάσεων, που σε διαφορετική περίπτωση θα προκαλούσαν ταλαιπωρία και υψηλό χρόνο αναμονής για την περίθαλψη στα νοσοκομεία του NHS.⁵ Τα προβλήματα αυτά αποτελούν πλέον βασική αδυναμία του βρετανικού δημόσιου συστήματος υγείας, αφού λόγω της έλλειψης χρόνου και

πόρων, ο δημόσιος τομέας δίνει ελάχιστη προτεραιότητα στη μελέτη και αντιμετώπιση των λιγότερο σημαντικών προβλημάτων που αναφέρονται στις καταγγελίες των ασθενών, τα οποία όμως μπορεί σε ορισμένες περιπτώσεις (π.χ. εναλλακτικό κόστος χρόνου και απώλεια μισθού) να είναι υψίστης σημασίας για τον ασθενή.

Η χρήση του ιδιωτικού τομέα, φαίνεται επίσης να σχετίζεται σε κάποιο βαθμό και με τις γενικότερες προκαταλήψεις των ασθενών για το δημόσιο σύστημα υγείας. Τα διαθέσιμα στοιχεία για την κατανάλωση ιδιωτικής περίθαλψης στη Μεγάλη Βρετανία, έχουν δείξει ότι σε μεγάλο βαθμό οι ασθενείς αγοράζουν αυτό που πιστεύουν ότι τους παρέχει προτεραιότητα και ευκολία, παρά αυτό που χαρακτηρίζεται από πραγματική ιατρική ειδικότητα και εμπειρία (Klein 1989). Αποτελεί πεποίθηση, ότι αν οι ασθενείς πληρώσουν για περίθαλψη, όχι μόνο μπορούν να αποφύγουν τις μεγάλες λίστες αναμονής, αλλά "μπορούν επίσης να έχουν τον ιατρό της αρεσκείας τους για να τους κουράρει στην άνεση ενός ιδιαίτερου δωματίου, σε αντίθεση με ένα γεμάτο με κόσμο θάλαμο δημόσιου νοσοκομείου". Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ο ασθενής αντιλαμβάνεται την προσφορά του ιδιωτικού τομέα ως καλύτερη, με πλεονεκτήματα που συνδέονται τόσο με την αμεσότητα όσο και με την ποιότητα της παροχής.

Θέμα ανάλογης σημασίας για τους ασθενείς, είναι το γεγονός ότι ο ιδιωτικός τομέας τους παρέχει τη μοναδική ευκαιρία να εκφράσουν τις απαιτήσεις τους και να λάβουν την πληροφόρηση που αντιστοιχεί στα δικά τους ιδιαίτερα συμπτώματα. Οι ασθενείς που αντιμετωπίζονται στο δημόσιο τομέα, συχνά έχουν δυσάρεστες εμπειρίες ως προς την ποιότητα της πληροφόρησης που τους δίδεται και αναγνωρίζοντας το γεγονός ότι δεν υπάρχει αρκετός χρόνος διαθέσιμος για συζήτηση, αισθάνονται άβολα όταν αντιμετωπίζουν το ιατρικό προσωπικό. Αντίθετα, ο ιδιωτικός τομέας – λόγω και της μη υψηλής σοβαρότητας των περιστατικών που συνήθως αντιμετωπίζονται σε αυτόν – επιτρέπει τη διάθεση περισσότερου χρόνου για την αναγνώριση των προβλημάτων των ασθενών και έτσι οι τελευταίοι, θεωρούν καλύτερη την επικοινωνία με το ιατρικό σώμα και νιώθουν μεγαλύτερη ασφάλεια.

Ο αριθμός των ερευνών για τη χρήση ιδιωτικών υπηρεσιών υγείας στη Μεγάλη Βρετανία είναι σχετικά περιορισμένος, όμως η σχετική μελέτη των Calnan, Cant και Gabe (1993), για τη χρήση της δημόσιας και της ιδιωτικής περίθαλψης στην Νότιο-Ανατολική Αγγλία, καταλήγει σε ιδιαίτερα ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Συ-

γκεκριμένα, η έρευνα αποσκοπούσε στον προσδιορισμό των παραγόντων που επηρεάζουν την απόφαση ενός ασθενούς να προτιμήσει τον ιδιωτικό τομέα και διεξήχθη μέσα από μια σειρά από συγκροτημένες συνεντεύξεις. Είναι ενδεικτικό, ότι σε όλες τις περιπτώσεις των συνεντεύξεων, όσοι ήταν συνδρομητές σε Εταιρείες Ιδιωτικής Περίθαλψης (PMI), επανειλημμένα έδειχναν το χαμηλότερο επίπεδο ικανοποίησης από το NHS σε σχέση με τους υπόλοιπους ερωτηθέντες. Αυτές οι αναφορές δυσαρέσκειας, τις περισσότερες φορές σχετιζόνταν και αντανάκλυσαν τις προηγούμενες εμπειρίες των ασθενών από την περίθαλψη στο NHS.

Επιπλέον, οι «συνδρομητές» (subscribers) των ιδιωτικών εταιρειών, έδειξαν μία σταθερότητα στη διατύπωση απόψεων-πεποιθήσεων που αναφέρονταν στα παρακάτω:

- αποφυγή των λιστών αναμονής – «απλώς πληρώνεις την επίσκεψη και μετά παρακάμπτεις την ουρά»,
- επικοινωνία – «σε αντιμετωπίζουν ως νοήμον όν και περνούν περισσότερο χρόνο μαζί σου», και
- άνεση – «άκουσα ότι τα γεύματα είναι καταπληκτικά».

Ασθενείς που εργάζονταν ως ελεύθεροι επαγγελματίες και που είχαν υψηλό εναλλακτικό κόστος χρόνου, έδιναν ιδιαίτερη σημασία στο αν θα μπορούσαν να εξυπηρετηθούν άμεσα, ώστε να αποφύγουν ενδεχόμενη απώλεια εισοδήματος. Συνολικά, οι περισσότεροι ασθενείς εκδήλωσαν υψηλά επίπεδα ικανοποίησης από την περίθαλψη που τους παρασχέθηκε στον ιδιωτικό τομέα, κάτι το οποίο επιβεβαιώνεται και από άλλες σχετικές μελέτες (Doyle and Bull 2000). Είναι πάντως αξιοσημείωτο ότι οι ασθενείς που πήραν μέρος στην έρευνα του Calnan, έδωσαν μικρή σημασία στην ιατρική εμπειρογνωμοσύνη μεταξύ των ιατρών του ιδιωτικού και του δημόσιου τομέα, πιθανώς λαμβάνοντας υπόψη τους ότι το ΕΣΥ απασχολεί πολλούς από τους ειδικούς που παρέχουν τις υπηρεσίες τους στον ιδιωτικό τομέα.

Συνεπώς, αντιλαμβάνονται ότι η πραγματική ποιότητα της περίθαλψης πιθανότατα δεν διαφέρει ανάμεσα στα δημόσια και τα ιδιωτικά νοσοκομεία. Όμως, τονίζεται ότι στα πλαίσια της εν λόγω έρευνας, προέκυψε κάποια ανησυχία από τους ασθενείς, σχετικά με το ότι σε ορισμένες περιπτώσεις τα ιδιωτικά νοσοκομεία στερούνται τμημάτων επείγοντων περιστατικών και εσωτερικών ιατρών, πρακτική η οποία θα μπορούσε να εκθέσει τον ασθενή σε απειλητικές καταστάσεις, σε πιθανή απρόοπτη επιπλοκή κατά την παραμονή του σε ένα ιδιωτικό νοσοκομείο.

Είναι φανερό ότι οι βρετανοί ασθενείς ωθούνται προς τη χρήση των ιδιωτικών παροχών, καθώς τις αντιλαμβάνονται να προσφέρουν ευκολία, άνεση και ευκαιρίες για περισσότερο διάλογο. Αυτή η αντίληψη μπορεί να σχετισθεί με προηγούμενη εμπειρία περίθαλψης στο NHS, αλλά η υπόθεση αυτή, απαιτεί περαιτέρω ανάλυση των ενδείξεων, ώστε να αναδυθούν τα χαρακτηριστικά και τα προβλήματα που συνθέτουν την αρνητική –πολλές φορές– προδιάθεση των ασθενών απέναντι στα δημόσια νοσοκομεία.

3.2. Ο Έλληνας Ασθενής

Το μεγαλύτερο τμήμα των ιδιωτικών δαπανών υγείας στην Ελλάδα αντιπροσωπεύουν οι απευθείας (out of pocket) πληρωμές για υπηρεσίες ιατρών. Ωστόσο, από τη δεκαετία του '80 και μετά, οι πληρωμές σε φορείς ιδιωτικής ασφάλισης εμφανίζουν με τη σειρά τους μια σταθερή άνοδο (πίνακας 5). Επιπλέον, υποστηρίζεται ότι μία άνοδος στην αγορά ιδιωτικής ασφάλισης υγείας, είναι αντιπροσωπευτική των αυξήσεων στις χρεώσεις του ιδιωτικού τομέα, της δυσαρέσκειας των ασθενών από το δημόσιο τομέα, και της ανάπτυξης του ιδιωτικού τομέα σε διαγνωστικές υπηρεσίες (Sissouras, Karokis and Mossialos 1999).

Πίνακας 5
Εξέλιξη ασφαλιστρων (ζωής και ασθένειας) 1987-1995

Παραγωγή ασφαλιστρων *	1989	1993	1997
Ασφάλιστρα (τρέχουσες τιμές)	48.572	161.490	283.290
Ασφάλιστρα (σταθερές τιμές 1994)	102.689	179.035	227.908
* ποσά σε εκατομμύρια δραχμές			
Πηγή: Ένωση Ασφαλιστικών Εταιρειών Ελλάδος (1998) "Η Ιδιωτική Ασφάλιση στην Ελλάδα. Ετήσια Στατιστική Έκθεση", Αθήνα.			

Οι δαπάνες υγείας στην Ελλάδα κινούνται τα τελευταία χρόνια στα επίπεδα των δαπανών των χωρών του ΟΟΣΑ, όμως αυτό δε φαίνεται να αντικατοπτρίζεται στις μελέτες που αφορούν στις ιδιωτικές δαπάνες, αφού ο ελληνικός πληθυσμός προβαίνει σε έναν ιδιαίτερα υψηλό όγκο απευθείας πληρωμών για ιδιωτική περίθαλψη. Μία δυνατή εξήγηση για τη συνεχόμενη ανάπτυξη του ι-

διωτικού τομέα υγείας στην Ελλάδα, είναι ότι η τρέχουσα δομή του συστήματος περίθαλψης, «αναγκάζει» τους ασθενείς να χρησιμοποιούν τόσο το δημόσιο όσο και τον ιδιωτικό τομέα. Αυτό σχετίζεται με την επιθυμία των χρηστών να αποφύγουν την αναμονή και να νοσηλευθούν σε πολυτελείς μονάδες με καλή ξενοδοχειακή υποδομή, ενώ μπορεί να θεωρηθεί και ως αποτέλεσμα της έλλειψης δημόσιων υπηρεσιών – και κυρίως υπηρεσιών ιατρών – σε ορισμένες γεωγραφικές περιοχές.

Σχετικά με το τελευταίο, σημειώνεται ότι η Ελλάδα έχει υπερπροσφορά ιατρών, από τους οποίους οι περισσότεροι εδρεύουν στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, ενώ πολλοί από αυτούς εργάζονται στον ιδιωτικό τομέα (Kyriopoulos and Andrioti 1995).

Αυτό δημιουργεί προβλήματα για δύο κυρίως λόγους:

- οι πολίτες που ζουν μακριά από τα μεγάλα αστικά κέντρα, πιθανότατα έχουν περιορισμένη πρόσβαση σε ιατρικές παροχές,
- παρά τον ιατρικό πληθωρισμό, στην Ελλάδα υπάρχει έλλειψη ή καλύτερα, μη σωστή κατανομή των ιατρών που απασχολούνται στα νοσοκομεία του ΕΣΥ, λόγω της δυσκαμψίας στο σύστημα προσλήψεων και της έλλειψης μηχανισμού ορθολογικής χρήσης των ανθρώπινων πόρων στο σύστημα υγείας.

Επιπλέον και στη χώρα μας, θεωρείται ότι η κατανάλωση ιδιωτικών υπηρεσιών υγείας, καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από το αν οι ανάγκες του ατόμου καλύπτονται επαρκώς από το δημόσιο τομέα (Kyriopoulos Gitona and Karalis 1997, Σουλιώτης 2000β). Η ραγδαία ανάπτυξη άλλωστε του ιδιωτικού τομέα στο χώρο της πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας, αντανακλά αυτή ακριβώς την αδυναμία του δημόσιου συστήματος να καλύψει τις ανάγκες του πληθυσμού για διαγνωστικές υπηρεσίες. Συνεπώς, η χρήση του ιδιωτικού τομέα υγείας είναι πιθανό να αυξηθεί τη στιγμή που η παρούσα οργάνωση του συστήματος οδηγεί τους ασθενείς σε αυτόν και επιπρόσθετα, επειδή η λειτουργία του δημόσιου συστήματος, χαρακτηρίζεται από την έλλειψη πόρων ή καλύτερα από τη μη ισότιμη διάθεση των πόρων υγείας, σύμφωνα με τις ανάγκες του πληθυσμού.

Σε σχέση με τους οικονομικούς πόρους, διαπιστώνεται ότι η ροή του χρήματος από τα ταμεία κοινωνικής ασφάλισης στους προμηθευτές των υπηρεσιών (γιατροί, νοσοκομεία) γίνεται με ιδιαίτερη καθυστέρηση και έτσι το σύστημα ισορροπεί τόσο για τους προμηθευτές όσο και για τους χρήστες, μέσω των ίδιων πληρωμών των τελευταίων. Μέσω λοιπόν των παραπληρωμών και

των απευθείας πληρωμών των χρηστών, ικανοποιούνται οι εισοδηματικές προσδοκίες των επαγγελματιών υγείας και παράλληλα καλύπτεται το κόστος χρόνου και ποιότητας που θα επιβάρυνε τους χρήστες στο δημόσιο σύστημα.

Κατά μία άλλη προσέγγιση (Kyriopoulos and Tsalikis 1999), η κατανάλωση ιδιωτικών υπηρεσιών υγείας, σχετίζεται με την αύξηση της ζήτησης, η οποία παρατηρείται στην Ελλάδα για υπηρεσίες υγείας γενικώς. Αυτή η ζήτηση πιθανό να αντανακλά τις αλλαγές στον τρόπο ζωής, την αύξηση των ιατρών, την εξέλιξη της βιοϊατρικής τεχνολογίας και τις νέες ανάγκες υγείας του πληθυσμού ιδιαίτερα στις αστικές περιοχές. Επιπλέον, η αύξηση για υπηρεσίες υγείας είναι άμεσα εξαρτώμενη από τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού και έτσι με δεδομένη τη γήρανση –που παρατηρείται τόσο στη χώρα μας όσο και στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης– αναμένεται αύξηση της ζήτησης και κατ' επέκταση των δαπανών για υπηρεσίες υγείας.

Με δεδομένα τα παραπάνω, ο προβληματισμός γύρω από την αύξηση της κατανάλωσης ιδιωτικών υπηρεσιών υγείας στην Ελλάδα, εστιάζεται πέρα από τα προαναφερθέντα κενά του δημόσιου συστήματος και στην πλευρά των χρηστών και ειδικότερα στις απόψεις των ίδιων των ασθενών για τις παρεχόμενες υπηρεσίες υγείας. Το γεγονός ότι οι ασθενείς έχουν ήδη τη στιγμή της παροχής, τις δικές τους διαμορφωμένες –από προηγούμενες εμπειρίες– απόψεις σε ό,τι αφορά την ασθένεια και τη θεραπεία της, είναι ένα ψυχολογικό φαινόμενο που έχει ερευνηθεί εκτενώς.

Είναι λοιπόν πιθανό οι ασθενείς να κάνουν χρήση του ιδιωτικού τομέα, όταν αισθάνονται ότι τους προσφέρει περισσότερες επιλογές, πιο ολοκληρωμένες συμβουλές για τη βελτίωση της κατάστασης της υγείας τους και πλήρεις διαγνωστικές υπηρεσίες, που οι ίδιοι τις θεωρούν κατάλληλες για τα δικά τους συγκεκριμένα προβλήματα υγείας. Οι αντιλήψεις βέβαια για την υγεία και την ασθένεια μπορεί να διαφοροποιούνται ανάλογα με το εισόδημα, τη μόρφωση, το επάγγελμα, τη γεωγραφική περιοχή, τις αντίστοιχες προηγούμενες εμπειρίες και αντιλήψεις του συγγενικού περιβάλλοντος κλπ.

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά, συνδέονται –σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες– και με τις προσδοκίες των πολιτών από τις παρεχόμενες υπηρεσίες υγείας και κατ' επέκταση με την ικανοποίηση που εκφράζουν ως προς αυτές. Ειδικότερα, από σχετική μελέτη στην περιοχή της Αθήνας, προέκυψε ότι οι ασθενείς εκδηλώνουν υψηλά ποσοστά ικανοποίησης για τους φορείς του ιδιωτικού

τομέα (89,9% για τους ιδιώτες ιατρούς και 85,2% για τις ιδιωτικές κλινικές), ενώ αντίστοιχα η ικανοποίηση για τους φορείς του δημόσιου συστήματος, είναι αισθητά χαμηλότερη και εμφανίζει μια σημαντική ευαισθησία στα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού (Σουλιώτης και Κυριόπουλος 2001β).

Αλληλεξάρτηση επίσης προκύπτει από σχετική έρευνα (Δόλγερας κ.α. 2001) και μεταξύ της πρόθεσης πληρωμής για υπηρεσίες υγείας και διαφόρων χαρακτηριστικών του πληθυσμού, όπως το εισόδημα και η ηλικία, ενώ – αντίθετα – η πρόθεση πληρωμής φαίνεται να μην επηρεάζεται από το φύλο και την κατηγορία της περίθαλψης. Πάντως, είναι ενδεικτικό ότι η πρόθεση για πληρωμή πρόσθετου ποσού για βελτίωση της περίθαλψης, δηλώθηκε θετική από το 70% των ερωτηθέντων.

Περνώντας στο θέμα των δαπανών για ιδιωτική περίθαλψη στην Ελλάδα, διαπιστώνεται ότι ο υπολογισμός τους είναι δύσκολο να γίνει με ακρίβεια, λόγω της ύπαρξης της λεγόμενης «σκιάδους» ή «μαύρης» οικονομίας, η οποία αφορά στην ανάπτυξη μη καταγεγραμμένων συναλλαγών. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα, η πραγματική δαπάνη να είναι μεγαλύτερη από αυτή που δείχνουν οι επίσημες στατιστικές. Σημειώνεται ότι η παραοικονομία στην υγεία εντοπίζεται τόσο στον ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο τομέα, όμως η σχετική δαπάνη που προκύπτει, βαραίνει αποκλειστικά τα ατομικά και οικογενειακά εισοδήματα (Kyriopoulos and Tsalikis 1993, Kyriopoulos Geitona and Karalis 1997).

Δεν είναι ξεκάθαρο για ποιο λόγο οι ασθενείς είναι διατεθειμένοι να προβούν σε ίδιες πληρωμές και να καταβάλουν πρόσθετες αμοιβές για μια υπηρεσία την οποία δικαιούνται να χρησιμοποιούν χωρίς καμία χρέωση. Όπως όμως προκύπτει από σχετικές μελέτες, οι υπόγειες πληρωμές στο σύστημα υγείας είναι αναμενόμενες σε όλο το φάσμα των υπηρεσιών, ανεξάρτητα από το εισόδημα ή την επαγγελματική θέση των ασθενών. Τέτοιες πληρωμές, χρησιμοποιούνται κυρίως για να εξασφαλίσουν τη θεραπεία του ασθενούς μέσα στο νοσοκομείο – για παράδειγμα για τη διενέργεια μιας χειρουργικής επέμβασης – ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ενέχουν το στοιχείο της «αγοράς μιας θέσης στην ουρά».

Οι ασθενείς πάντως που προβαίνουν σε επιπλέον πληρωμές, τείνουν να αναφέρουν υψηλότερα επίπεδα ικανοποίησης από τη φροντίδα που λαμβάνουν, γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι με τις πληρωμές αυτές, οι ασθενείς – αλλά και οι γιατροί – επιχειρούν να καλύψουν τα όποια ελλείμματα του συστή-

ματος στην ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών (Sissouras 1998).

4. Συμπεράσματα και συζήτηση

Στο άρθρο αυτό, έχει γίνει μία προσπάθεια αναγνώρισης των ομοιοτήτων στην κατανάλωση ιδιωτικών υπηρεσιών υγείας, ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Μεγάλη Βρετανία, με έμφαση στο διαθέσιμο εισόδημα και στις αντιλήψεις των πολιτών για την ποιότητα των παρεχόμενων φροντίδων. Όπως είναι αναμενόμενο, τα δεδομένα και από τις δύο χώρες, υποδεικνύουν έναν ισχυρό συσχετισμό ανάμεσα στο εισόδημα των ασθενών και στο επίπεδο της δαπάνης για υπηρεσίες ιδιωτικής περίθαλψης. Παρατηρείται ωστόσο, ότι η δαπάνη δεν περιορίζεται στα υψηλά εισοδηματικά στρώματα και ότι και εκείνοι που βρίσκονται στις κατηγορίες των μεσαίων και των χαμηλών εισοδηματικών ομάδων του πληθυσμού, καταφεύγουν επίσης σε φορείς του ιδιωτικού τομέα υγείας. Το ποσοστό των δαπανών για περίθαλψη στον ιδιωτικό τομέα είναι αναμφισβήτητα πολύ υψηλότερο στην Ελλάδα, μολονότι αυτή τη στιγμή, η χρήση των παροχών ιδιωτικής περίθαλψης είναι σταθερά ανερχόμενη και στις δύο χώρες (Ludbrook 2001, Σουλιώτης 2001).

Σύμφωνα με σχετικές μελέτες που αφορούν στη δαπάνη για ιδιωτική περίθαλψη στην Ελλάδα και τη Μεγάλη Βρετανία, είναι φανερό ότι οι ασθενείς και στις δύο χώρες, αποφασίζουν να προσφύγουν στον ιδιωτικό τομέα υγείας, με βάση μια σειρά από παράγοντες, όπως το εισόδημα και το εναλλακτικό κόστος χρόνου των πολιτών, η μόρφωση, η γεωγραφική περιοχή, οι προσωπικές τους αντιλήψεις και προσδοκίες από τις υπηρεσίες υγείας κλπ. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η αύξηση της ζήτησης για ιδιωτικές υπηρεσίες υγείας, συνδέεται με τις αδυναμίες και τα κενά – ποσοτικά και ποιοτικά – του δημόσιου συστήματος (Chandra and Kakabadse 1985).

Σε επίπεδο πολιτικής υγείας, γίνονται και στις δύο χώρες προσπάθειες αναμόρφωσης των υγειονομικών συστημάτων, με έμφαση στην ανάκτηση της εμπιστοσύνης του κοινού για τις δημόσιες υπηρεσίες. Ενδεικτικά, ο Βρετανός Υπουργός Υγείας κάνει προσπάθειες για να μετατρέψει το ΕΣΥ στο «καμάρι της Μεγάλης Βρετανίας για μια ακόμη φορά» (Morant 2000), ενώ στην Ελλάδα,

βρίσκεται υπό εξέλιξη Σχέδιο Μεταρρύθμισης, που επιδιώκει μια ριζική τομή στον τρόπο χρηματοδότησης και διανομής των υπηρεσιών υγείας στους πολίτες. Ειδικά μάλιστα για τον ιδιωτικό τομέα, έχουν ήδη κατατεθεί Προεδρικά Διατάγματα, που αναμένεται να «νοικοκυρέψουν» την εν λόγω αγορά, θέτοντας αυστηρές προδιαγραφές και κανονισμούς για τη λειτουργία των Ιδιωτικών Κλινικών και Διαγνωστικών Κέντρων (Σουλιώτης 2000β).

Η επιτυχής εξέλιξη στην παροχή ενός μίγματος δημόσιας και ιδιωτικής περίθαλψης, που αποτελεί και το στόχο των παραπάνω προσπάθειών στις δύο χώρες, απαιτεί ακριβή εκτίμηση των αναγκών και ρυθμίσεις που θα ανταποκρίνονται στους διαθέσιμους πόρους και στους οικονομικούς περιορισμούς. Επιπλέον, η προσπάθεια αναμόρφωσης του συστήματος πρέπει –περισσότερο στη χώρα μας που η ιδιωτική άσκηση της ιατρικής συνιστά πλέον παράδοση– να εντάξει και την ιδιωτική υποδομή, με δεδομένο ότι αυτή απορροφά ένα σημαντικό μέρος της ζήτησης για υπηρεσίες υγείας και ως εκ τούτου, συμβάλλει στην αποσυμφόρηση του δημόσιου συστήματος.

Ειδικά για τη χώρα μας, επισημαίνεται ότι το ιδιαίτερα υψηλό μέγεθος της ιδιωτικής δαπάνης για την υγεία, αφενός φαντάζει παράδοξο για τη λογική του συστήματος υγείας εθνικού τύπου, το οποίο συγκροτήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του '80, ενώ αφετέρου, δικαιολογεί τη ραγδαία τα τελευταία χρόνια ανάπτυξη του ιδιωτικού τομέα υγείας –χωρίς μάλιστα κεντρικά σχεδιασμένη πολιτική ιδιωτικοποιήσεων– δημιουργώντας προσδοκίες υψηλής κερδοφορίας. Επιπροσθέτως, η επιβάρυνση των ατομικών και οικογενειακών εισοδημάτων, η οποία ουσιαστικά συνιστά ακύρωση της ασφαλιστικής κάλυψης, ενισχύεται και από τη λειτουργία παράπλευρων μηχανισμών στην αγορά, οι οποίοι ευνοούν την ανάπτυξη παραοικονομικών συναλλαγών, στο περιβάλλον της δημόσιας παραγωγής των υπηρεσιών. Αυτή η πρακτική, αποτελεί την αυτόματη προσαρμογή της αγοράς στις συνθήκες χαμηλών τιμών που έχει δημιουργήσει η παρέμβαση της κεντρικής διοίκησης όσον αφορά στην τιμολόγηση των ιατρικών πράξεων, στον καθορισμό των τιμών των φαρμάκων και του ημερήσιου νοσηλίου και στις αμοιβές των επαγγελματιών υγείας (Σουλιώτης και Κυριόπουλος 2001γ).

Από την άλλη, η βρετανική εμπειρία της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας που έλαβε χώρα στις αρχές της δεκαετίας του '90, έχοντας ως ιδεολογική αφετηρία τις απόψεις του Enthoven (1988), απέδειξε ότι οι παρεμβάσεις στην αγορά υπηρεσιών υγείας

ας, στα πλαίσια των γενικών στόχων που θέτουν –στη συγκεκριμένη περίπτωση, την εισαγωγή του διευθυνόμενου ανταγωνισμού, με το διαχωρισμό προσφοράς και ζήτησης– οφείλουν να λαμβάνουν υπόψη τους μια σειρά από επιμέρους ζητήματα, όπως ο χρόνος προσαρμογής στις νέες συνθήκες, το διοικητικό κόστος, η διαφύλαξη της ισότητας και της ελευθερίας επιλογής των πολιτών κλπ (Allsop and May 1993).

Τα ζητήματα αυτά, αποτέλεσαν τον πυρήνα του προβληματισμού και των επιφυλάξεων ως προς τα αποτελέσματα της μεταρρύθμισης, οι οποίες διατυπώθηκαν σε μια σειρά από έρευνες αξιολόγησης, οι οποίες χρηματοδοτήθηκαν από το King's Fund Institute.⁶

Συμπερασματικά, οποιεσδήποτε βελτιώσεις επιχειρηθούν στην παροχή περίθαλψης και στις δύο χώρες, θα πρέπει να προσαγορεύουν τόσο τις οικονομικές όσο και τις ψυχοκοινωνικές διεργασίες που εμπλέκονται στη διαμόρφωση των αποφάσεων του ασθενούς. Ο βαθμός στον οποίο τα μοντέλα παροχής περίθαλψης είναι ανταλλάξιμα ανάμεσα στις δύο χώρες είναι αμφισβητήσιμος, καθώς κάθε μία έχει τα δικά της χαρακτηριστικά και τις δικές της πεποιθήσεις που είναι ενδογενείς στο συγκεκριμένο οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον της (Fattore 1999, Kyriopoulos Geitona and Karalis 1997). Η ανάλυση αυτού του θέματος με κάθε λεπτομέρεια ξεπερνά τα όρια του συγκεκριμένου άρθρου, όμως αναφέρεται ότι αν θεωρηθεί ότι το βρετανικό NHS αποτελεί το πρότυπο του ελληνικού ΕΣΥ, είναι δεδομένο ότι η μελέτη των προβλημάτων των δύο συστημάτων, θα προσδώσει σημαντικά πλεονεκτήματα στην αντιμετώπισή τους.

Σημειώσεις

1. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι για την περίοδο μετά το 1987, το 90% περίπου των ιδιωτικών επενδύσεων για την υγεία, αφορούν στην υψηλή βιοϊατρική τεχνολογία, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό των δημοσίων επενδύσεων υπολογίζεται σε 30% (Κυριόπουλος, Γεωργούση και Δρίζη 1994).

2. Σημειώνεται ότι προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης του ανταγωνισμού, κινήθηκαν οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες στην Ολλανδία και τη Σουηδία. Για μια αναλυτική παρουσίαση της εμπειρίας των χωρών αυτών, βλ. Glennerster and Matsaganis (1994), Μαρσαγγάνης (1994).

3. Σύμφωνα με τον Atkinson (1992), το διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών –το οποίο, όπως φάνηκε, είναι σημαντικός προσδιοριστικός

παράγοντας των δαπανών υγείας – εκλαμβάνεται ως μετασχηματισμός των ατομικών εισοδημάτων των μελών τους. Υπό το πρίσμα αυτό, ο παραπάνω μετασχηματισμός επηρεάζεται από:

(α) τον αριθμό των ατόμων που συνεισφέρουν στο οικογενειακό εισόδημα.

(β) τη βαρύτητα του κάθε ατομικού εισοδήματος.

(γ) τον τρόπο μετασχηματισμού των ατομικών εισοδημάτων και τη μετέπειτα διαχείρισή τους ως συνολικό πλεόν εισόδημα.

(δ) το μέγεθος και τη σύνθεση του νοικοκυριού

4. Ειδικότερα ως προς τη σχέση του μεγέθους και της σύνθεσης του νοικοκυριού, με το διαθέσιμο οικογενειακό εισόδημα, ο Kuznets (1976), επισημαίνει:

(α) Το μέγεθος του νοικοκυριού σχετίζεται θετικά με το ύψος του εισοδήματος, εφόσον στα πολυμελή νοικοκυριά εργάζονται συνήθως περισσότερα μέλη.

(β) Τα εξαρτώμενα μέλη (παιδιά - ηλικιωμένοι) των νοικοκυριών, δεν επηρεάζουν με την ίδια ένταση το διαθέσιμο οικογενειακό εισόδημα.

Αντίθετα, τα παιδιά είναι πιο σημαντικός παράγοντας μείωσης του οικογενειακού εισοδήματος απ' ό,τι οι ηλικιωμένοι, πολλοί από τους οποίους λαμβάνουν κάποια σύνταξη. Επιπρόσθετα, είναι γνωστό πως τα νοικοκυριά με χαμηλότερα εισοδήματα έχουν περισσότερα παιδιά, με αποτέλεσμα να κατανέμεται το εισόδημα σε περισσότερα άτομα, ώστε να σημειώνεται μεγαλύτερη επιβάρυνση απ' ό,τι στα νοικοκυριά με λιγότερα παιδιά.

(γ) Όσον αφορά όμως στους ηλικιωμένους, θα πρέπει να επισημανθεί ότι εκείνοι οι οποίοι έχουν συνταξιοδοτηθεί νωρίτερα – δηλαδή οι περισσότερο ηλικιωμένοι – καταλαμβάνουν χαμηλότερη θέση στην εισοδηματική κλίμακα, ενώ επιπρόσθετα, εκδηλώνουν αυξημένη ζήτηση για φροντίδα υγείας, λειτουργώντας έτσι ως πηγή ανισότητας και φτώχειας.

5. Με δεδομένο ότι οι ανάγκες υγείας είναι απερίοριστες, το ισχύον καθεστώς των μηδενικών τιμών που χαρακτηρίζει το NHS, οδηγεί σε διόγκωση της ζήτησης, με αποτέλεσμα την εμφάνιση προβλημάτων αναφορικά με τις μεγάλες λίστες αναμονής, τα οποία μάλιστα έγιναν πιο έντονα έπειτα από τη δημοσιονομική πειθαρχία η οποία επεβλήθη στις αρχές της δεκαετίας του '90 (Ματσαγγάνης 1992).

6. Ενδεικτικά αναφέρεται η κριτική των Mahon et al σχετικά με τα αποτελέσματα της εισαγωγής στοιχείων αγοράς στη δυνατότητα επιλογής των χρηστών, της Whitehead, ως προς την σε βάρος της ισότητας προσπάθεια βελτίωσης της αποδοτικότητας και των Glennester et al, σχετικά με τους προσανατολισμούς του θεσμού των γενικών γιατρών, οι οποίοι διαχειρίζονται δικούς τους προϋπολογισμούς (Robinson and Le Grand eds 1994).

Βιβλιογραφία

- Allsop J., May A. (1993) *Between the devil and the deep blue sea: managing the NHS in the wake of the 1990 Act*, Critical Social Policy, Issue 38, vol. 13, No 2.
- Atkinson A. (1992) *Measuring Poverty Differences in Family Composition*, Economica, vol. 59.
- Baggott R (1998) *Health and Health care in Britain* (2nd ed), MacMillan, Basingstoke.
- Calnan, M. Cant S. Gabe, J. (1993) *Going Private: Why People Pay for their Health Care*, Open University Press, Buckingham.
- Chandra J., Kakabadse A. (1985) *Privatization and the NHS. The scope for collaboration*, Avebury, p. 35-46.
- Δέδε Ζ., Καλογεροπούλου Ο. (1999) *Η Εξέλιξη και οι Παράγοντες που Επηρεάζουν τη Φαρμακευτική Κατανάλωση στην Ελλάδα (1970-1990)*, στο Γείτονα Μ., Κυριόπουλος Γ. επιμ. *Πολιτική και Οικονομία του Φαρμάκου στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Δικαίος Κ. (2000) *Το Σύστημα Υγείας στη Βρετανία*, Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών, τόμος ΣΤ', τεύχος 28, Ιούνιος 2000.
- Δόλγερας Α., Οικονόμου Χ., Κυριόπουλος Γ., Κοντός Δ. (2001) *Η Πρόθεση των Χρηστών για Πρόσθετη Πληρωμή για τη Βελτίωση της Ασφαλιστικής Κάλυψης των Υπηρεσιών Υγείας: Η Περίπτωση του Λεκανοπεδίου Αττικής*, σελ. 137-148, στο Κυριόπουλος Γ., Λιαρόπουλος Λ., Μπουρσανίδης Χ., Οικονόμου Χ. επιμ. *Η Ασφάλιση Υγείας στην Ελλάδα*, Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.
- Doyle Y., Bull A. (2000) *Role of private sector in United Kingdom healthcare system*, British Medical Journal 2000; 321: 563-565.
- Enthoven A. (1988) *Theory and Practice of Managed Competition in Health Care Finance*, Elsevier Science Publishers.
- Fattore G. (1999) *Cost Containment and Health Care Reforms in the British NHS* in Mossialos E., Le Grand J., *Health Care and Cost Containment in the European Union*, Ashgate, Aldershot.
- Glennerster H., Le Grand J. (1994) *The Development of Quasi-markets in Welfare Provision*, Disc. Paper 102, Welfare State Programme, London School of Economics.
- Glennerster H., Matsaganis M. (1994) *The English and Swedish Health Care Reforms*, Int. Journal of Health Services 24, 2: 231-251.

- Klein R. (1989) *The Politics of the National Health Service* (2nd ed), Longman.
- Kuznets S. (1976) *Demographic Aspects of the Size Distribution of Income: An Explanatory Essay*, Economic Development and Cultural Change, vol. 25, No 10.
- Kyriopoulos J. Andrioti D. (1995) *Greece: The State of Health Workforce*, Cah. Socio. Dem. Med. 1995; 35 (3-4): 279-294.
- Kyriopoulos J. Gitona M., Karalis G. (1997) *Hidden Economy, Private Spending and Informal Copayment in Health Care: The Role of Medical Manpower in Greece*, in Beazoglou T., Heffley D., Kyriopoulos, J., *Human Resources, Supply and Cost Containment in the Health System*, Exandas, Athens, 1997.
- Kyriopoulos J., Tsalikis G. (1993) *Public and Private Imperatives of Health Care Delivery in Greece*, Journal of Health Policy 1993; 26: 105-117.
- Kyriopoulos, J. Tsalikis G. (1999) *Health Care Reform in Greece*, in Kyriopoulos J, Tsalikis G. Levett J. *Health Care Reform in the Balkan Region*, Exandas, Athens, 1999.
- Κυριόπουλος Γ. (2001) *Η Χρησιμοποίηση των Οικονομικών Δεικτών ως Εργαλείο Άσκησης Πολιτικής Υγείας*, σελ. 79-88, στο Κυριόπουλος Γ., Σουλιώτης Κ. επιμ. *Οι Δαπάνες Υγείας στην Ελλάδα. Μεθοδολογικά Προβλήματα στη Μέτρηση και Συνέπειες για τις Πολιτικές Υγείας*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.
- Κυριόπουλος Γ., Γεωργούση Ε., Δρίζη Μ. (1994) *Οι Επενδύσεις Βιοϊατρικής Τεχνολογίας στην Ελλάδα*, στο Κυριόπουλος Γ., Λέβητ Τ., Νιάκας Δ. επιμ. *Η Διαχείριση της Βιοϊατρικής Τεχνολογίας στην Ελλάδα, Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών της Υγείας*, Αθήνα.
- Κυριόπουλος Γ., Κτενάς Ε. (1994) *"Πρόσθετη Πληρωμή στις Υπηρεσίες Υγείας: Παράγοντες που την Επηρεάζουν*, Κοινωνία Οικονομία και Υγεία, τόμ.3 , τεύχ. 4, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1994: 185-195.
- Laing W. (1986) *Keeping the lid on costs?*, Institute of Economic Affairs, London, 1986.
- Le Grand J. (1991) *Quasi-markets and Social Policy*, Economic Journal 101: 1256-1267.
- Ludbrook A. (2001) *Economic Evaluation, Technology Assessment and Guidelines: Promoting Efficiency in the U.K. National Health Service*, p. 185-196, in Kyriopoulos J., Beazoglou T.,

- Heffley D. eds *Health Economics in the New Era*, Exandas, Athens.
- Ματσαγγάνης Μ. (1992) *Η Μεταρρύθμιση του Εθνικού Συστήματος Υγείας στη Βρετανία: Η Περίπτωση των Προϋπολογισμών Οικογενειακών Γιατρών*, Κοινωνία Οικονομία και Υγεία, τόμ.31 τεύχ. 1, Ιανουάριος-Μάρτιος 1992: 41-500.
- Ματσαγγάνης Μ. (1993) *Μορφές Ανταγωνισμού σε Δημόσια Συστήματα Υγείας*, σελ. 53-81, στο Κυριόπουλος Γ., Νιάκας Δ. επιμ. *Η Πρόκληση του Ανταγωνισμού στον Υγειονομικό Τομέα*, Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών της Υγείας, Αθήνα.
- Ματσαγγάνης Μ. (1994) *Μεταρρυθμίσεις τύπου "Οιονεί Αγορών" σε δημόσια συστήματα υγείας*, σελ. 371-384, στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα: *Όρια και Σχέσεις Δημόσιου και Ιδιωτικού*, Ε' Επιστημονικό Συνέδριο, 23-26 Νοεμβρίου 1994, Αθήνα.
- Morant H. (2000) *Consultants Profit too much from Private Work*, British Medical Journal, 2000; 320: 1428.
- Μπεαζόγλου Τ., Heffley D., Νιάκας Δ., Κυριόπουλος Γ. (1993) *Είναι Δυνατή η Επίτευξη της Αποτελεσματικότητας με την προώθηση του Ανταγωνισμού σε Αγορές με Ασφάλιση Υγείας;*, Κοινωνία Οικονομία και Υγεία, τόμ.2, τεύχ. 3, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1993: 19-28.
- Μπέσης Ν. (1993) *Ιδιωτικές Υπηρεσίες Υγείας*, IOBE, Αθήνα.
- Robinson R., Le Grand J. eds (1994) *Evaluating the NHS Reforms*, King's Fund Institute.
- Scheffler R. (1989) *Adverse Selection: the Achilles Heel of the NHS Reforms*, Lancet, April 29: 950-952.
- Sissouras A. (1998) *Backgrounds and Developments in Health Care in Greece*, in Casparie A., Hermans H., Paelink J. *Competitive Health Care in Europe*, Erasmus University Press, Rotterdam, 1998.
- Sissouras A., Karokis A., Mossialos E. (1999) *Health Care and Cost Containment in Greece*, p. 341-396, in Mossialos E., Le Grand J. *Health Care and Cost Containment in the European Union*, Ashgate, Aldershot, 1999.
- Σουλιώτης Κ. (2000α) *Η Χρηματοδότηση του Ελληνικού Υγειονομικού Συστήματος. Κατανομή των πόρων και ιδιωτικές δαπάνες υγείας*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα.
- Σουλιώτης Κ. (2000β) *Ο Ρόλος του Ιδιωτικού Τομέα στο Ελληνικό Σύστημα Υγείας*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.

- Σουλιώτης Κ. (2001) *Ανάλυση των Δαπανών Υγείας στην Ελλάδα 1989-2000. Μεθοδολογικές Διευκρινίσεις και Διαπιστώσεις για το Σύστημα Υγείας*, σελ. 65-77, στο Κυριόπουλος Γ., Σουλιώτης Κ. επιμ. *Οι Δαπάνες Υγείας στην Ελλάδα. Μεθοδολογικά Προβλήματα στη Μέτρηση και Συνέπειες για τις Πολιτικές Υγείας*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.
- Σουλιώτης Κ., Κυριόπουλος Γ. (2001α) *Εξελίξεις στην Αγορά του Φαρμάκου στην Ελλάδα*, Πρωτοβάθμια Φροντίδα Υγείας, τόμ. 13, τεύχ. 1, Ιανουάριος-Μάρτιος 2001: 10-16.
- Σουλιώτης Κ., Κυριόπουλος Γ. (2001β) *Η Ικανοποίηση των Χρηστών από τις Υπηρεσίες Υγείας*, Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα (υπό δημοσίευση).
- Σουλιώτης Κ., Κυριόπουλος Γ. (2001γ) *Η Πολιτική Διαμόρφωσης των Τιμών και οι Επιπτώσεις στις Υπηρεσίες Υγείας*, σελ. 111-124, στο Κυριόπουλος Γ., Λιαρόπουλος Λ., Μπουρσανίδης Χ., Οικονόμου Χ. επιμ. *Η Ασφάλιση Υγείας στην Ελλάδα*, Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.

Συμβάσεις και ορθολογικός συντονισμός

Κωνσταντίνος Αναγνωστόπουλος*

Περίληψη

Οι συμβάσεις είναι κεντρικής σημασίας για τη ρύθμιση της κοινωνικής και οικονομικής ζωής, επειδή αίρουν τις αμφισημίες σε καταστάσεις που χαρακτηρίζονται αφενός από σύγκλιση των συμφερόντων των εμπλεκομένων προσώπων και, αφετέρου, από στρατηγική αβεβαιότητα και έλλειψη επικοινωνίας. Η καθιέρωση των συμβάσεων αποδεικνύει ότι η ορθολογικότητα των δρώντων είναι ανεπαρκής όταν επιδιώκουν να συντονίσουν τη δράση τους. Στην εργασία, αφού αναλυθούν οι καταστάσεις συντονισμού και η μοντελοποίησή τους με τα παίγνια συντονισμού, σχολιάζονται οι ιδιότητες των συμβάσεων. Εξετάζονται επίσης οι γνωστικές διεργασίες καθώς και ορισμένες δυναμικές πτυχές του συντονισμού της δράσης σε καταστάσεις συνεργασίας.

1. Εισαγωγή

Κτυπάει το τηλέφωνό σας, σηκώνετε το ακουστικό και από την άλλη άκρη της γραμμής ακούγεται η φωνή ενός φίλου σας. Αρχίζετε να συνομιλείτε όταν ξαφνικά πέφτει η γραμμή. Πώς μπορεί να συνεχιστεί η συζήτηση; Η επικοινωνία είναι ανέφικτη αν ο ένας περιμένει να τηλεφωνήσει ο άλλος ή αν και οι δύο επιχειρήσετε να τηλεφωνήσετε ταυτόχρονα, αφού η γραμμή θα είναι κατειλημμένη. Πρέπει, επομένως, να τηλεφωνήσει οπωσδήποτε μόνον ο ένας από τους δύο. Στην πράξη φυσικά το αδιέξοδο είναι ανύπαρ-

* Επίκουρος καθηγητής στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.

κτο: όλοι γνωρίζουν ότι «οφείλει» να ξανακαλέσει όποιος τηλεφώνησε. «Σιωπηρός (tacit) συντονισμός» κατά τον T. C. Schelling, άρση του αδιεξόδου με την καθιέρωση μιας «σύμβασης» κατά τον D. K. Lewis, η διακοπείσα τηλεφωνική επικοινωνία είναι αντιπροσωπευτική μιας κλάσης προβλημάτων συντονισμού και συλλογικής δράσης με ιδιάζοντα χαρακτηριστικά.¹ Όπως οι οδηγοί δύο αντιθέτως κινούμενων αυτοκινήτων που πρέπει να αποφασίσουν αν θα πάνε δεξιά ή αριστερά για να αποφύγουν τη σύγκρουση, οι δύο συνομιλητές επιθυμούν να εναρμονίσουν τις ενέργειές τους διότι τα συμφέροντά τους συγκλίνουν και οι προτιμήσεις τους όσον αφορά τα αποτελέσματα είναι παρόμοιες. Ωστόσο, ο συντονισμός αντιμετωπίζει εγγενείς δυσκολίες επειδή η επικοινωνία μεταξύ των εμπλεκομένων είναι ατελής ή παντελώς αδύνατη. Όσο ορθολογική κι αν είναι, η ανάλυση της κατάστασης δεν μπορεί να καταλήξει στη λήψη απόφασης διότι, αφενός, υπάρχουν πολλά ισοδύναμα σημεία ισορροπίας και, αφετέρου, οι αποφάσεις διέπονται από στρατηγική αβεβαιότητα, δεδομένου ότι κάθε επιλογή του ενός εξαρτάται από την επιλογή του άλλου.

Παραταύτα, στην πράξη τέτοια προβλήματα συντονισμού λύνονται αρκετά αποτελεσματικά, ισχυρίζεται ο T. C. Schelling,² επειδή καθένας προσαρμόζει τις προσδοκίες του όταν γνωρίζει ότι και οι άλλοι επιδιώκουν τον ίδιο στόχο. Η απροσδιοριστία αίρεται από την εδραίωση συμβάσεων σε έναν πληθυσμό, μια συλλογική γνώση που επιβάλλει κανονικότητα στη δράση. Σχεδόν όλοι πιστεύουν ότι οι άλλοι συμμορφώνονται με τη σύμβαση και τούτη η πεποίθηση παρέχει στον καθένα ισχυρούς λόγους να συμμορφωθεί με αυτή, διότι έτσι εξυπηρετείται το προσωπικό του συμφέρον.

Στο κείμενο αυτό διερευνάται ο συντονισμός των ενεργειών ανεξάρτητων δρώντων μέσω των συμβάσεων οι οποίες, αποκρυσταλλωμένες σε κανόνες και πρότυπα, λειτουργούν ρυθμιστικά σε πληθώρα καταστάσεων της κοινωνικής και οικονομικής ζωής:³ η χρήση λέξεων με το συμβατικό τους νόημα και η επιστημονική ορολογία, οι κανόνες οδικής συμπεριφοράς, οι συμβατικοί κώδικες ντυσίματος· τα διάφορα είδη χρημάτων και πιστώσεων, τα βιομηχανικά και τεχνολογικά πρότυπα, οι λογιστικοί κανόνες και τα οικονομικά συμφωνητικά, οι μισθολογικές συμβάσεις⁴ (το μεροκάματο των πέντε δολαρίων του H. Ford, η σύνδεση μισθού με την παραγωγικότητα), η σταθερή προμήθεια κτηματομεσιτών ανεξαρτήτως της οικονομικής συγκυρίας.⁵

Η εργασία χωρίζεται σε τρεις ενότητες. Η πρώτη και δεύτερη εστιάζονται αντιστοίχως στο έργο του T. C. Schelling και του φι-

λόσοφου D. K. Lewis, οι οποίοι έθεσαν ουσιαστικά το πρόβλημα του συντονισμού της δράσης. Η επιλογή αυτή δεν υπαγορεύεται από πρόθεση ανασκόπησης του θέματος, αλλά από την αναγνώριση ότι οι απαντήσεις τους, είτε ρητές, είτε υπαινικτικές, εξακολουθούν να αποτελούν σταθερή αναφορά στις προσεγγίσεις των συμβάσεων, τόσο για την οξύνοια των λύσεων που πρότειναν όσο και για τη διαφορετική οπτική τους γωνία: ο T. C. Schelling επικεντρώνεται πρωτίστως στις γνωστικές διαδικασίες που οδηγούν σε άρση του αδιεξόδου σε καταστάσεις συντονισμού της δράσης, ενώ ο D. K. Lewis εστιάζεται κυρίως στην ανάλυση των ιδιοτήτων μιας θεσπισμένης σύμβασης. Τέλος, στην τρίτη ενότητα εξετάζονται μηχανισμοί που χρησιμοποιούνται σε μη επαναλαμβανόμενες και σε επαναλαμβανόμενες καταστάσεις συντονισμού της δράσης, οι οποίες μοντελοποιούνται αντιστοίχως με τα παίγνια-άπαξ και με τα εξελικτικά παίγνια.⁶

2. Ο συντονισμός της δράσης

2.1 Ο σιωπηρός συντονισμός

Ο T. C. Schelling χρησιμοποιεί ως τυπικό παράδειγμα τον περιορισμένο πόλεμο, προκειμένου να αναλύσει τις καταστάσεις στις οποίες οι εμπλεκόμενοι έχουν συγχρόνως και κοινά και συγκρουόμενα συμφέροντα. Εξ ορισμού, ο περιορισμένος πόλεμος είναι σαφώς οριοθετημένος αλλά το ζητούμενο είναι ο προσδιορισμός αυτών των ορίων. Η δυσκολία στο να προσδιοριστούν τα όρια απορρέει πρωτίστως από την έλλειψη επικοινωνίας, η οποία περιορίζει τη δυνατότητα άμεσων διαπραγματεύσεων μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών. Η ανάγκη και η σημασία της «σιωπηρής διαπραγμάτευσης» ή του «σιωπηρού συντονισμού» καλύπτει ακριβώς όλες τις περιπτώσεις στις οποίες απαιτείται συντονισμός, όταν η επικοινωνία είναι ατελής ή αδύνατη.

Τα χαρακτηριστικά του σιωπηρού συντονισμού γίνονται εμφανέστερα στην ακραία περίπτωση που ούτε η επικοινωνία είναι δυνατή, ούτε υπάρχουν αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα. Ο T. C. Schelling πραγματοποίησε ορισμένα πειράματα σε ομάδες ατόμων προκειμένου να εντοπίσει τις χρησιμοποιούμενες νοητικές διεργασίες για την επίτευξη συντονισμού. Σε ένα από αυτά, για παράδειγμα, ζητήθηκε να επιλεγεί ένας από τους αριθμούς 7, 100, 13,

261, 99 και 555, και τα άτομα θα κέρδιζαν αν επέλεγαν όλα τον ίδιο αριθμό. Το 90% των απαντήσεων ήταν ένας από τους τρεις πρώτους αριθμούς. Ο αριθμός 7 ήταν πρώτος με μικρή διαφορά από τον αριθμό 100, ενώ ο 13 ήταν τρίτος στις προτιμήσεις.

Κοινό χαρακτηριστικό αυτών των πειραμάτων είναι ότι δεν υπάρχει σωστή και λάθος απάντηση: όλες οι απαντήσεις είναι σωστές και *a priori* ισοδύναμες. Ωστόσο, οι απαντήσεις των ερωτηθέντων συνέκλιναν σε ορισμένες επιλογές – «εστιακά σημεία» κατά τον T. C. Schelling οι οποίες κατά κάποιον τρόπο "προεξέχουν", "δεσπόζουν" ανάμεσα στο σύνολο των δυνατών επιλογών.⁷ Φαίνεται καταρχάς ότι μια τέτοια προεξοχή εξαρτάται από τη συγκυρία και από το ποιοι είναι οι εμπλεκόμενοι, και ότι χαρακτηρίζεται από κάποιο είδος μοναδικότητας η οποία αίρει την αμφισημία.

Όσον αφορά τις γνωστικές διεργασίες, ο T. C. Schelling σημειώνει πως σε καταστάσεις στις οποίες άτομα προσπαθούν να συντονίσουν τις προθέσεις ή προσδοκίες τους με άλλα άτομα για τα οποία γνωρίζουν ότι επιδιώκουν το ίδιο, οι λύσεις αυτές βρίσκονται περισσότερο με τη φαντασία παρά με τη λογική: μπορεί να εξαρτώνται από την αναλογία, τη συμμετρία, την αισθητική ή τη γεωμετρική διάταξη.

«Σε τελική ανάλυση έχουμε να κάνουμε τόσο με τη φαντασία όσο και με τη λογική· και η λογική αυτή είναι εντελώς περιπτωσιολογικού είδους. Οι ποιητές μπορεί να τα καταφέρνουν καλύτερα από τους ειδικούς στη λογική σε τούτο το παίγνιο [...] Η λογική βοηθάει [...] αλλά συνήθως όχι, έως ότου η φαντασία επιλέξει κάποια ένδειξη για να ασχοληθεί με τις συγκεκριμένες λεπτομέρειες της κατάστασης.»⁸

Θα επανέλθω στο θέμα του καθαρού συντονισμού στην τρίτη ενότητα.

2.2. Τα παίγνια συντονισμού

Το αρχέτυπο της καθαρής σύγκρουσης είναι τα παίγνια μηδενικού αθροίσματος. Σε ένα παίγνιο μηδενικού αθροίσματος το άθροισμα των κερδών των παικτών είναι ίσο με μηδέν, δηλαδή ό,τι κερδίζει ο ένας το χάνει ο άλλος. Προκειμένου να αναλύσει τις καταστάσεις συνεργασίας, ο T. C. Schelling εισήγαγε την έννοια του παιγνίου "καθαρού συντονισμού" για τις καταστάσεις του άλλου άκρου, στις οποίες οι παίκτες επιδιώκουν να συνεργαστούν μεταξύ τους.

Τυπικό παράδειγμα παιγνίου καθαρού συντονισμού είναι η περίπτωση δύο αυτοκινήτων που κινούνται στη μέση του δρόμου και σε αντίθετες κατευθύνσεις. Υποθέτουμε ότι δεν έχει καθιερωθεί ακόμη ο κανόνας ότι κάθε αυτοκίνητο πρέπει να κινείται στη δεξιά μεριά του δρόμου. Κάθε οδηγός έχει δύο δυνατότητες για να αποφύγει τη σύγκρουση: είτε να κινηθεί αριστερά είτε να κινηθεί δεξιά. Αν αμφότεροι κινηθούν αριστερά ή δεξιά, η απόφασή τους αυτή θα αποφέρει στον καθένα το ίδιο όφελος. Αν, όμως, ο ένας επιλέξει να κινηθεί δεξιά και ο άλλος αριστερά, τότε ουδείς κερδίζει από αυτές τις αποφάσεις.

		Παίκτης II	
		Α	Δ
Παίκτης I	Α	1,1	0,0
	Δ	0,0	1,1

Σχήμα 1: Η περίπτωση των αυτοκινήτων.

Το παίγνιο μπορεί να παρασταθεί με το μητρώο του σχήματος 1. Η πρώτη τιμή ενός κελιού αντιστοιχεί στο όφελος που αποκομίζει ο παίκτης I και η δεύτερη στο όφελος που αποκομίζει ο παίκτης II, όταν επιλέξουν να κινηθούν στη μεριά του δρόμου που καθορίζεται αντιστοίχως, από τη γραμμή και τη στήλη του κελιού.

Όπως και τα παίγνια μηδενικού αθροίσματος, το ανωτέρω παίγνιο είναι ένα παίγνιο στρατηγικής, με την έννοια ότι η επιλογή ενός παίκτη εξαρτάται από την επιλογή του άλλου. Αντίθετα προς ένα τυχερό παιχνίδι, στα παίγνια στρατηγικής οι άριστες επιλογές ενός παίκτη εξαρτώνται από το ποια ενέργεια προσδοκά ότι θα κάνει ο αντίπαλός του, ο οποίος με τη σειρά του γνωρίζει ότι η άριστη επιλογή του εξαρτάται από την προσδοκία του πρώτου κ.ο.κ. Ωστόσο, αυτό το παίγνιο (όπως και της τηλεφωνικής συνδιάλεξης στην οποία αντιστοιχεί ένα παρόμοιο μητρώο κερδών) έχει ορισμένα ιδιάζοντα χαρακτηριστικά που το διαφοροποιούν πλήρως από τα παίγνια της καθαρής σύγκρουσης.

Τα συμφέροντα των παικτών είναι πλήρως συγκλίνοντα. Κάθε παίκτης μεγιστοποιεί το όφελός του αν υλοποιηθούν οι συνδυασμοί (Δ, Δ) ή (Α, Α) οι οποίοι αντιστοιχούν σε δύο σημεία ισορροπίας κατά Nash – μια ισορροπία κατά Nash (σε καθαρές

στρατηγικές) είναι ένα ζεύγος στρατηγικών, έτσι ώστε κάθε επιλεγμένη από τον έναν παίκτη στρατηγική να είναι η καλύτερη απάντηση στην επιλεγμένη από τον άλλο παίκτη στρατηγική της ισορροπίας, δηλαδή έκαστος μεγιστοποιεί τη χρησιμότητά του για δεδομένη επιλογή του άλλου. Εντούτοις, οι παίκτες δεν μπορούν να συναγάγουν τίποτε από τη δομή του παιγνίου ώστε να μπορούν να συγκλίνουν σε ένα από τα δύο σημεία ισορροπίας. Για να διαφοροποιηθούν μεταξύ τους οι ισοδύναμες ισορροπίες πρέπει να χρησιμοποιηθεί ένα πρόσθετο κριτήριο, λόγου χάρη, το κριτήριο της αποτελεσματικότητας κατά Pareto. Στην προκειμένη περίπτωση, όμως, οι ισορροπίες είναι άριστες κατά Pareto και η αμφισημία στις επιλογές παραμένει. Επομένως, η συνύπαρξη πολλών κατά Pareto άριστων ισορροπιών, καθιστά αδύνατο τον προσδιορισμό της άριστης, αφού όλες είναι πλήρως ισοδύναμες. Βέβαια, οι ενέργειες των παικτών θα μπορούσαν να εναρμονιστούν, αν οι παίκτες μπορούσαν να ανταλλάξουν πληροφορίες ή να πάρουν μια συλλογική απόφαση. Ωστόσο, πέρα από τις καταστάσεις στις οποίες είναι αδύνατη η ανταλλαγή πληροφοριών (π.χ. στην τηλεφωνική συνδιάλεξη), η καθιέρωση διαύλων επικοινωνίας και η διαπραγμάτευση, καθιστούν υπερβολικά υψηλά τα κόστη του συντονισμού της δράσης.⁹

Από τα προηγούμενα φαίνεται ότι στις καταστάσεις συντονισμού της δράσης, η ορθολογικότητα των δρώντων από μόνη της είναι αδύνατον να οδηγήσει σε μian άριστη ισορροπία – η μεγιστοποίηση της χρησιμότητας που υπαγορεύει η ορθολογική συμπεριφορά ικανοποιείται από δύο ισοδύναμα κατά Pareto σημεία ισορροπίας. Εξάλλου, αρκεί να παρεισφρήσει μια μικρή αμφιβολία σε έναν δρώντα για τις προθέσεις του άλλου, ώστε να υπάρξει παρέκκλιση από την άριστη ισορροπία. Γενικεύοντας, η ανταγωνιστική λογική της αγοράς οδηγεί σε πλήρες αδιέξοδο και οι οικονομικές εξελίξεις είναι πλήρως απροσδιόριστες σε αντίστοιχες καταστάσεις. Η άρση αυτής της «αποτυχίας της αγοράς» δεν μπορεί να προκύψει ενδογενώς αλλά απαιτείται ένας θεσμός (η δεξιά κυκλοφορία εν προκειμένω) ο οποίος θα λειτουργεί ρυθμιστικά, αίροντας αυτές τις εγγενείς αβεβαιότητες. Επιπλέον, ακόμη κι αν οι δρώντες διαπραγματεύονται μια εκατέρωθεν συμφωνία, οι συμβάσεις είναι αναγκαίες όταν υπάρχει αδυναμία να προβλεφθούν και να απαριθμηθούν όλα τα δυνατά ενδεχόμενα που θα ρυθμίζει η συμφωνία. Στις περιπτώσεις αυτές, οτιδήποτε δε ρυθμίζεται από τη συμφωνία, κατά κανόνα αντιμετωπίζεται συμβατικά.

2.3. Η έννοια της σύμβασης στον J. M. Keynes

Εξετάζοντας τα χαρακτηριστικά των παιγνίων συντονισμού, ο T. C. Schelling παραθέτει ένα περίφημο παράδειγμα του J. M. Keynes, το οποίο βρίσκεται στο σχετικό με τις μακροπρόθεσμες προβλέψεις 12ο κεφάλαιο της *Γενικής Θεωρίας*:¹⁰

«[...] η τεχνική της επένδυσης μπορεί να συγκριθεί με εκείνους τους διαγωνισμούς που οργανώνονται από τις εφημερίδες, στους οποίους οι συμμετέχοντες έχουν να επιλέξουν τα έξι ομορφότερα πρόσωπα ανάμεσα σε εκατό φωτογραφίες, και το βραβείο απονέμεται σε όποιον οι προτιμήσεις του θα προσεγγίσουν περισσότερο τη μέση επιλογή που θα έχει πραγματοποιηθεί από το σύνολο των διαγωνιζομένων. Κάθε διαγωνιζόμενος, επομένως, πρέπει να επιλέξει όχι τα πρόσωπα που ο ίδιος θεωρεί ωραιότερα, αλλά όσα εκτιμά πιθανότερα να ψηφιστούν από τους άλλους διαγωνιζόμενους, οι οποίοι εξετάζουν το πρόβλημα από την ίδια άποψη. Δεν πρόκειται ο καθένας να επιλέξει τα πρόσωπα τα οποία, όσο μπορεί να κρίνει, είναι πράγματι τα ομορφότερα, ούτε μάλιστα εκείνα που η μέση γνώμη θεωρεί πραγματικά ως τέτοια. Στον τρίτο βαθμό, όπου φθάσαμε ήδη, θα χρησιμοποιήσουμε την ευφυΐα μας για να ανακαλύψουμε την ιδέα που η μέση γνώμη θα σχηματίσει από πριν για την ίδια την κρίση της. Και υπάρχουν κάποιοι, πιστεύω, που εφαρμόζουν τον τέταρτο, πέμπτο και υψηλότερους βαθμούς».

Έχοντας κατά νου τις χρηματιστηριακές αγορές, ο J. M. Keynes χρησιμοποιεί τούτο το παράδειγμα για να καταδείξει τις δυνατές στρατηγικές των επενδυτών. Καταρχήν, για να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα που θέτει ο διαγωνισμός, είναι ανεπαρκής μια ορθολογική προσέγγιση η οποία ψάχνει την "αντικειμενική" αλήθεια. Ο διαγωνιζόμενος δεν έχει νόημα να ψάξει αντικειμενικά κριτήρια για την ομορφιά, τα οποία θεσπίστηκαν, λόγου χάρη, από μια ανεξάρτητη επιτροπή και δεν έχουν κοινοποιηθεί στους διαγωνιζόμενους («Δεν πρόκειται ο καθένας να επιλέξει τα πρόσωπα τα οποία, όσο μπορεί να κρίνει, είναι πράγματι τα ομορφότερα [...]»). Είναι επίσης ανεπαρκής και η δεύτερη στρατηγική που ψάχνει να εντοπίσει τι θεωρούν οι άλλοι ως ωραιότερα πρόσωπα («[...] ούτε μάλιστα εκείνα που η μέση γνώμη θεωρεί πραγματικά ως τέτοια»).

Στην πρώτη περίπτωση έχει απομονωθεί η "φύση" και επιδιώκεται να αναλυθούν οι μηχανισμοί της. Ο επενδυτής επιδιώκει να εκτιμήσει τη θεμελιώδη αξία της επιχείρησης, βάσει της δυναμι-

κής των μακροοικονομικών μεγεθών και της ανάλυσης του ανταγωνισμού που επηρεάζουν την κερδοφορία της επιχείρησης. Στη δεύτερη, και πιο εκλεπτυσμένη, αφού δεν επιδιώκεται να εντοπιστεί ένα αντικειμενικό μέγεθος, ο επενδυτής συνυπολογίζει τις πεποιθήσεις και τις συμπεριφορές των άλλων επενδυτών αλλά σε αντικειμενοποιημένη μορφή.

Η στρατηγική που προκρίνει ο J. M. Keynes είναι πολύ πιο σύνθετη («Κάθε διαγωνιζόμενος επομένως πρέπει να επιλέξει όχι τα πρόσωπα που ο ίδιος θεωρεί ωραιότερα, αλλά όσα εκτιμά πιθανότερα να ψηφιστούν από τους άλλους διαγωνιζόμενους»). Με άλλα λόγια, η δεύτερη στρατηγική δεν πρέπει να περιοριστεί σε ένα πρώτο επίπεδο, αλλά πρέπει να επεκταθεί και σε άλλα. Υπ' αυτό το πρίσμα, ο κερδοσκόπος που θα αποκομίσει κέρδη δεν είναι κυρίως όποιος εκτιμήσει ορθά, βάσει «αποκλειστικών» πληροφοριών, τη μελλοντική «αντικειμενική» διαφορά ανάμεσα στη θεμελιώδη τιμή μιας μετοχής και την τιμή της στην αγορά. Είναι εκείνος που θα εκτιμήσει ορθά το τι θα πιστεύουν οι άλλοι για την τιμή της μετοχής, ασχέτως αν αυτή δικαιολογείται «αντικειμενικά» ή όχι.¹¹ Επιμένοντας στις σταυροειδείς αυτές προσδοκίες, ο J. M. Keynes όχι μόνο διαβλέπει τη σημασία των γνωστικών μηχανισμών για την αντιμετώπιση του προβλήματος αλλά και γίνεται προάγγελος της κοινής γνώσης (ΚΓ, common knowledge).

Η διαφορά είναι θεμελιώδης. Εκείνο που μετράει δεν είναι αυτό που πράγματι είναι η αγορά αλλά ποιες είναι οι πεποιθήσεις των δρώντων για την κατάστασή της. Υπό ορισμένες προϋποθέσεις, λοιπόν, πεποιθήσεις άσχετες με τα θεμελιώδη μεγέθη μπορούν πράγματι να υλοποιηθούν στην αγορά, εφόσον οι πεποιθήσεις αυτές μπορούν να σταθεροποιηθούν πέριξ ενός σημείου ισορροπίας, μιας σύμβασης, έννοια η οποία είναι σαφής στον J. M. Keynes:

«Στην πράξη, συμφωνούμε σιωπηρά, κατά γενικό κανόνα, να ανατρέχουμε σε μια μέθοδο που στηρίζεται πραγματικά σε καθαρή σύμβαση. Τούτη η σύμβαση συνίσταται ουσιαστικά – μολονότι, φυσικά, δεν συμβαίνει πάντοτε σε μια τόσο απλή μορφή – στην υπόθεση ότι η τρέχουσα κατάσταση των δουλειών θα συνεχιστεί απεριόριστα, εκτός κι αν υπάρξουν συγκεκριμένοι λόγοι να επιτευχθεί μια αλλαγή».¹²

Ο J. M. Keynes υποστηρίζει ότι οι συμβάσεις λειτουργούν ρυθμιστικά στην οικονομική ζωή επισημαίνοντας παράλληλα ότι θα πρέπει να αποφευχθούν ερμηνείες ψυχολογικού τύπου. Ως βασικό

μηχανισμό πίσω από την εδραίωση των συμβάσεων, προτείνει τις αυτοπραγματοποιούμενες προσδοκίες:

«Ίσως θα ήταν ορθότερο να πούμε ότι το επιτόκιο είναι στο μεγαλύτερο βαθμό μάλλον συμβατικό φαινόμενο, παρά ψυχολογικό, διότι η πραγματική του αξία εξαρτάται κατά μεγάλο μέρος από τη μελλοντική του αξία, όπως η κυρίαρχη άποψη εκτιμά ότι την προβλέπει. Ένα οποιοδήποτε επιτόκιο, το οποίο δεχόμαστε με επαρκή πίστη στις πιθανότητές του να διαρκέσει, θα διαρκέσει πραγματικά [...]».¹³

Εντούτοις, ο T. C. Schelling σημειώνει, δίχως άλλες διευκρινήσεις, ότι η αντίληψη του J. M. Keynes για τη λύση του προβλήματος του συντονισμού «δεν είναι καθόλου η ίδια» με τη δική του.¹⁴ Η θεωρία των συμβάσεων που πρότεινε ο D. K. Lewis, με την οποία είναι συγγενής σε πολλά σημεία η προσέγγιση του J. M. Keynes, θα αποσαφηνίσει τις εύλογες απορίες που δημιουργεί η παρατήρηση αυτή.

3. Συμβάσεις και Κοινή Γνώση

3.1. Ο ορισμός της σύμβασης

Ο T. C. Schelling έθεσε το πρόβλημα του σιωπηρού συντονισμού και πρότεινε ένα πλαίσιο μελέτης του με τα παίγνια του συντονισμού. Ο J. M. Keynes διείδε τη σημασία τόσο των συμβάσεων για την άρση των αβεβαιοτήτων στην οικονομική ζωή, όσο και των γνωστικών διεργασιών ως μηχανισμού για τη συγκρότησή τους. Ωστόσο, ο φιλόσοφος D. K. Lewis εισήγαγε την έννοια της σύμβασης για πρώτη φορά με συγκροτημένο τρόπο. Με πρωταρχικό του μέλημα τη φιλοσοφία της γλώσσας και βασισμένος στα παίγνια συντονισμού του T. C. Schelling, ο D. K. Lewis πέτυχε να θεμελιώσει την έννοια της σύμβασης, ξεπερνώντας την αυτονόητη αλλά μη ρεαλιστική λύση της ρητής συμφωνίας μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών σε ένα πρόβλημα συντονισμού.

Το κεντρικό ζήτημα που απασχολεί τον ο D. K. Lewis είναι πώς επιτυγχάνεται η επικοινωνία μέσω της γλώσσας. Το πρόβλημα της γλωσσικής επικοινωνίας λέγεται πώς λύνεται «συμβατικά», αφού από τον F. Saussure και μετά θεωρείται κοινός τόπος ότι το σημείο είναι αυθαίρετο, ότι δεν υπάρχει σύνδεση ανάμεσα στο σημείο και το σημαίνόμενο. Δεδομένης αυτής της ανεξαρτησίας,

το μείζον ερώτημα είναι πώς επιτυγχάνεται η επικοινωνία μεταξύ των ομιλούντων, αφού η γλώσσα ούτε θεσπίστηκε με διάταγμα μιας κεντρικής εξουσίας, ούτε καθιερώθηκε μέσω μιας συλλογικής ρητής συμφωνίας. Σε τούτο το ανοικτό ζήτημα του συντονισμού απαντά ο D. K. Lewis, χρησιμοποιώντας το μηχανισμό της σύμβασης ως μέσο επίτευξης της επικοινωνίας. Μολονότι εστιασμένη στη φιλοσοφία της γλώσσας, η σημασία της έννοιας αναγνωρίστηκε σχετικά γρήγορα και για τις κοινωνικές επιστήμες.

Ο D. K. Lewis ορίζει τη «σύμβαση» ως εξής:¹⁵ Μια κανονικότητα R, στη δράση ή στη δράση και την πεποίθηση, είναι μια σύμβαση σε έναν πληθυσμό P, όταν και μόνον όταν εντός του P ισχύουν οι επόμενες έξι συνθήκες:

(1) Σχεδόν καθένας συμμορφώνεται με την R.

(2) Σχεδόν καθένας πιστεύει ότι οι άλλοι συμμορφώνονται με την R.

(3) Τούτη η πεποίθηση ότι οι άλλοι συμμορφώνονται με την R παρέχει σχεδόν στον καθένα έναν καλό και αποφασιστικό λόγο να συμμορφωθεί και ο ίδιος με την R.

(4) Υπάρχει γενική προτίμηση για γενική συμμόρφωση με την R παρά για ελαφρώς-λιγότερη-από-τη-γενική-συμμόρφωση – ειδικότερα – μάλλον για συμμόρφωση από όλους ανεξαιρέτως.

(5) Υπάρχει μία τουλάχιστον εναλλακτική δυνατότητα R' ως προς την R, τέτοια ώστε η πεποίθηση ότι οι άλλοι συμμορφώνονται με την R', δίνει σχεδόν στον καθένα έναν καλό και αποφασιστικό πρακτικό ή επιστημικό λόγο να συμμορφωθεί παρομοίως με την R'· έτσι ώστε να υπάρχει γενική προτίμηση για γενική συμμόρφωση με την R' παρά για ελαφρώς-λιγότερη-από-τη-γενική-συμμόρφωση με την R· και τέτοια ώστε να μην υπάρχει τρόπος συμμόρφωσης και με την R και με την R'.

(6) Οι (1)-(5) αποτελούν αντικείμενο κοινής γνώσης.

Επίκεντρο της προσέγγισης του D. K. Lewis είναι το ότι οι συμβάσεις είναι πρακτικές που ανακύπτουν σε προβλήματα συντονισμού. Οι δύο συνομιλητές στη διακοπείσα τηλεφωνική συνδιάλεξη και οι δύο οδηγοί αυτοκινήτου πρέπει να συντονίσουν τις ενέργειές τους για να αποκαταστήσουν τη μεταξύ τους επικοινωνία και να αποφύγουν τη σύγκρουση, αντιστοίχως. Με την τρέχουσα του όρου έννοια, το πρόβλημα του συντονισμού επιλύεται με τη συμβατική υιοθέτηση ενός κανόνα που αίρει τις αμφισημίες: αυτός που κάλεσε πρέπει να ξανακαλέσει, κάθε οδηγός πρέπει να πιάσει τη δεξιά πλευρά του δρόμου.

Η μείζων συμβολή ωστόσο του D. K. Lewis, είναι η έννοια της

ΚΓ. Ένα πρόβλημα συντονισμού για να επιλυθεί προϋποθέτει κάποιο είδος συλλογικής γνώσης. Το πρώτο που μπορεί να σκεφθεί κανείς είναι ότι επαρκεί καθένας σε έναν πληθυσμό να γνωρίζει ότι ισχύει η πρόταση π. Ωστόσο αυτό δεν ισχύει. Αν απλώς γνωρίζω ότι πρέπει να πιάσω τη δεξιά μεριά του δρόμου (πρώτο επίπεδο), αυτό δεν επαρκεί, επειδή πρέπει να γνωρίζω ότι και ο άλλος το γνωρίζει (δεύτερο επίπεδο). Παρομοίως, πρέπει να γνωρίζω ότι ο άλλος γνωρίζει ότι γνωρίζω πως θα κινηθώ στα δεξιά (τρίτο επίπεδο). Απορρέει, επομένως, μια διαδοχική κίνηση έως το άπειρο. Αν για οποιοδήποτε λόγο αμφιβάλλω σε κάποιο επίπεδο ότι ο άλλος θα συμμορφωθεί με την πρόταση, τότε ο συντονισμός των ενεργειών τίθεται υπό αίρεση. Με άλλα λόγια, η ύπαρξη της ΚΓ "αντικειμενοποιεί" τον κανόνα, αίροντας κάθε αβεβαιότητα στρατηγικού χαρακτήρα.

Μια πρόταση π είναι ΚΓ μεταξύ δύο προσώπων Α και Β όταν και μόνον όταν:¹⁶

- Ο Α γνωρίζει ότι π.
- Ο Β γνωρίζει ότι π.
- Ο Α γνωρίζει ότι ο Β γνωρίζει ότι π.
- Ο Β γνωρίζει ότι ο Α γνωρίζει ότι π.
- Ο Α γνωρίζει ότι ο Β γνωρίζει ότι ο Α γνωρίζει ότι π.
- Ο Β γνωρίζει ότι ο Α γνωρίζει ότι ο Β γνωρίζει ότι π κ.ο.κ. μέχρι το άπειρο.

Υπενθυμίζεται ότι το πρόβλημα του συντονισμού που αντιμετωπίζουν οι παίκτες ενός παιγνίου συντονισμού, εδράζεται πάνω στην παντελή αδυναμία να επικοινωνήσουν μεταξύ τους. Οι δρώντες δεν μπορούν καν να μιλήσουν μεταξύ τους και συχνά, όπως στην οδική κυκλοφορία, είναι παντελώς άγνωστοι μεταξύ τους. Η ΚΓ είναι ακριβώς το μέσο με το οποίο ανεξάρτητοι δρώντες μπορούν να συντονιστούν, κοντολογίς αυτό που σταθεροποιεί την εξορισμού αποσταθεροποιητική, λόγω της αυθαιρεσίας της σύμβασης, κατάσταση στην οποία βρίσκονται. Ωστόσο, αυτή η ιδιάζουσα κατάσταση στην οποία δρώντες, χωρίς δυνατότητα επικοινωνίας, επικοινωνούν μεταξύ τους, δημιουργεί προβλήματα και υπήρξε η πηγή ποικίλων κριτικών.

3.2 Κριτικές στη θεωρία του D. K. Lewis

Δεδομένων των προφανών ορίων του ανθρώπινου πνεύματος, η πρώτη και αυτονόητη κριτική που έχει απευθυνθεί στην ΚΓ, είναι ότι είναι απίθανη από γνωστική άποψη. Για να επαληθευθεί ό-

τι μια πρόταση είναι ΚΓ πρέπει να γίνουν άπειροι έλεγχοι, πράγμα που προφανώς είναι εκτός των ανθρωπίνων δυνατοτήτων. Ακόμη και στην περίπτωση που η ΚΓ μπορεί να αφορά ένα «αντικειμενικό» γεγονός, η ερμηνεία από άτομο σε άτομο ενδέχεται να διαφέρει. Εν πάση περιπτώσει, αρκεί η παραμικρή αμφιβολία για να αποδιάρθρωθεί η ΚΓ.

Ο J.-P. Duryu υποστηρίζει ότι η απόλυτη διαφάνεια που υλοποιείται στην άπειρη ανακλαστικότητα των απόψεων δεν μπορεί να επιτευχθεί και για αιτίες λογικού τύπου.¹⁷ Με μια επιχειρηματολογία, που είναι δύσκολο να συνοψιστεί σε λίγες γραμμές, και αναλύοντας ορισμένα παράδοξα της «ανάδρομης επαγωγής» (backward induction) από τη θεωρία των παιγνίων, δείχνει ότι: α/ Η παραδοχή της ΚΓ οδηγεί σε λύσεις οι οποίες δε συμφωνούν με ό,τι υπαγορεύει η κοινή λογική. Ωστόσο, αρκεί να εισαχθεί, μια έστω και αμελητέα, δόση ανορθολογικότητας στις ενέργειες των δρώντων (δηλαδή ό,τι θεωρείται «ατέλεια» στο παράδειγμα της ορθολογικότητας) για να προκύψουν λύσεις στα παράδοξα, σύμφωνες με την κοινή λογική. β/ Αν η ΚΓ μπορούσε να επιτευχθεί, προσδίδοντας στην κοινότητα μια ικανότητα πλήρους ανακλαστικότητας, θα την καθιστούσε ένα υποκείμενο, «αλλά αυτή η φιλοδοξία προσκρούει στη λογική αδυναμία, ένα επαρκώς πολύπλοκο επαγωγικό σύστημα, να είναι συγχρόνως συνεκτικό και πλήρες».

Ο T. Burge αμφισβητεί την ισχύ της συνθήκης (5), ισχυριζόμενος ότι οι άνθρωποι ενίοτε αποδέχονται μια σύμβαση δίχως να γνωρίζουν ότι είναι συμβατική, φθάνοντας στο σημείο μάλιστα να αμφισβητούν τη συμβατικότητά της.¹⁸ Η σταθερότητα των συμβάσεων διασφαλίζεται όχι μόνο από το προσωπικό συμφέρον αλλά και από «την αδράνεια, την πρόληψη και την άγνοια» οι οποίες «αποτρέπουν την αυθαιρεσία των συμβατικών πρακτικών να παρουσιάζεται στις πεποιθήσεις και στις προτιμήσεις των συμμετεχόντων στη σύμβαση». Από αντίθετη σκοπιά, ο D. Cooper διατείνεται ότι ορθά μεν ο D. K. Lewis υποστηρίζει ότι κάποιος συμμετέχει σε μια σύμβαση μόνον όταν έχει επίγνωση αυτού του γεγονότος, αλλά ότι είναι εσφαλμένη η θέση του ότι συχνά πρόκειται για «φτωχό είδος γνώσης» — φτωχό είδος με την έννοια ότι πρόκειται για «εν δυνάμει γνώση» ή για γνώση περιοριζόμενη σε ειδικές περιπτώσεις, επειδή «όσο 'φτωχότερο' είναι το είδος της γνώσης που απαιτούμε για να ισχύει μια σύμβαση, τόσο μεγαλύτερη θα είναι η διεύρυνση της έννοιας 'σύμβαση'».¹⁹

Στη λογική του D. K. Lewis τα προβλήματα συντονισμού στα οποία υπάρχει μόνον ένα σημείο ισορροπίας, είναι «τετριμμένα».

Η Μ. Gilbert ισχυρίζεται ότι υπάρχουν προβλήματα συντονισμού με ένα μοναδικό σημείο ισορροπίας τα οποία δεν είναι τετριμμένα – υπό οποιοδήποτε πρίσμα κι αν θεωρηθεί το τετριμμένο – και ειδικότερα με την έννοια ότι είναι προφανές στον παίκτη τι πρέπει να κάνει.²⁰ Γενικότερα, υποστηρίζει, η ύπαρξη πολλών σημείων ισορροπίας δεν είναι αναγκαία συνθήκη ώστε μια κατάσταση να χαρακτηριστεί μη τετριμμένη και, επομένως, δεν ισχύει η παραδοχή ότι προϋπόθεση των συμβάσεων είναι η ύπαρξη προβλημάτων συντονισμού.

Συνοψίζοντας, η στρατηγική αβεβαιότητα που είναι εγγενής σε πολλές καταστάσεις, σε συνδυασμό με την αδυναμία των δρώντων να τη διαχειριστούν αποτελεσματικά, στηριζόμενοι αποκλειστικά στην ορθολογικότητά τους, καθιστά αναγκαία την ύπαρξη μιας κοινής αναφοράς, μιας συλλογικής γνώσης υπό τη μορφή της σύμβασης. Χάρη στις συμβάσεις αίρεται η ανακλαστική λογική που αμφισβητεί τις προθέσεις των άλλων και παρέχεται διέξοδος στη συλλογική δράση. Δεδομένων των προαναφερθεισών αδυναμιών, όμως, μια τέτοια συλλογική γνώση δεν μπορεί να είναι η ΚΓ, αλλά μια ασθενής μορφή της. Για να μπορέσουν οι συμβάσεις να είναι αποτελεσματικές, θα πρέπει αφενός να παρέχουν πρακτικές λύσεις στη στρατηγική αβεβαιότητα και, αφετέρου, να εδραιώνονται μέσα από μηχανισμούς οι οποίοι δεν απαιτούν υπερφυσικές ικανότητες από τους δρώντες.

4. Η ανάδυση των συμβάσεων

4.1. Συντονισμός σε παίγνια-άπαξ

Η λύση που πρότεινε ο J. M. Keynes, και την οποία δεν αποδέχεται ο T. C. Schelling, για την επίτευξη του συντονισμού μέσω των σταυροειδών προσδοκιών δεν οδηγεί πουθενά, αφού συνεχίζεται επ' άπειρον δίχως να πολώνεται σε ένα εστιακό σημείο. Μια παρόμοια λύση πρότεινε και ο D. K. Lewis ο οποίος, αφού ορίσει ότι η προεξέχουσα ισορροπία είναι κάτι που ξεχωρίζει λόγω της μοναδικότητάς του ως προς κάποια καταφανή χαρακτηριστικά, γράφει:²¹

«Τα άτομα θα έτειναν όλα να διαλέξουν την προεξοχή ως έσχατο καταφύγιο, όταν δεν έχουν ισχυρότερο λόγο επιλογής. Ή θα μπορούσε έκαστος να προσδοκά από τον άλλο να έχει αυτή

την τάση, και να ενεργεί αναλόγως, ή θα μπορούσε έκαστος να προσδοκά από τον άλλο να έχει αυτή την τάση, και να ενεργεί αναλόγως, και να ενεργεί αναλόγως, κ.ο.κ. Η –το πιθανότερο– θα μπορούσε να είναι ένα μείγμα τους. Η πρώτη και οι ανώτερης τάξεως προσδοκίες τους μιας τάσης να διαλέξουν την προεξοχή ως έσχατο καταφύγιο, θα ήταν ένα σύστημα εναρμονισμένων προσδοκιών, ικανό να παραγάγει συντονισμό στην προεξέχουσα ισορροπία.»

Επεκτείνοντας τις ιδέες του T. C. Schelling, ο R. Sugden πρόσφερε μια συνεκτικότερη θεωρία για να ερμηνεύσει την άρση του αδιεξόδου στον συντονισμό.²² Προς τούτο διακρίνει την πρωτογενή και δευτερογενή προεξοχή. Η πρώτη είναι αυτό «που έρχεται πρώτο στο μυαλό, ή φαίνεται περισσότερο φυσικό ή προφανές». Αν ζητήσετε από κάποιον να ονομάσει μια πόλη, μια πολύ πιθανή απάντηση είναι να ονομάσει την πόλη που κατοικεί ή γεννήθηκε. Η πόλη του είναι μια πρωτογενής προεξοχή. Αντίθετα, η δευτερογενής προεξοχή δεν είναι κάτι το δεδομένο που απλώς ο δρων αναγνωρίζει, αλλά είναι αποτέλεσμα συλλογισμού. Αν ζητηθεί από δύο Έλληνες να ονομάσουν μια πόλη και τους γίνει γνωστό ότι θα κερδίσουν αν ονομάσουν την ίδια (αν υπάρχει δηλαδή κίνητρο για να συντονιστούν), τότε μια πιθανή απάντηση είναι «η Αθήνα», δηλαδή η πρωτεύουσα και μεγαλύτερη πόλη της χώρας.

Ο R. Sugden και οι συνεργάτες του πραγματοποίησαν μια συγκροτημένη εμπειρική μελέτη στην οποία εξέτασαν τη συμπεριφορά των συμμετεχόντων σε μια σειρά παιγνίων, τα οποία ήταν ίδια ή παρόμοια με εκείνα του T. C. Schelling. Χώρισαν τυχαία τους ερωτώμενους σε δύο ομάδες: η ομάδα P περιλάμβανε άτομα από τα οποία απλώς ζητήθηκε να απαντήσουν δίχως να επιδιώκεται ο συντονισμός, ενώ από τα άτομα της ομάδας C ζητήθηκε να επιδιώξουν να δώσουν τις ίδιες απαντήσεις, και σε περίπτωση που το επιτύγχαναν θα έπαιρναν μια αμοιβή. Δύο τυπικά παραδείγματα ερωτήσεων ήταν τα «Γράψτε έναν θετικό αριθμό» και «Γράψτε μια μέρα του έτους».

Τα συμπεράσματα από αυτές τις απαντήσεις μπορούν να συγκεφαλαιωθούν στα εξής: 1/ Η ομάδα P, στην οποία δεν έχει δοθεί κίνητρο συντονισμού, έδωσε απαντήσεις πρωτογενούς προεξοχής. 2/ Οι απαντήσεις της ομάδας C, με κίνητρο συντονισμού, αλλάζουν άρδην: οι παίκτες δε δίνουν πλέον μια προσωπική απάντηση (πρωτογενή προεξοχή), αλλά χρησιμοποιούν έναν κανόνα ο οποίος οδηγεί σε μια μοναδική απάντηση στην οποία υπάρχει μεγάλη πιθανότητα να συγκλίνουν και οι υπόλοιποι. 3/ Τα άτομα για

να συντονιστούν σε ένα γενικότερο επίπεδο από τις δικές τους πεπειθήσεις και αυτές της ομάδας, αναζητούν μέσα από μια γνωστική διεργασία, κοινές αναφορές. Οι κοινές αυτές αναφορές δεν μπορεί παρά να καθορίζονται πολιτιστικά, να είναι προϊόντα της κοινωνικής ζωής.

Για το παίγνιο «επέλεξε έναν θετικό αριθμό», ο T. C. Schelling γράφει:²³

«Αν κάποιος ρωτήσει ποιος αριθμός, μεταξύ όλων των θετικών αριθμών, είναι εμφανέστατα μοναδικός, ή ποιος κανόνας επιλογής θα οδηγούσε σε αδιαμφισβήτητα αποτελέσματα, θα μπορούσε να εντυπωσιαστεί από το γεγονός ότι το σύμπαν των θετικών αριθμών έχει έναν 'πρώτο' ή 'μικρότερο' αριθμό.»

Τόσο ο T. C. Schelling όσο και ο R. Sugden, αποφεύγοντας τον σκόπελο των σταυροειδών προσδοκιών, δίνουν μια πειστικότερη απάντηση στο πώς αναδύεται ο συντονισμός, αλλά δίχως να ερμηνεύουν τα χαρακτηριστικά αυτών των κανόνων επιλογής. Ένα πλαίσιο για να αναλυθούν θα μπορούσε να είναι το εξής: Ο τρόπος που τα άτομα αντιμετωπίζουν το συντονισμό δεν φαίνεται να διαφέρει από εκείνον που χρησιμοποιούν όταν επιλύουν προβλήματα. Σε αμφότερες τις περιπτώσεις, αφενός το πρόβλημα πρέπει να αναπαρασταθεί έτσι ώστε να περιλαμβάνει τις πιθανές προεξοχές και, αφετέρου, πρέπει να χρησιμοποιηθεί ένας ευρετικός κανόνας ο οποίος οδηγεί σε μια προεξοχή. Οι αναπαραστάσεις, όμως, πρώτον, για ένα συγκεκριμένο πρόβλημα δεν είναι μοναδικές — δύο άτομα μπορεί να αναπαραστήσουν το χώρο των λύσεων του προβλήματος διαφορετικά, πράγμα που είναι πιθανόν να οδηγήσει σε διαφορετικές λύσεις. Δεύτερον, οι αναπαραστάσεις εξαρτώνται τόσο από πολιτισμικές παραμέτρους (η 25η Μαρτίου δεν σημαίνει τίποτε για άλλες εθνότητες πλην των Ελλήνων) όσο και από την παιδεία των εμπλεκομένων — σε ένα πρόβλημα μαθηματικού χαρακτήρα φαίνεται λογικότερο μια κοινότητα μαθηματικών να καταλήξει σε συντονισμό, παρά μια μεικτή κοινότητα αποτελούμενη από μαθηματικούς και μη μαθηματικούς. Τέλος, όσον αφορά τους ευρετικούς κανόνες, ασφαλώς μια καλή αναπαρασταση ευνοεί ορισμένους κανόνες αναζήτησης των λύσεων, αλλά τα άτομα φαίνεται ότι χρησιμοποιούν επίσης και μεταερευτικές, δηλαδή γενικούς κανόνες αναζήτησης, οι οποίοι σε μια ολοκληρωμένη προσέγγιση του θέματος, έχουν τη θέση τους.

4.2. Η θέσπιση συμβάσεων μέσω εξελικτικών διαδικασιών

Κανένα κέντρο αποφάσεων δεν καθόρισε ότι σε μια τηλεφωνική επικοινωνία όποιος κάλεσε πρέπει να ξανακαλέσει αν πέσει η γραμμή. Αυτή η σύμβαση αναδύθηκε αυθόρμητα μέσα από μυριάδες επικοινωνίες, ανταλλαγές απόψεων και πρακτικής, ασφαλώς επιταχύνοντας την εδραίωσή της όσο αυξάνονταν οι άνθρωποι που την υιοθετούσαν. Αυτός είναι ο πρώτος μηχανισμός μέσω του οποίου εδραιώνεται μια σύμβαση: μεμονωμένες αποφάσεις διαχέονται μέσα στην κοινωνία και προοδευτικά επιβάλλεται μια σύμβαση. Ο δεύτερος μηχανισμός είναι η επιβολή της σύμβασης από μια κεντρική εξουσία. Ο καθορισμός της οδικής κυκλοφορίας είναι ένα παράδειγμα στο οποίο συνυπάρχουν και οι δύο αυτοί μηχανισμοί.²⁴

Μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα, στην Ευρώπη κυριαρχούσε η κυκλοφορία στην αριστερή πλευρά του δρόμου, όταν διασταυρώνονταν άνθρωποι και οχήματα, γεγονός που αποδίδεται στο ότι η συντριπτική πλειονότητα των ανθρώπων είναι δεξιόχειρες. Το ανέβασμα στο άλογο γινόταν από τα αριστερά, πράγμα που εν συνεχεία ωθούσε σε κυκλοφορία στην αριστερή πλευρά του δρόμου. Επιπλέον, οι οπλισμένοι πεζοί και έφιπποι κυκλοφορούσαν αριστερά για να μπορούν –ως δεξιόχειρες– να αντιμετωπίσουν με το σπαθί τους –αν χρειαζόταν– όποιον ερχόταν από απέναντι.

Καθοριστικής σημασίας για την αλλαγή του κανόνα υπήρξε η εμφάνιση ιππήλατων φορτηγών οχημάτων. Στα μεγάλα αυτά τετράτροχα κάρα, που έσερναν έξι άλογα, οι αμαξοδηγοί κάθονταν στο πίσω αριστερό άλογο, οπότε αναγκαστικά κυκλοφορούσαν στη δεξιά πλευρά του δρόμου για να ελέγχουν το αντίθετο ρεύμα. Αντίθετα στην Αγγλία τα κάρα, που παρέμειναν μικρά, είχαν μια θέση στο μπροστινό μέρος όπου κάθονταν οι οδηγοί κρατώντας το καμουτσίκι στο δεξί τους χέρι, και η κυκλοφορία μπορούσε να συνεχίζεται στην αριστερή πλευρά – κανόνα που οι Άγγλοι επέβαλαν ουσιαστικά σε όλες τους τις αποικίες. Πάντως, αξίζει να επισημανθεί ότι ιστορικά υπήρξε αδύνατο να αναδυθεί μια ανάλογη σύμβαση για τα σταυροδρόμια με σχετικά μεγάλη κίνηση οχημάτων και ότι χρειάστηκε να θεσμοποιηθούν τα φανάρια για τη ρύθμιση της κυκλοφορίας.

Ιστορικά, η πρώτη επίσημη ρύθμιση έγινε το 1300 κατά τον εορτασμό του πρώτου Ιωβηλαίου της καθολικής εκκλησίας που, σύμφωνα με μαρτυρίες της εποχής, συγκέντρωνε καθημερινά 200.000 προσκυνητές από διάφορες χώρες. Μεταξύ των μέτρων

που ελήφθησαν για να αντιμετωπιστεί το κυκλοφοριακό κομφούζιο ήταν και το διάταγμα του Πάπα Βονιφάτιου του VIII, το οποίο καθόριζε ότι οι προσκυνητές πρέπει να κινούνται στην αριστερή πλευρά όταν περνούν τη γέφυρα Sant' Angelo. Δεδομένης της επιρροής του Πάπα, είναι αναμφισβήτητο ότι αυτή η ρύθμιση επηρέασε σημαντικά τις τοπικές και εθνικές πρακτικές.

Για λειτουργικούς επίσης λόγους, επεβλήθη με κρατικό διάταγμα η δεξιά κυκλοφορία στις Φιλιππίνες το 1945 μετά την απελευθέρωση. Στην απόφαση έπαιξαν καθοριστικό ρόλο τα χιλιάδες οχήματα του αμερικανικού στρατού, όπως παλιότερα στο Μεξικό οι μεγάλες εισαγωγές μεταχειρισμένων αμερικανικών αυτοκινήτων. Τελευταία μεγάλη χώρα που υιοθέτησε τη δεξιά κυκλοφορία ήταν η Σουηδία το 1967, αλλαγή στην οποία φαίνεται πως συνυπολογίστηκαν οι μεγάλες εξαγωγές της αυτοκινητοβιομηχανίας της, καθώς και το μικρό μέγεθος της εσωτερικής αγοράς.

Αντίθετα, στη Γαλλία η αλλαγή έγινε για συμβολικούς λόγους. Παραδοσιακά, οι άμαξες κυκλοφορούσαν στην αριστερή πλευρά του δρόμου και απέναντί τους οι πεζοί στη δεξιά. Μετά την επανάσταση, δημοκρατικό ήταν το δεξιά, αφού έτσι κινούνταν ο λαός, και με διάταγμα υποχρεώθηκαν όλες οι άμαξες να κυκλοφορούν στη δεξιά πλευρά, καταλύοντας ένα ακόμη προνόμιο των προνομιούχων τάξεων. Αργότερα, ο Ναπολέων επέβαλε τη δεξιά κυκλοφορία στις χώρες που κατάκτησε, δημιουργώντας ένα δίκτυο χωρών, το οποίο με τη σειρά του «ανάγκασε» συν τω χρόνω τη μια μετά την άλλη τις γειτονικές του χώρες στην ηπειρωτική Ευρώπη, να υιοθετήσουν τη δεξιά κυκλοφορία.

Εξαιτίας των αυτοεπισχυόμενων μηχανισμών της που τροφοδοτούνται από την αποτελεσματικότητά της, άπαξ και μια σύμβαση εδραιωθεί, είναι δυσχερέστατη η ανατροπή της με μεμονωμένες ή περιστασιακές ενέργειες. Στην Ιταλία μέχρι τη δεκαετία του '30, στις περισσότερες πόλεις, οδηγούσαν στη δεξιά πλευρά, αλλά υπήρχαν και πόλεις με αντίθετη ροή κυκλοφορίας. Στη Γαλλία το μετρικό σύστημα, νομοθετημένο το 1799, έγινε υποχρεωτικό ύστερα από σαράντα χρόνια. Η άρνηση της Royal Society του Λονδίνου στην πρόταση των Γάλλων, να συμμετάσχει στον καθορισμό ενός νέου συστήματος μέτρων και σταθμών, κόστισε πάνω από ενάμιση αιώνα καθυστέρησης στην Αγγλία, η οποία παραμένει εγκλωβισμένη στην αριστερή κυκλοφορία λόγω του τεράστιου πλέον κόστους και της πολυπλοκότητας της προσαρμογής στο κυρίαρχο ευρωπαϊκό πρότυπο.

Η θέσπιση των συμβάσεων στην οδική κυκλοφορία, καθώς και

άλλα ιστορικά προηγούμενα, επιβάλλουν ορισμένα συμπεράσματα τα οποία, είναι αλήθεια, δείχνουν αρκετά προφανή.²⁵ Ιστορικές συμπτώσεις μπορούν να οδηγήσουν δύο κοινωνίες, οι οποίες ξεκινούν από τις ίδιες αρχικές συνθήκες, στην υιοθέτηση διαφορετικής σύμβασης. Τοπικά και βραχυπρόθεσμα, οι αυτοεπισχυόμενοι μηχανισμοί μιας σύμβασης ενεργούν θετικά προς τη διαιώνισή της. Με ακραίο παράδειγμα τις κλειστές κοινωνίες, ένας πληθυσμός θα παραμένει προσκολλημένος σε μια σύμβαση, ενόσω όλοι οι δρώντες έχουν μια θετική πιθανότητα αλληλεπίδρασης και παρεκκλίσεις από τη σύμβαση, μικρή πιθανότητα υπάρχει να συμβούν. Φαίνεται επίσης ότι ένας ισχυρός λόγος διατήρησης ορισμένων προτύπων είναι η μακροχρόνια σταθερότητά τους, από την οποία αντλούν και τη δύναμή τους.

Ωστόσο, μια σύμβαση – μακροπρόθεσμα – μπορεί να αποδιάρθρωθεί από διάφορες αιτίες. Τυχαία σοκ μπορεί να οδηγήσουν σε γενική κατάρρευση των ισχυουσών πρακτικών και συμβάσεων και να ανοίξουν το δρόμο σε μικρής και μεγάλης κλίμακας πειραματισμούς, όπως συνέβη μετά τους δύο μεγάλους πολέμους. Παρομοίως, η εισβολή μπορεί να λειτουργήσει αποδιάρθρωτικά, είτε με την ακραία μορφή της βίαιης επιβολής προτύπων σε περίπτωση κατάκτησης μιας χώρας από άλλη, είτε προοδευτικά, όταν αρχίσουν να αποδεικνύονται τα σχετικά πλεονεκτήματα συμβάσεων που χρησιμοποιεί ο εισβολέας (π.χ. εγκατάσταση ξένων επιχειρήσεων σε μια χώρα). Στη δεύτερη περίπτωση, ένας μηχανισμός που ευνοεί την εδραίωση μιας νέας σύμβασης είναι ο μιμητισμός: η νέα σύμβαση υιοθετείται, όχι αναγκαστικά επειδή έχει αποδειχθεί η αποτελεσματικότητά της, αλλά διότι η υιοθέτησή της από τους άλλους ερμηνεύεται ως απόδειξη της αποτελεσματικότητάς της. Πάντως, όπως δείχνει η περίπτωση των τεχνολογικών προτύπων, μπορεί να χρησιμοποιηθεί μεταβατικά ένας μηχανισμός διασύνδεσης που θα επιτρέπει τη συνύπαρξη διαφορετικών προτύπων (π.χ. προγράμματα συμβατότητας για εφαρμογές αναπτυγμένες σε διαφορετικά υπολογιστικά συστήματα). Ωστόσο, επειδή η πρωτοτυποποίηση είναι αποτελεσματικότερη από τη διασύνδεση, προοδευτικά θα επιβληθεί ένα πρότυπο. Φαίνεται, επομένως, όπως και από την οδική κυκλοφορία, ότι συμβάσεις είναι ευκολότερο να αποδιάρθρωθούν πλευρικά, παρά να αποσταθεροποιηθεί με μετωπική επίθεση μια σύμβαση, η οποία επικρατεί σε μεγάλο τμήμα πληθυσμού.

5. Συμπέρασμα

Οι συμβάσεις είναι κεντρικής σημασίας για τη ρύθμιση της κοινωνικής και οικονομικής ζωής. Το αδιαμφισβήτητο αυτό γεγονός υπήρξε η αφετηρία αξιόλογων προσπαθειών για την κατανόηση τόσο των ιδιοτήτων τους, όσο και των μηχανισμών που οδηγούν στην καθιέρωσή τους. Ωστόσο, δε στερούνται βάσης οι ισχυρισμοί ότι πολύς δρόμος μένει να διανυθεί για μια ολοκληρωμένη προσέγγιση των συμβάσεων, η οποία δεν θα αρκείται σε σχεδόν ταυτολογικές διαπιστώσεις του τύπου ότι μια σύμβαση επικρατεί όταν είναι κοινωνικά χρήσιμη να επικρατήσει. Ακόμη και για τον ίδιο τον ορισμό της σύμβασης, δε φαίνεται να υπάρχει συμφωνία· έχει γραφεί με μια δόση ειρωνείας πως δεν υπάρχει σαφής σύμβαση για την έννοια της λέξης «σύμβαση».

Μείζον εμπόδιο προς την οικοδόμηση μιας πειστικής οικονομικής θεωρίας των συμβάσεων, είναι η εμπλοκή των ανθρώπινων γνωστικών μηχανισμών στην υιοθέτηση των συμβάσεων. Η αρχή της ορθολογικότητας των δρώντων, όπως νοείται τουλάχιστον στη δεσπόζουσα οικονομική θεωρία, είναι ανεπαρκής για να οδηγήσει σε πειστικές ερμηνείες των συμβάσεων. Φυσικά, αυτό δεν σημαίνει ότι θα πρέπει να υιοθετηθεί μια οποιασδήποτε μορφής ανορθολογικότητα. Η θέση αυτού του κειμένου ήταν ότι μια πειστική θεωρία των συμβάσεων θα πρέπει κατά βάση να εδράζεται, πρώτον, σε ψυχολογικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις εμπειρικού χαρακτήρα, δεύτερον, σε εξελικτικές διαδικασίες χάρη στις οποίες εδραιώνονται συμβάσεις μέσω των αλληλεπιδράσεων μεγάλου πληθυσμού δρώντων και τέλος, σε γνωστικούς μηχανισμούς που ενεργοποιούνται για την επίλυση προβλημάτων. Εξελικτικές διαδικασίες και γνωστικοί μηχανισμοί, όμως, παραπέμπουν άμεσα σε μαθησιακές διαδικασίες.

Η μαθησιακή διαδικασία σε ένα τέτοιο πλαίσιο, είναι επίσης ένα εμπειρικό φαινόμενο.

Σημειώσεις

1. T. C. Schelling, *The Strategy of Conflict*, Oxford University Press, 1960, σ. 54. D. K. Lewis, *Convention: A Philosophical Study*, Harvard University Press, Cambridge, 1969.

2. T. C. Schelling (1960), όπ. παρ., σ. 57.

3. Στο κείμενο, ο όρος σύμβαση (convention) χρησιμοποιείται με γενική έννοια περικλείοντας τους κανόνες (rules) και τα πρότυπα (norms), αλλά δεν ταυτίζεται με τη ρητή συμφωνία (contract).
4. Για συμβάσεις στον εργασιακό χώρο βλ. R. Boyer, A. Orléan, «Persistance et Changement des Conventions: Deux Modèles et quelques Illustrations» και R. Salais, «Incertitude et Interactions de Travail: des Produits aux Conventions» στο A. Orléan (ed.), *Analyse Économique des Conventions*, Presse Universitaires de France, 1994.
5. H. P. Young, «The Economics of Convention», *Journal of Economic Perspectives*, vol. 10, 2, Spring 1996, 105-122.
6. Πλην του θεωρητικού και πρακτικού της ενδιαφέροντος, η μελέτη των συμβάσεων εγείρει ορισμένα σημαντικά ζητήματα. Παραμένοντας πιστός στο μεθοδολογικό ατομικισμό αλλά αρνούμενος τη δυνατότητα να αναχθεί η καθοδηγούμενη από πρότυπα δράση σε κάποιο τύπο άριστης συμπεριφοράς, όπως ισχυρίζεται η νεοκλασική οικονομική, ο J. Elster υποστηρίζει ότι: «οι ενέργειες επηρεάζονται και από την ορθολογικότητα και από το πρότυπο.». Βλ. σχ. J. Elster, «Social Norms and Economic Theory», *Journal of Economic Perspectives*, vol. 3, 4, Fall 1989, 99-117. Αντίθετα, η γαλλική σχολή των συμβάσεων υποστηρίζει ότι πρέπει να σχετικοποιηθεί ο διαχωρισμός ανάμεσα στο μεθοδολογικό ατομικισμό και το μεθοδολογικό ολισμό. Βλ. σχ. J.-P. Dupuy et al., «Introduction», *Revue Économique*, 2, Mars, 1989, 141-145.
7. Ο T. C. Schelling χρησιμοποιεί τον όρο «prominence», ενώ ο D. K. Lewis τον όρο «salience» ο οποίος και έχει επικρατήσει.
8. T. C. Schelling (1960), όπ. παρ., σελ. 58.
9. Τα πράγματα περιπλέκονται όταν οι ισορροπίες του συντονισμού δεν είναι ισοδύναμες, όπως στο εκτενώς σχολιασμένο «παίγνιο του κυνηγιού», το οποίο τυποποιεί ένα παράδειγμα του J.J. Rousseau. Βλ. σχ. M. Gilbert, «Game Theory and Convention», *Synthese*, 46, 1981, 41-93.
10. T. C. Schelling (1960), όπ. παρ., σ. 94. J. M. Keynes, *Théorie Générale de l'Emploi, de l'Interêt et de la Monnaie*, Payot, 1969, σ. 171. A. Orléan, *Le Pouvoir de la Finance*, Odile Jacob, Paris, 1999, κεφ. II και III.
11. Άλλωστε, και αντίθετα προς τη δεσπόζουσα θεωρία, οι ίδιοι οι επενδυτές δεν αντιμετωπίζουν τη θεμελιώδη τιμή ως απόλυτο κριτήριο επένδυσης. Οι στατιστικές αναλύσεις των τιμών μετοχών στο χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης κατά το διάστημα 1871-1979, που πραγματοποιήσε ο Αμερικάνος οικονομολόγος R. Shiller, έδειξαν ότι οι διακυμάνσεις της χρηματιστηριακής τιμής δεν μπορούν να εξηγηθούν αποκλειστικά με τις διακυμάνσεις της θεμελιώδους τιμής. Βλ. σχ. A. Orléan, «Les Desordres Boursiers», *La Recherche*, 232, Mai, 1991, σ. 668-672.
12. J. M. Keynes (1969), κεφ. 12, σ. 167.
13. J. M. Keynes (1969), κεφ. 15, σ. 214.

14. T. C. Schelling (1960), όπ. παρ., σ. 94 (πλάγια στο πρωτότυπο).
15. D. K. Lewis (1969), όπ. παρ., σ. 78.
16. Για μια αξιωματική θεμελίωση της ΚΓ βλ. R. J. Aumann, «Agreeing to Disagree», *The Annals of Statistics*, 4, 6, 1976, 1236-1239. Βλ. επίσης J.-M. Lasry, «Le Common Knowledge», *Ornicar*, 30, Juillet-Septembre, 75-93.
17. J.-P. Dupuy, «Convention et Common Knowledge», *Revue Economique*, 40, 2, Mars, 1989, 361-398. «Ανακλαστικότητα» (spécularité) είναι «η νοητική πράξη με την οποία ένα ανθρώπινο πνεύμα τίθεται στη θέση ενός άλλου». Ο βαθμός της ανακλαστικότητας είναι ο αριθμός των διαδοχικών επιπέδων του τύπου 'πιστεύω ότι πιστεύεις ότι πιστεύεις κ.ο.κ.' μείον ένα.
18. T. Burge, «On Knowledge and Convention», *The Philosophical Review*, April, 1975, 249-255.
19. D. E. Cooper, «Lewis on our Knowledge of Conventions», *Mind*, vol. LXXXVI, 342, April, 1977, 256-261.
20. M. Gilbert (1981), όπ. παρ.
21. D. K. Lewis (1969), όπ. παρ., σ. 35-36. Έχοντας ως κύριο αντικείμενο την ανάλυση των ιδιοτήτων μιας θεσπισμένης σύμβασης, ο D. K. Lewis μόνον παρεμπιπτόντως αναφέρεται στους μηχανισμούς επικράτησης των συμβάσεων.
22. R. Sugden, «Rational Co-ordination» στο F. Farina, F. Hahn, S. Vannucci (eds.), *Ethics, Rationality, and Economic Behaviour*, Clarendon Press, 1996, 244-262.
23. T. C. Schelling (1960), όπ. παρ., σ. 94 (πλάγια στο πρωτότυπο).
24. R. H. Hopper, «Left-Right: Why Driving Rules Differ», *Transportation Quarterly*, vol. 36, 4, October 1982, 541-548. H. P. Young (1996), όπ. παρ.
25. Πρόκειται για ορισμένα συμπεράσματα από τα εξελικτικά μοντέλα που αναπτύσσονται στα R. Boyer, A. Orlean (1994), όπ. παρ., και H. P. Young (1996), όπ. παρ.

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ
 Μεταφράσεις Ξένων Συγγραφέων

SUZANNE SAÏD, MONIQUE TRÉDÉ, ALAIN LE BOULLUEC

ΙΣΤΟΡΙΑ
 ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

- Τόμος Ι -

Επιστημονική Επιμέλεια:
 ΓΕΩΡΓΙΑ ΣΑΝΘΑΚΗ ΚΑΡΑΜΑΝΟΥ

ΚΛΑΣΙΚΕΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

• **Suzanne Saïd**

Καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Paris X
 και στο Columbia University

• **Monique Trédé**

Διευθύντρια ερευνών και λογοτεχνικών
 σπουδών στην École Normale Supérieure

• **Alain le Boulluec**

Διευθυντής Σπουδών
 στην École Pratique des Hautes Études

ΙΣΤΟΡΙΑ
 ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
 ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

Τόμος Ι

από τον Αισχύλο • Αισχύλος • Σοφοκλής • Ευρι-
 πίδης • Μετά τον Ευριπίδη • Το σατυρικό δράμα

Β. Ο ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ ΚΑΙ Η ΑΡΧΑΙΑ
 ΚΩΜΩΔΙΑ

• Η αρχαία κωμωδία • Ο Αριστοφάνης

ΙV. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΠΡΟΤΟΥ
 ΛΟΓΟΥ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ

• Από το έπος στην ιστορία: η γέννηση ενός είδους
 • Πε-ριέργεια και ιστορία • Από τη μυθική γε-
 νεαλογία στην ανθρώπινη ιστορία • Ηρόδο-
 τος, πατέρας της ιστορίας ή «πατέρας των μύ-
 θων»; • Ο Θουκυδίδης και η πολιτική ιστορία
 • Ξενοφών, συγγραφέας απομνημονευμάτων
 και ανταποκριτής • Οι ποικίλες μορφές της
 ιστορίας τον 4ο αιώνα • Οι βιογραφίες

V. Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

• Σωκράτης • Πλάτων • Αριστοτέλης

VI. Η ΡΗΤΟΡΕΙΑ

• Τα είδη της ρητορείας • Ανδοκίδης: ένας
 πολίτης-ρήτορας • Ο Λυσίας και η δικανική
 ρητορεία • Ο Ισοκράτης και η επιδεικτική ρη-
 τορεία • Αλκιδάμας • Ο Δημοσθένης και η πο-
 λιτική ρητορεία • Οι σύγχρονοι του Δημοσθένη
 • Το τέλος της μεγάλης ρητορείας

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΟΙ ΠΟΙΗΤΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ
 ΤΗΣ ΑΡΧΑΪΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

I. Η ΣΠΙΚΗ ΣΠΟΧΗ

A. Ο ΟΜΗΡΟΣ ΚΑΙ Ο ΕΠΙΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ

• Το ομηρικό έπος • Ο κόσμος του Ομήρου •
 Τα ποιήματα και η επιβίωσή τους • Στη σκιά
 των μεγάλων επιών

B. Ο ΗΣΙΟΔΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ

ΕΠΟΣ

• Το διδακτικό έπος • Τα ποιήματα του Ησιόδου

II. ΟΙ ΑΡΧΑΪΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

A. Ο ΑΡΧΑΪΚΟΣ ΛΥΡΙΣΜΟΣ

• Η αρχαία λυρική ποίηση: γενική παρουσία-
 ση • Ο Ίαμβος • Η ελεγεία • Η μονωδία • Η
 χορική λυρική ποίηση

B. Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ: ΟΙ

ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΙ

• Μιλήσιοι και Ελεάτες

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΚΛΑΣΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΚΑΙ Η ΛΑΜΨΗ
 ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

III. Η ΔΡΑΜΑΤΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

A. Η ΤΡΑΓΩΔΙΑ

• Το τραγικό είδος • Η ιστορία του είδους πριν

Σχήμα: 24x17, Σελίδες: 444

εκδόσεις παπαζηση απο το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2 - 106 78 ΑΘΗΝΑ,

ΤΗΛ: 38 38 020 - 38 22 496, FAX: 38 09 150 - E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11 - ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ,

ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5 - 105 64 ΑΘΗΝΑ ΤΗΛ: 32 16 148, FAX: 33 13 074

Ο αντικομμουνισμός στο μεσοπόλεμο (1922-1940)

Δημήτρης Ψύλλας*

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας ανάλυσης είναι να εξετάσει το φαινόμενο του αντικομμουνισμού στην Ελλάδα του μεσοπολέμου, οριοθετούμενου από τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922), μέχρι την είσοδο της χώρας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1940).

Το φαινόμενο του αντικομμουνισμού εξετάζεται και αναλύεται στα πλαίσια των αντεπιδράσεων αστικού κράτους κομμουνιστικού κινήματος, ως προς την ιδεολογική, νομοθετική και υλική του έκφραση.

Στη συνέχεια εξετάζονται οι εσωτερικοί και εξωγενείς παράγοντες του φαινομένου. Στο εσωτερικό έχουμε αλλαγή κυρίαρχης ιδεολογίας, από το μεγαλοϊδεατισμό στον αντικομμουνισμό, σχηματοποίηση και δράση της ομάδας πρόκλησης, κοινωνικές παραμέτρους, και νέες οικονομικές συνθήκες με την είσοδο του Καπιταλιστικού Τρόπου Παραγωγής (Κ.Τ.Π.) και προοπτική οικονομικής κρίσης από το 1931.

Ως εξωγενείς παράγοντες, εντοπίζουμε τα ρεύματα της εποχής του μεσοπολέμου (σοβιετικό μοντέλο, φασισμός, εθνικοσοσιαλισμός, κοινοβουλευτισμός) και τα συνδέουμε με τις αντίστοιχες εσωτερικές δυνάμεις που επηρεάζονται από αυτά. Όλα αυτά έχουν συγκεκριμένες επιπτώσεις στην έξαρση του μεσοπολεμικού αντικομμουνισμού στην Ελλάδα.

1. Εισαγωγή

Εάν δεχτούμε την άποψη ότι οι συγκρούσεις μέσα στην κοινωνία συνιστούν ένα πρόβλημα που δεν ερευνάται μόνο από την

* Διδάκτορας Πολιτικής Επιστήμης.

πλευρά της νομοθετικής/θεσμοθετημένης ποινικής κύρωσης αλλά και σε σχέση με άλλες συστηματικές μεταβλητές σε πολιτικό και κοινωνικοοικονομικό επίπεδο, τότε έχουμε τη δικαιολογητική βάση της παρούσας έρευνας.

Η ανάλυση και ερμηνεία του φαινομένου της κρατικής βίας¹ στη διάρκεια του ελληνικού μεσοπολέμου με τη μορφή του αντικομμουνισμού, (αντικομμουνιστικής βίας)² αποτελεί πρόβλημα, η ανάλυση του οποίου έχει παγκόσμια και διαχρονική αξία. Διευκρινίζουμε ότι η κρατική βία ορίζεται και αναλύεται εδώ τόσο στο επίπεδο της ήπιας μορφής της, όσο και στο επίπεδο της βιαιάς έκφρασής της (πειθώ - εξαναγκασμός)³.

Ο Max Weber αναλύοντας τα «κρατικά εξουσιαστικά πολιτικά» φαινόμενα, ταυτίζει σχεδόν την κρατική βία με την ύπαρξη του κράτους οριζόμενη στην ιδεολογική, νομική/θεσμοθετημένη και υλική (φυσική) της διάσταση⁴. Η ανάλυση της κρατικής βίας εξετάζει συγκεκριμένα ποσοτικά και ποιοτικά γνωρίσματά της (πρόθεση, συχνότητα, διάρκεια, νομιμότητα, μέγεθος, χώρος, έκταση, στόχος)⁵.

Αποδίδουμε ειδική σημασία στο στόχο της κρατικής βίας, επειδή αυτός μας υπαγορεύει τον ορισμό της για την Ελλάδα. Ειδικότερα γνωρίζουμε ότι ο στόχος της κρατικής βίας στην Ελλάδα του μεσοπολέμου (και όχι μόνο) ήταν το κομμουνιστικό κίνημα⁶.

Οι θεωρητικές προσεγγίσεις στο πρόβλημα της κρατικής βίας ποικίλλουν κυρίως στην έμφαση που δίνεται στη σχέση και το ρόλο του κράτους προς την κοινωνία.

Η αναρχική προσέγγιση, επηρεασμένη από τη θεμελιακή της αντίθεση στην ύπαρξη του κράτους, εστιάζει την κρατική βία και το ευρύτερο πλαίσιο των πολιτικών συγκρούσεων στην ίδια την ύπαρξη της υπόστασης του κράτους ως γενεσιουργού αιτίας⁷.

Η εξαρτησιακή προσέγγιση, κύρια «νεομαρξιστική» ορίζει τον ρόλο του κράτους ως συμμετοχο των πολιτικών συγκρούσεων που οφείλονται σε ταξικούς αγώνες με προοπτική τον κοινωνικό μετασχηματισμό. Το «μαρξιστικό» πλαίσιο ανάλυσης, βλέπει το κράτος ως αντικατοπτρισμό συγκεκριμένων κοινωνικών τάξεων κυρίαρχων πάνω σε άλλες, άρα η κρατική βία δεν μπορεί παρά να είναι ταξική. Γνωστές είναι και οι νεομαρξιστικές προεκτάσεις (π.χ. Αλτουσέρ)⁸, όπως και η βασική διαπίστωση του Ν. Πουλατζά για «κενό» θεωρίας του κράτους από τον Μάρξ και τους μαρξιστές. Ο Ν. Πουλατζάς με το έργο του συμπληρώνει διεξοδικά το «κενό» που προαναφέραμε, λύνοντας έτσι και κάποιες παρεξηγήσεις, ενώ κάνει τις αναγκαίες εννοιολογικές διευκρινήσεις για μια

σύγχρονη μαρξιστική ανάλυση των πολύπλοκων βιομηχανικών κοινωνιών. Αυτό το κάνει θεωρώντας το κράτος ως ολική συμπύκνωση του συσχετισμού δυνάμεων των κυρίαρχων τάξεων με τις κυριαρχούμενες, δηλαδή της ταξικής πάλης⁹.

Η συστημική-δομολειτουργική προσέγγιση, ορίζοντας το κράτος όχι ως συμμετόχο, αλλά ως διαιτητή των πολιτικών συγκρούσεων ή καλύτερα, ως συνισταμένη όλων των κοινωνικών τάξεων, αναλύει την κρατική βία σε σχέση με τους μηχανισμούς καταστολής της εξουσίας προσεγγιζόμενης ως αυτόνομος οργανισμός¹⁰.

Με βάση λοιπόν το γενικότερο θεωρητικό προβληματισμό για το φαινόμενο της κρατικής βίας και το αν πρέπει να έχουμε μια υπόθεση εργασίας, αυτή θα είναι η σχέση του φαινομένου με πολιτικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς παράγοντες.

Ειδικότερα: Οι δυσμενείς κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, η κακή ποιότητα του πολιτικού συστήματος και η μεγιστοποίηση των ξένων επιρροών (εξαρτήσεων), οδηγούν σε υψηλά επίπεδα κρατικής βίας. Αντίθετα, οι ευμενείς κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, η καλή ποιότητα του πολιτικού συστήματος και η ελαχιστοποίηση των ξένων επιρροών (εξαρτήσεων), οδηγούν λογικά σε αποκλιμάκωση της κρατικής βίας.

Η περιπτώσιολογική μελέτη που χρησιμοποιούμε εδώ είναι η Ελλάδα του μεσοπολέμου. Κύρια μορφή κρατικής βίας στην περίπτωση αυτή, είναι η αντικομμουνιστική (αντικομμουνισμός), και βασικοί παράγοντες διαμόρφωσής της οι πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνιστώσες της περιόδου της νεοελληνικής ιστορίας που εξετάζουμε (1922-1940). Διευκρινίζουμε ότι θα εξετάσουμε τους πολιτικούς παράγοντες σε δύο επίπεδα: Το εσωτερικό, δηλαδή τους κομματικούς σχηματισμούς στο ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο και το εξωτερικό, δηλαδή το υπό διαμόρφωση διεθνές σύστημα ως παράγοντα επιρροής της πολιτικής σκέψης μέσα στην Ελλάδα.

Ειδική έμφαση δίνεται στη λεγόμενη «κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη»¹¹ την οποία προσεγγίζουμε εμπειρικά για την καλύτερη ακτινοσκόπηση του ελληνικού μεσοπολέμου. Εξετάζουμε δείκτες της κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης (αστικοποίηση, εκπαίδευση, επικοινωνίες, εκβιομηχάνιση κ.τ.λ.), οι οποίοι, δίνοντας το μέτρο της κοινωνικοοικονομικής κατάστασης, καθρεπτίζεται σε πολιτικό επίπεδο¹².

Πριν όμως φθάσουμε στην ανάλυση των πτυχών του μεσοπολεμικού αντικομμουνισμού και τους εσωτερικούς και εξωγενείς παράγοντες που τον επηρεάζουν, προβαίνουμε σε μια σύντομη ανά-

λυση των ιστορικών διεργασιών σε παγκόσμια κλίμακα και πώς αυτές επιδρούν στην ελληνική πραγματικότητα ως ιστορικά γεγονότα-καταλύτες.

2. Ιστορικές διεργασίες

Όπως είναι γνωστό, οι σοσιαλιστικές ιδέες φθάνουν στην Ελλάδα από τη Δύση κατά τον 19ο αιώνα. Ήδη από τα τέλη του αιώνα αυτού δημιουργούνται στη χώρα μας σοσιαλιστικοί σύλλογοι και υποτυπώδεις συνδικαλιστικές οργανώσεις¹³.

Η Ρωσική Επανάσταση του 1917 υπήρξε ιστορικό γεγονός καταλυτικής σημασίας τόσο σε παγκόσμιο επίπεδο όσο και στις πολιτικές διεργασίες στο εσωτερικό της Ελλάδας. Η νέα ρωσική πραγματικότητα ήταν πρότυπο για πολλούς ανθρώπους σε παγκόσμια κλίμακα, αφού ήταν αποτέλεσμα της σύνθεσης της θεωρητικής σύλληψης του Μαρξ με το σχέδιο δράσης για μια επαγγελματική επανάσταση (υλοποίηση) του Λένιν¹⁴.

Κλείνοντας το 1919 τελειώνει ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και έτσι οι χώρες της Ευρώπης και της Αμερικής προσανατολίζονται στην οικοδόμηση της ειρήνης. Στις χώρες αυτές εμφανίζεται ένα νέο δεδομένο στην πολιτική σκηνή. Πρόκειται για καλά σχηματισμένες ομάδες πρόκλησης (αμφισβήτησης), που συσπειρώνονται κύρια γύρω από οργανωμένα Κομμουνιστικά Κόμματα (Κ.Κ.) με πρότυπο τους Ρώσους μπολσεβίκους και θέληση για δράση. Διαδηλώσεις, απεργίες, εξεγέρσεις, επαναστάσεις λαβαίνουν χώρα παντού, υποκινούμενες από τα Κ.Κ. και η προοπτική επιτυχούς κατάληψης της εξουσίας από το κομμουνιστικό κίνημα φοβίζει τις αστικές κυβερνήσεις. Προκειμένου ν' αποτρέψουν την «μπολσεβικοποίηση» των χωρών τους, οι κυβερνήσεις ορθώνουν τον αντικομμουνισμό που εφαρμόζεται βίαια στις Η.Π.Α., την Ευρώπη και αλλού, με προοπτική κλιμάκωσης της κρατικής βίας.

Το 1917, χρονιά επικράτησης των μπολσεβίκων στη Ρωσία, βρίσκει την Ελλάδα σε περίοδο Εθνικού Διχασμού. Επικρατεί η φιλο-Ανταντική παράταξη (Ελ. Βενιζέλος), με προοπτική συμμετοχής στο τραπέζι των νικητών συμμάχων και επίτευξης εδαφικών κερδών.

Η «Κωνσταντινική» παράταξη, φιλικά προσκείμενη στις Κεντρικές Δυνάμεις, βρίσκεται εκτός εξουσίας, με τον αρχηγό της και τους κυριότερους πολιτικούς εκπροσώπους της στην εξορία.

Η ίδρυση στην Ελλάδα το 1918 της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος (Γ.Σ.Ε.Ε.) και του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδος (Σ.Ε.Κ.Ε.) ξεκινά την προσπάθεια σχηματοποίησης μιας ομάδας πρόκλησης¹⁵. Η ομάδα αυτή έχοντας σαν πρότυπο τη Ρωσική Επανάσταση του 1917 εμφανίζεται αρκετά επαναστατική και αριστερή για τα δεδομένα της εποχής, αν και συμμετείχαν σε αυτή τόσο στοιχεία «ρεφορμιστικά» όσο και «βενιζελογενή»¹⁶. Έτσι το αστικό κράτος θ' αρχίσει να θεωρεί το Σ.Ε.Κ.Ε. και τους περί αυτό, επικίνδυνη ομάδα πρόκλησης.

Η αντίδραση του ελληνικού αστικού κράτους στο Σ.Ε.Κ.Ε. είναι βίαιη, όπως εξ άλλου και η αντίδρασή του στην ίδια τη Ρωσική Επανάσταση, αφού έφθασε στο σημείο να στείλει στρατιωτική δύναμη για να πολεμήσει τους Μπολσεβίκους, στο πλευρό των δυνάμεων της Αντάντ και των Λευκών, όπως ονομάζονταν οι Ρώσοι αντεπαναστάτες¹⁷.

Αυτές οι εξελίξεις δείχνουν ότι η σύγκρουση των σοσιαλιστικών δυνάμεων με το αστικό κράτος μπαίνει σε αποφασιστική φάση. Ακολουθούν οι γνωστές διπλωματικές επιτυχίες της Ελλάδας με τη Συνθήκη των Σεβρών και η κυρίαρχη θέση της ως προς την Τουρκία, ιδιαίτερα στο Βόσπορο και στη Μικρά Ασία, όπου φαινόταν ότι η Μεγάλη Ιδέα άγγιζε το στόχο της¹⁸.

Η προσφυγή στις κάλπες του πρωθυπουργού Ελ. Βενιζέλου το 1920, νωρίτερα του προβλεπόμενου και σε μια στιγμή δόξας και επιτυχίας, αλλάζει το πολιτικό σκηνικό της χώρας. Ο θάνατος του «συνεργάσιμου» βασιλιά Αλέξανδρου τον Οκτώβριο του 1920, η εκλογική νίκη της Ενωμένης Αντιπολίτευσης υπό τον Δ. Γούναρη, η αποχώρηση και αυτοεξορία του Ελ. Βενιζέλου και το δημοψήφισμα το οποίο επαναφέρει τον εξόριστο Κωνσταντίνο Α', αλλάζουν τα πάντα σε μια περίοδο που η χώρα έχει εμπλακεί στη Μικρασιατική Εκστρατεία. Η άνοδος στην εξουσία των φιλο-βασιλικών αντι-Ανταντικών δυνάμεων και οι εσωτερικές διενέξεις των συμμάχων, Βρετανών, Γάλλων και Ιταλών, σε συνάρτηση με την Κεμαλική Επανάσταση στην Τουρκία και την επέκταση του πολέμου από την Ελλάδα, οδηγούν –μακροπρόθεσμα– στην καταστροφή και την εκμηδένιση των θετικών για την Ελλάδα συνεπειών της Συνθήκης των Σεβρών¹⁹.

Παράλληλα το Σ.Ε.Κ.Ε., το οποίο από το 1920 έχει προσθέσει στον τίτλο του τον όρο «Κομμουνιστικόν» (Σ.Ε.Κ.Ε.[Κ]), παίρνει θέση ενάντια στη Μικρασιατική Εκστρατεία την οποία χαρακτηρίζει ως τυχοδιωκτική, συμφεροντολογική, άπληστη και σε τελευταία ανάλυση, ιμπεριαλιστική. Η τοποθέτηση αυτή του Σ.Ε.Κ.Ε.(Κ)

είχε ως συνέπεια να κατηγορηθεί, αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922, ως υπαίτιο της ήττας²⁰.

Σημειώνονται και επεισόδια αντικομμουνιστικής βίας ενάντια σε μέλη της Κεντρικής Επιτροπής του Κόμματος. Η αντικομμουνιστική βία όμως θα περάσει σε πιο συστηματική φάση με την ίδρυση της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας, καθώς ολοκληρώνεται η σχηματοποίηση της ομάδας πρόκλησης²¹.

Η σχηματοποίηση του Σ.Ε.Κ.Ε(Κ) σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (Κ.Κ.Ε), ορίζεται και σαν «μπολσεβικοποίηση» του Κόμματος²².

Το τρίτο (έκτακτο) Συνέδριο του Κόμματος οριστικοποιεί τον τίτλο Κ.Κ.Ε. (Ελληνικό Τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς), το Νοέμβριο του 1924.

Εκείνο όμως που ορίζεται ως το βάθρο του αντικομμουνισμού στην Ελλάδα, ήταν η απόφαση του Κ.Κ.Ε. να ταχθεί παρά τις αντιδράσεις στο εσωτερικό του και κάτω από την πίεση του ισχυρού Κομμουνιστικού Κόμματος Βουλγαρίας (Κ.Κ.Β.), υπέρ της θέσης για Βαλκανική Ομοσπονδία και δημιουργία ανεξάρτητης Μακεδονίας και Θράκης στα πλαίσια της Ομοσπονδίας αυτής. Το Κ.Κ.Ε. στο προκείμενο χαρακτήριζε την Ελλάδα ως ιμπεριαλιστικό κράτος που κατέκτησε τις δύο περιφέρειες με τη βία²³.

Αν και η απόφαση αυτή ανασκευάζεται²⁴ το 1935, οπότε αναγνωρίζεται η αλλαγή της εθνολογικής σύνθεσης του πληθυσμού στη Μακεδονία και στη Θράκη και ότι ζητούμενο είναι όχι πια η απόσχιση αλλά η πλήρης εθνική και πολιτική ισοτιμία για όλες τις εθνικές μειονότητες, η εντύπωση της αρχικής διακήρυξης του 1924 έμεινε ως ισχυρότατο επιχείρημα στην αντικομμουνιστική φάρετρα ακόμα και μετά τον εμφύλιο του 1944-1949. Αιτία και πάλι το ιστορικό σφάλμα του Ν. Ζαχαριάδη να προβάλλει και τότε την ιδέα της αυτόνομης Μακεδονίας²⁵.

Έτσι το 1924 είναι χρονιά-σταθμός τόσο για το αστικό κράτος το οποίο γίνεται αβασίλευτη δημοκρατία μετά από σχεδόν έναν αιώνα, όσο και για την οριζόμενη σαν ομάδα πρόκλησης (Κ.Κ.Ε), η οποία διαμορφώνεται με διεθνείς προδιαγραφές. Το πεδίο είναι έτοιμο για μια συστηματική αντιπαράθεση.

3. Οι πτυχές του αντικομμουνισμού

Έχουμε ήδη – από την εισαγωγή – ορίσει τις τρεις πτυχές

του αντικομμουνισμού, όχι μόνο για την περίοδο του ελληνικού μεσοπολέμου αλλά και για τη μετεμφυλιακή Ελλάδα. Εξάλλου η άσκηση της αντικομμουνιστικής βίας δεν είναι και τόσο διαφορετική για τις δύο περιόδους (1924-1940, 1950-1974).

Το πρώτο θεμελιακό νομοθέτημα εναντίον του κομμουνισμού από την Β' Ελληνική Δημοκρατία είναι το νομοθετικό διάταγμα περί «Κατοχυρώσεως του Δημοκρατικού Πολιτεύματος», που ψηφίζεται από την κυβέρνηση Αλ. Παπαναστασίου, ο οποίος μάλιστα θεωρείται στέλεχος της αριστεράς του βενιζελισμού²⁶. Το διάταγμα αυτό γνωστό και σαν «Κατοχυρωτικό»²⁷, επειδή σκοπό έχει να κατοχυρώσει το αστικό καθεστώς κύρια από τον «κομμουνιστικό κίνδυνο» – δίνει το στίγμα της πολιτικής την οποία πρόκειται να ακολουθήσει η Β' Ελληνική Δημοκρατία.

Η σύντομη δικτατορία του Θ. Πάγκαλου (1925-1926), υπήρξε αναμφίβολα παράγοντας έξαρσης της αντικομμουνιστικής βίας. Αυτή η δικτατορία έθεσε για πρώτη φορά εκτός νόμου το Κ.Κ.Ε. και υπέβαλε σε διώξεις τα στελέχη του²⁸.

Ο αντικομμουνισμός του μεσοπολέμου συνεχίζεται παρά την ανατροπή της δικτατορίας του Θ. Πάγκαλου το 1926 και την επάνοδο στην Β' Ελληνική Δημοκρατία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η οικουμενική κυβέρνηση του Ανδρ. Ζαΐμη (1926-1928), η οποία χαρακτήριζε το Κ.Κ.Ε. ως κόμμα ανατρεπτικό και αντεθνικό (1927). Την ίδια περίοδο, απεργοί και διαδηλωτές αντιμετωπίζονται με σκληρή υλική βία από την αστυνομία, τη χωροφυλακή και το στρατό. Αποδέκτες αυτής της βίας του κράτους ήταν στην πλειοψηφία τους στελέχη και οπαδοί του Κ.Κ.Ε.²⁹.

Εκείνος όμως ο νόμος που ήταν ακόμα πιο θεμελιακός και πληρέστερος σε σύγκριση με το «Κατοχυρωτικό» του 1924, ήταν ο νόμος «Περί Μέτρων Ασφαλείας του Κοινωνικού Καθεστώτος και προστασίας των Πολιτών» (1929), γνωστός ως «Ιδιώνυμο»³⁰.

Το «Ιδιώνυμο» απαγόρευε τις ιδέες για τη βίαιη ανατροπή του καθεστώτος, τον προσηλυτισμό σε τέτοιες ιδέες ή την προπαγάνδα για απόσπαση μέρους της επικράτειας (αναφορά στο Μακεδονικό), δημιουργία ταραχών κλπ. Επίσης προβλέπονταν στον νόμο αυτό κυρώσεις για εκπαιδευτικούς και στρατιωτικούς που θα προπαγάνδιζαν την κομμουνιστική ιδεολογία. Προβλέπεται επίσης μία διαδικασία εκτόπισης και απαγορεύεται η σύσταση σωματείων που θα είχαν σκοπό την προπαγάνδισή ανατρεπτικών ιδεών³¹.

Ο πρωθυπουργός Ελ. Βενιζέλος αγορεύοντας στη Βουλή υπέρ της ψήφισης του «Ιδιώνυμου», δηλώνει ότι θα επιμένει για την πά-

ταξη κάθε προπαγανδισμού ο οποίος επιδιώκει τη βίαιη ανατροπή της κοινωνικής τάξης, φωτογραφίζοντας το Κ.Κ.Ε το οποίο μάλιστα χαρακτηρίζει ως ξενοκίνητο και εγκληματικό. Για παραπέρα ενίσχυση της επιχειρηματολογίας του, ο Βενιζέλος επιρρίπτει ευθύνες στο Κ.Κ.Ε. για το θάνατο τριών ατόμων εκείνες τις μέρες στο Λαύριο και στην Ελευσίνα³².

Το όλο πλέγμα των αντικομμουνιστικών νόμων επεκτείνεται και συμπληρώνεται κατά τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου, με νόμους όπως ο Αναγκαστικός Νόμος 1075/38 ο οποίος κωδικοποιούσε τον Αναγκαστικό Νόμο 117/36 «Περί Μέτρων προς Καταπολέμησιν του Κομμουνισμού και των εκ τούτου Συνεπειών», που υποκαθιστά το «Ιδιώνυμο» σε πιο αυστηρή μορφή και θεσπίζει τα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων, τα στρατόπεδα συγκέντρωσης και τις δηλώσεις μετανοίας, μέτρα τα οποία εφαρμόζονται και στην περίοδο του μετεμφυλιακού αντικομμουνισμού³³.

Το νομοθετικό πλέγμα της αντικομμουνιστικής βίας επιτρέπει στις αρχές ασφαλείας να λειτουργούν ως βασικοί φορείς της. Πρόκειται για κάτι ανάλογο με αυτό που συνέβη στη μετεμφυλιακή Ελλάδα όσο διάστημα τελεί υπό απαγόρευση το Κ.Κ.Ε (1947-1974). Άσχετα αν διώκεται η ιδέα και όχι μόνον η πράξη, τόσο στο μεσοπόλεμο όσο και στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, τα σώματα ασφαλείας και ενίοτε οι ένοπλες δυνάμεις υποχρεούνται, κάτω φυσικά από πολιτικές εντολές, να γίνονται οι ουσιαστικοί φορείς της αντικομμουνιστικής βίας. Σε τυπικό όμως επίπεδο, το νομοθετικό πλαίσιο καλύπτει και δικαιολογεί αυτές τις δραστηριότητες ως εφαρμογή του νόμου.

Ως επίσημους φορείς της αντικομμουνιστικής βίας ορίζουμε την αστυνομία, τη χωροφυλακή και τις ένοπλες δυνάμεις, κύρια τον στρατό ξηράς χρησιμοποιούμενο για την καταστολή απεργιών και διαδηλώσεων.

Εκτός από τους κρατικούς φορείς που προαναφέραμε, υπήρχαν και λειτουργούσαν στον ελληνικό μεσοπόλεμο παρακρατικές οργανώσεις³⁴ που είχαν σαν κύρια γνωρίσματά τους τον αντικομμουνισμό, τον ακραίο εθνικισμό, το φασισμό και τον εθνικοσοσιαλισμό. Αναφέρουμε ενδεικτικά τις εξής οργανώσεις:

- α) Εθνική Ένωση Ελλάδος (ή 3Ε).
- β) Σιδηρά Ειρήνη
- γ) Εθνικό Σοσιαλιστικό Κόμμα Μακεδονίας- Θράκης.
- δ) Παμφοιτητικός Σύλλογος.
- ε) Fascio Θεσσαλονίκης
- στ) Τρίαινα

- ζ) Πανελλήνιο Εθνικό Μέτωπο
- η) Εθνικό Κυρίαρχο Κράτος
- θ) Εθνικό Σοσιαλιστικό Κόμμα

Σημειώνουμε ότι το φαινόμενο των παρακρατικών οργανώσεων επαναλαμβάνεται και στη μετεμφυλιακή περίοδο πιο συστηματικό και πιο εκτεταμένο³⁵.

Τί πίστευαν όμως οι πολιτικοί ηγέτες του μεσοπολέμου για τέτοιου είδους παρακρατικές οργανώσεις;

Ενδεικτικό παράδειγμα για την άποψη του πρωθυπουργού Ελ. Βενιζέλου, σχετικά με τέτοιου είδους οργανώσεις, είναι μια τοποθέτησή του στη Βουλή. Σύμφωνα λοιπόν με τον Ελ. Βενιζέλο, η ίδρυση κοινωνικών ομάδων με σκοπό την αφύπνιση της κοινωνίας κατά του κομμουνισμού είναι ίσως σκόπιμη, αλλά δεν θα πρέπει τέτοιες οργανώσεις να υπερβαίνουν κάποια όρια δράσης, αντιπαιούμενες το ρόλο του κράτους ή εμφανιζόμενες ως προστάτες του κράτους³⁶.

Ο Ι. Μεταξάς πίστευε ότι ο κομμουνισμός ήταν ένας κίνδυνος από τον οποίο ο ίδιος έσωσε τη χώρα (4η Αυγούστου), θεωρώντας τους ηγέτες του Κ.Κ.Ε. τρελούς ανατροπείς και τον κομμουνισμό γενικότερα ως ξένο πρότυπο τυλιγμένο σε παράφρονες και ψεύτικους ρομαντισμούς που δηλητηριάζουν το έθνος. Έτσι λοιπόν με έναν συνδυασμό εθνικισμού και αντικομμουνισμού, ο Ι. Μεταξάς, επηρεασμένος προφανώς από τα φασιστικά-εθνικοσοσιαλιστικά ρεύματα της εποχής εκείνης, επεκαλείτο σε κάθε ευκαιρία τον «κομμουνιστικό κίνδυνο» ως αιτιολογικό της παρέμβασης της 4ης Αυγούστου. Σύμφωνα –πάντα– με τον Ι. Μεταξά, η παρέμβαση ήταν αναγκαία επειδή ο κομμουνισμός προχωρούσε μέσα στο σχολείο, μέσα στον στρατό, μέσα στο εργοστάσιο και απειλούσε να συντρίψει τα πάντα, να καταρρακώσει την Πατρίδα³⁷.

Η δικτατορία της 4ης Αυγούστου, όπως και αυτή του Θ. Πάγκαλου το 1925, έθεσε εκτός νόμου το Κ.Κ.Ε. και με εμπλουτισμένο αντικομμουνιστικό νομοθετικό πλαίσιο δολοφόνησε, βασάνισε, εξόρισε και φυλάκισε χιλιάδες πολίτες, στελέχη και οπαδούς του Κ.Κ.Ε., όπως και άλλους αριστερούς, αστούς πολιτικούς και απλούς πολίτες³⁸.

Έχοντας υπ' όψη το αντικομμουνιστικό ιδεολογικό πλαίσιο του μεσοπολέμου, αντικατοπτριζόμενο στο νομοθετικό ή θεσμοθετημένο αντικομμουνισμό, δε μας εντυπωσιάζει ιδιαίτερα ο απολογισμός της υλικής (φυσικής) αντικομμουνιστικής βίας για την περίοδο αυτή.

Πίνακας 1
Απολογισμός της αντικομμουνιστικής βίας³⁹ (1929-1940)

Δολοφονίες	40
Αριθμός φυλακισμένων	330
Συνολικά χρόνια φυλάκισης	2.824
Αριθμός εξορισμένων	1.174
Συνολικά χρόνια εξορίας	1.320
Αριθμός συλληφθέντων	16.775
Καταδίκες με βάση τον Ν. 4229/29 (Ιδιώνυμο)	2.271
Καταδίκες για εσχάτη προδοσία	86
Αριθμός ατόμων που υπέγραψαν δήλωση μετάνοιας	47.000

Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 1, από την ψήφιση του «ιδιώνυμου» μέχρι την κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου (1929-1940), ο απολογισμός της αντικομμουνιστικής βίας είναι υψηλός κρίνοντας από τις 40 δολοφονίες, τις ποικιλόμορφες καταδίκες και το μεγάλο αριθμό πολιτών που υπέγραψαν δήλωση μετάνοιας (47.000). Η δικτατορία της 4ης Αυγούστου (1936-1940) περιλαμβάνόμενη στην περίοδο, ανεβάζει αισθητά τους δείκτες του αντικομμουνισμού της εποχής εκείνης.

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι η περίοδος του ελληνικού μεσοπολέμου ολοκληρώνεται με έξαρση της αντικομμουνιστικής βίας. Ήδη από το 1931 η ελληνική οικονομία βιώνει τις συνέπειες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης με δυσμενείς συνέπειες για τους εργαζόμενους. Έτσι παρατηρείται μια όξυνση των πολιτικών συγκρούσεων κυρίως με αύξηση του αριθμού των διαδηλώσεων και των απεργιών.

Μέσα λοιπόν από τις συγκρούσεις αστικού κράτους-εργαζομένων δημιουργείται η ανάγκη από τη μια πλευρά (αστική) να διαμορφωθεί ένα νέο ιδεολόγημα που να υπερβαίνει την ενδοαστική σύγκρουση βενιζελικών-αντιβενιζελικών. Το ιδεολόγημα αυτό ορίζεται σαν αντικομμουνισμός και υπήρξε ένα από τα μέσα που χρησιμοποίησε η κυρίαρχη τάξη της Ελλάδας του μεσοπολέμου για να επιβληθεί στο λαό, προβάλλοντας έναν εσωτερικό εχθρό που εναντίον του καλείται να συσπειρωθεί το έθνος⁴⁰. Ο αντικομμουνισμός όριζε σαν ομάδα πρόκλησης το Κ.Κ.Ε. και άλλες αριστερές ομάδες και κινήσεις οι οποίες υπήρξαν οι κυριότεροι αποδέκτες της κρατικής βίας. Ας δούμε όμως τους εσωτερικούς και τους ε-

ξωγενείς παράγοντες που διαμορφώνουν και επηρεάζουν το μεσοπολεμικό αντικομμουνισμό.

4. Οι παράγοντες του αντικομμουνισμού

4.1. Κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα.

Ο κοινωνικός χάρτης της Ελλάδας του μεσοπολέμου συγκροτείται από τάξεις, στρώματα, εθνικές θρησκευτικές μειονότητες και διάφορους τοπικισμούς. Οι δύο βασικές τάξεις βέβαια, είναι οι αστοί και οι εργάτες. Υπάρχουν ταυτόχρονα τα μικροαστικά και τα αγροτικά στρώματα. Δημιουργούνται αντιθέσεις στις υπάρχουσες ομάδες Αρμενίων, Εβραίων, Μουσουλμάνων, Κρητών, Παλαιοελλαδιτών και κυρίως, σημειώνουμε, την αντίθεση γηγενών προσφύγων⁴¹.

Τα οικονομικά δεδομένα της εποχής ξεκινούν από μια αρχική βιομηχανική ανάπτυξη οφειλόμενη σε ευνοϊκές συνθήκες κεφαλαίου-εργασίας⁴². Πρόκειται για την εισαγωγή στη χώρα μας του Καπιταλιστικού Τρόπου Παραγωγής (Κ.Τ.Π.)⁴³ με αύξηση του βιομηχανικού προϊόντος, τη διεύρυνση του δευτερογενή τομέα με συγκέντρωση κεφαλαίων και με απορρόφηση του εργατικού δυναμικού στις βιομηχανίες⁴⁴.

Στις συνθήκες αυτές η ελληνική αστική τάξη αν και ιδρύει και λειτουργεί βιομηχανικές μονάδες με τη στήριξη του βενιζελισμού στην εξουσία, δε χάνει το εμπορικό, μεσιτικό-μεταπρατικό της γνώρισμα. Αντίθετα η εργατική τάξη αποκτά με αργούς ρυθμούς την ταξική της συνείδηση. Το νέο πλαίσιο που δημιουργείται είναι κυριαρχούμενο από συντηρητικά μικροαστικά στρώματα που επιβιώνουν και –παρά τις όποιες αλλαγές– είναι αναγνωρίσιμα μέχρι τις μέρες μας⁴⁵.

Η εργατική τάξη εισπράττει τόσο τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης όσο και τις συνέπειες μιας πενιχρής δαπάνης για κοινωνική πολιτική.

Πιο συγκεκριμένα βλέπουμε ότι η ανεργία⁴⁶ έχει διπλασιασθεί από 75.000 που ήταν το 1928 σε 150.000 το 1935, δηλαδή πρόκειται για μια αύξηση της τάξης του 100%.

Επίσης αρνητική για τους εργαζομένους είναι η διάθεση κονδυλίων για τις αμυντικές δαπάνες, αφού αυτές είναι σε υψηλότερο ποσοστό από τις αντίστοιχες δαπάνες για κοινωνική πολιτική

(υγεία – παιδεία – πρόνοια).

Μια επεξεργασία στοιχείων από τους προϋπολογισμούς του κράτους από το 1930 μέχρι το 1934, δείχνει ότι ξοδεύτηκαν 3,8% παραπάνω κονδύλια για την άμυνα απ' ό,τι για την κοινωνική πολιτική⁴⁷.

Πίνακας 2
Οι δείκτες της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης
στην Ελλάδα του μεσοπολέμου (1930 - 1938)

Δείκτες:	Ποσοστιαία αύξηση
Αστικοποίηση	+2,2 %
Μεταφορές	+ 12,4 %
Εκπαίδευση	+ 18,9 %
Επικοινωνίες	+9%
Εξωτερική Εξάρτηση ⁴⁸	+ 51,8 %
Ευημερία	+ 8,7 %
Εκβιομηχάνιση	+ 68,1 %
Μέσος όρος	+ 24,4 %

Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 2, η συμπυκνωμένη παρουσίαση των επτά δεικτών της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης δίνει χαμηλά επίπεδα σχετικά με τη μέση ποσοστιαία αύξηση των δεδομένων. Πάντως δε σταματά η ανάπτυξη και σε σύγκριση με τα υπόλοιπα Βαλκάνια είναι πολύ υψηλή.

Σε σύγκριση⁴⁹ βέβαια με την Ελλάδα της μετεμφυλιακής εικοσαετίας 1961-1981 είναι πολύ χαμηλή, αφού στο μεσοπόλεμο έχουμε έναν μέσο όρο +24,4% και στη μετεμφυλιακή εικοσαετία που προαναφέραμε, έναν μέσο όρο +368,2%.

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 εισάγονται νέα οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα στην Ελλάδα, με κύριο άξονα για την οικονομία τον Κ.Τ.Π και για την κοινωνία, την έλευση του προσφυγικού στοιχείου. Τα νέα δεδομένα επηρεάζονται από την οικονομική κρίση της οποίας τις συνέπειες πληρώνει κύρια η εργατική τάξη και μεγάλο μέρος των πολιτικών εκφραστών της που βρίσκονται στο Κ.Κ.Ε. και την ευρύτερη αριστερά. Η αντικομμουνιστική βία θα μεγιστοποιηθεί μετά την άφιξη της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα και θα επεκταθεί σε βία εναντίον όλων όσοι αντιτίθενται στη βασιλευόμενη δικτατορία της 4ης Αυγούστου. Ας δούμε όμως τις πολιτικές αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις.

4.2. Οι πολιτικές αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις

Οι πολιτικές διαμάχες του ελληνικού μεσοπολέμου διεξάγονται σε δύο επίπεδα. Στο ένα επίπεδο βρίσκεται η ενδοαστική σύγκρουση βενιζελικών-αντιβενιζελικών η οποία έχει ανθρώπινα θύματα και αποκτά τη μορφή αντεκδικήσεων. Αναφέρουμε ενδεικτικά την εκτέλεση των Εξ το 1922 και την απόταξη των αντιβενιζελικών αξιωματικών το 1923, γεγονότα τα οποία ανταποδίδονται στη βενιζελική παράταξη με την αποταξία των υπερχιλίων δικών της αξιωματικών και –τη λιγότερο γνωστή– εκτέλεση των Τριών το 1935. Είχε βέβαια προηγηθεί το ανεπιτυχές Κίνημα του Ελ. Βενιζέλου την ίδια χρονιά⁵⁰.

Κυρίαρχη πολιτική αστική παράταξη σε όλη σχεδόν τη διάρκεια της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας (1924-1935) αλλά και πριν από αυτήν, είναι η βενιζελική, με κύριο εκφραστή το Κόμμα των Φιλελευθέρων⁵¹, ενώ υπάρχουν κατά καιρούς μικρότερα σχήματα οριζόμενα συλλήβδην σαν «βενιζελικά-βενιζελογενή». Αν και η βενιζελική παράταξη συνδέεται με αρκετές επιτυχίες⁵² για την Ελλάδα, τόσο στο εσωτερικό όσο στο εξωτερικό, μετά το 1930 ο χώρος αυτός εμφανίζει φιλοδικτατορικές τάσεις με αποκορύφωμα την απόπειρα για βενιζελική δικτατορία στο Κίνημα⁵³ της 1ης Μαρτίου του 1935.

Στον αντίποδα του βενιζελισμού, πάντα στο πλαίσιο του αστικού κομματικού σχηματισμού, βρίσκεται ο αντιβενιζελισμός συγκεκριμενοποιημένος κύρια στο Λαϊκό Κόμμα⁵⁴. Ο αντιβενιζελισμός περικλείει το φιλοβασιλικό στοιχείο σε όλη τη διάρκεια του ελληνικού μεσοπολέμου με προοπτική τον καθοριστικό ρόλο του Λαϊκού Κόμματος (ευρύτερη δεξιά) και την παλινόρθωση του 1935, παρά τις προσπάθειες και τις διαβεβαιώσεις του αρχηγού Π. Τσαλδάρη, ότι η παράταξή του είναι πιστή στο συνταγματικό πλαίσιο της αβασιλευτής δημοκρατίας⁵⁵.

Ο αστικός δικομματικός σχηματισμός βενιζελικών/αντιβενιζελικών αντικατοπτρίζει διαφορετικές ιδεολογικοπολιτικές τάσεις και κοινωνικές διαστρωματώσεις στην τότε ελληνική πραγματικότητα.

Ο βενιζελισμός προσομοιάζοντας στο Φιλελεύθερο Κόμμα της Βρετανίας και όντας «αγγλόφιλος», πιστεύει και στηρίζει τη βιομηχανική ανάπτυξη της Ελλάδας, υποστηρίζεται από το βιομηχανικό κεφάλαιο αλλά και από το προσφυγικό στοιχείο, τους μικρομεσαίους μεταπράτες και μέρος της εργατικής τάξης⁵⁶.

Ο αντιβενιζελισμός και ειδικότερα το Λαϊκό Κόμμα δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως αντίστοιχο του Συντηρητικού Κόμματος της

Βρετανίας, ούτε γενικότερα σαν αμιγώς συντηρητικό κόμμα, αφού έχει και στοιχεία «δεξιού ποπουλισμού κεντροευρωπαϊκής έμπνευσης». Το Λαϊκό Κόμμα στηρίζεται σημαντικά στη λεγόμενη παλαιά Ελλάδα (Πελοπόννησος, Στερεά Ελλάδα κ.α.), στα παραδοσιακά παλαιά τζάκια, μεγαλοκτηματίες αλλά και μικρομεσαίους αγρότες⁵⁷.

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση της ομάδας πρόκλησης, τονίζουμε ότι δεν υπάρχει πρόθεση ν' αγνοηθεί η ανάλυση πολιτικών δυνάμεων πέρα από τους δύο άξονες βενιζελισμού — αντιβενιζελισμού, όμως μια ενδελεχής ανάλυση για παράδειγμα της λεγόμενης «βενιζελικής αριστεράς» ή της ποικιλόμορφης ακροδεξιάς θα μας έβγαζε από τα στενά πλαίσια της ανάλυσης του μεσοπολεμικού αντικομμουνισμού. Το γεγονός της αποτυχίας του κοινοβουλευτισμού στον ελληνικό μεσοπόλεμο και του θριάμβου της ακροδεξιάς, δίνει το στίγμα της εποχής που εξετάζουμε.

Αντιμέτωπη στο όλο πλαίσιο των αστικών πολιτικών σχηματισμών κατά τη διάρκεια του ελληνικού μεσοπολέμου ήταν η ομάδα πρόκλησης συμπυκνωμένη κυρίως στο Κ.Κ.Ε., χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρχαν άλλες αριστερές ομάδες και οργανώσεις. Η δύναμη, η δράση και η επιρροή του Κ.Κ.Ε. στην περίοδο υπό ανάλυση, έχει συνέπειες τόσο στις πολιτικές συγκρούσεις όσο και στην καθιέρωση της αντικομμουνιστικής βίας, την οποία βέβαια το αστικό κράτος θεωρεί ως προστασία και άμυνα του κοινωνικού καθεστώτος⁵⁸.

Η κοινοβουλευτική παρουσία και δράση του Κ.Κ.Ε. δεν είναι καθόλου εύκολη υπόθεση, τόσο επειδή εισάγει ριζοσπαστικές ιδέες σε μια ελληνική κοινωνία βασικά συντηρητική, όσο και επειδή υφίσταται τις συνέπειες της ιδεολογικής νομοθετικής και υλικής (φυσικής) αντικομμουνιστικής βίας⁵⁹.

Συμπυκνώνοντας την εκλογική μας ανάλυση για το Κ.Κ.Ε. και την ευρύτερη αριστερά στον ελληνικό μεσοπόλεμο, βλέπουμε ότι το μεν Κ.Κ.Ε. κυμαίνεται από 1,4% στις βουλευτικές εκλογές του Αυγούστου 1928, το χαμηλότερο ποσοστό του, στο υψηλότερο ποσοστό του στις βουλευτικές εκλογές του Ιουνίου 1935 μέσα σε Ενιαίο Μέτωπο Αριστεράς, φθάνοντας σε ποσοστό 9,5%. Επιχειρώντας μια σύγκριση της εκλογικής δύναμης του μεσοπολεμικού Κ.Κ.Ε. με εκείνης της μετεμφυλιακής Ε.Δ.Α. αλλά και του αθροίσματος της εκλογικής δύναμης του μεταπολιτευτικού κομμουνιστικού κινήματος, συμπεραίνουμε ότι εν γένει η Αριστερά σε κοινοβουλευτικό επίπεδο είναι πιο ισχυρή μεταπολεμικά από ό,τι ήταν προπολεμικά⁶⁰.

Έχοντας ήδη αναλύσει τις θέσεις του Κ.Κ.Ε. για τη Μακεδονία και τη Θράκη σαν αιτίαση της μεσοπολεμικής αντικομμουνιστικής βίας, δεν έχουμε πρόθεση να επανέλθουμε. Υπογραμμίζουμε όμως, ότι δεν μπορεί να υπάρξει συλλήβδην απόδοση ευθύνης στο Κ.Κ.Ε. ή στην ευρύτερη Αριστερά για κάθε «αντεθνική» πράξη του μεσοπολέμου, ούτε για κάθε κοινωνική αναταραχή η οποία συμβαίνει. Η ορθολογική όμως αυτή εκτίμηση, δεν αναιρεί τη δογματική σχεδόν θέση των αστικών πολιτικών δυνάμεων της εποχής, ότι το Κ.Κ.Ε. και «αντεθνικό» είναι και υπαίτιο κάθε απεργίας, διαδήλωσης, όπως και άλλων ανατρεπτικών ενεργειών.

Μια σφαιρική λοιπόν, αξιολόγηση του Κ.Κ.Ε. σαν ομάδα πρόκλησης στην περίοδο 1924-1940, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι υπήρξε μεν μια δυναμική πολιτική πρόταση-πρόκληση για το αστικό καθεστώς, αλλά αδυνατούσε να το ανατρέψει και να εγκαταστήσει «επαναστατικό καθεστώς» στην Ελλάδα του μεσοπολέμου, επειδή ακριβώς ασφυκτιούσε υπό τον σκληρό αντικομμουνισμό τόσο της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας, όσο και της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου 1936.

Εξάλλου οι διεθνείς συγκυρίες τις οποίες εξετάζουμε αμέσως μετά, δείχνουν ότι κατεστάλη αποτελεσματικά κάθε προσπάθεια εγκαθίδρυσης επαναστατικών καθεστώτων σε παγκόσμια κλίμακα. Έτσι το μόνο επαναστατικό καθεστώς παρέμενε αυτό της Σοβιετικής Ένωσης, γεγονός που μπορεί επίσης να αποδοθεί, εν μέρει τουλάχιστον, στο δόγμα του Στάλιν για «σοσιαλισμό σε μια χώρα»⁶¹ και φυσικά —εν μέρει, πάλι— στις κατασταλτικές μεθόδους των αστικών δημοκρατιών και στην άνοδο του φασισμού στην Ευρώπη. Με άλλα λόγια, οι συνθήκες στις χώρες της Ευρώπης και ενδεχομένως αλλού, προς το τέλος πια του μεσοπολέμου δεν είχαν ωριμάσει για να γίνει μια επιτυχής απόπειρα επανάστασης «ρωσικού τύπου».

4.3. Εξωγενείς παράγοντες

Δύο ιστορικές εξελίξεις οι οποίες επηρεάζουν αποφασιστικά την ελληνική πολιτική σκέψη στο μεσοπόλεμο, μολοντί αντίθετες, είναι καταλυτικής σημασίας. Πρόκειται για τη Ρωσική Επανάσταση του 1917 η οποία εξελίσσεται από τη μια, και η άνοδος του φασισμού στην Ιταλία και του εθνικοσοσιαλισμού στη Γερμανία από την άλλη. Επίσης μια σειρά από άλλα γεγονότα, όχι άσχετα με τα προαναφερθέντα, όπως ο Ισπανικός Εμφύλιος (1936-1939), η άνοδος του Λαϊκού Μετώπου στην εξουσία της Γαλλίας, αλλά και οι

ακροδεξιές βασιλευόμενες δικτατορίες (κύρια στα Βαλκάνια), επηρεάζουν την ελληνική πραγματικότητα.

Η επικράτηση της Ρωσικής Επανάστασης του 1917 λειτουργεί σαν πρότυπο για πολλές χώρες του κόσμου, στο βαθμό που η πολιτική σκέψη ορισμένων βλέπει εκεί μια προοπτική παγκόσμιας ειρήνης αλλά και μετασχηματισμού των παραδοσιακών κοινωνιών σε νέες κοινωνίες χωρίς εκμεταλλεζόμενες και υπό εκμετάλλευση τάξεις.

Στην Ελλάδα, όπως προείπαμε, υπήρχε από τον 19ο αιώνα ένα υπόβαθρο προοδευτικών σοσιαλιστικών συλλόγων που εμπεριείχε βέβαια και ρομαντικά στοιχεία. Όμως ένα χρόνο μετά τη Ρωσική Επανάσταση ιδρύεται το Σ.Ε.Κ.Ε., το οποίο αν και όχι ακόμα πλήρως «μπολσεβικοποιημένο» οδεύει προς μια τέτοια κατεύθυνση. Ένας νέος κόσμος διαμορφώνεται, μέσα στον οποίο η Ελλάδα προσπαθεί να βρει τη θέση της⁶².

Η προσπάθεια διαμόρφωσης ενός ορθολογικού κόσμου που θα υιοθετούσε ένα διεθνές σύστημα στηριζόμενο στην παγκόσμια ασφάλεια και ειρήνη, δε στέφεται τελικά με επιτυχία.

Η Συνθήκη των Βερσαλλιών (1919)⁶³ κλείνει τυπικά και σε διπλωματικό επίπεδο τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο χωρίς όμως να θέτει τις ουσιαστικές βάσεις για μια μόνιμη και βιώσιμη ειρήνη. Αντίθετα η Συνθήκη περικλείει το σπέρμα του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, όπως σωστά πρόβλεψε τότε ο γάλλος πρωθυπουργός Γ. Κλεμανσώ⁶⁴.

Η αβεβαιότητα των τότε νικητών και η επερχόμενη οικονομική κρίση θεμελιώνει ένα βίαιο μέλλον. Η ίδρυση της Κοινωνίας των Εθνών (Κ.τ.Ε.)⁶⁵ το 1919, προπομπός του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (Ο.Η.Ε), δεν κατόρθωσε να επιτύχει στην αποστολή της για διατήρηση της παγκόσμιας ειρήνης. Η Κ.τ.Ε. απέτυχε, καθώς ο μεσοπόλεμος ξεκινούσε με μεγάλη ταραχή αφού πέρα από το ανικανοποίητο των εδαφικών διεκδικήσεων και τους διεθνείς οικονομικούς ανταγωνισμούς, ανέρχονται στην εξουσία φασιστικές και εθνικοσοσιαλιστικές δυνάμεις οι οποίες την περιφρονούν με προοπτική έναν νέο παγκόσμιο πόλεμο. Πάντως η μεσοπολεμική περίοδος αρχίζει με μεγάλες πολιτικές αναστατώσεις.

Εκδηλώνεται επανάσταση στο κέντρο της Ευρώπης και μάλιστα στην πιο βιομηχανοποιημένη χώρα και πυρήνα των ηττημένων Κεντρικών Δυνάμεων, τη Γερμανία. Οργανώνεται η «Λέγκα του Σπάρτακου», με κύριους ηγέτες τον Κάρλ Λίμπνεκ και τη Ρόζα Λούξεμπουργκ, πρόδρομος και βάση του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας (Κ.Κ.Γ.). Η απόπειρα των γερμανικών επαναστατών

να καταλάβουν την εξουσία (Ιανουάριος 1919) κατεστάλη από τη σοσιαλδημοκρατική Κυβέρνηση της νεότευκτης Γερμανικής Δημοκρατίας, ενώ σκοτώνονται ο Λίμπνερ και η Λούξεμπουργκ⁶⁶.

Την ίδια χρονιά (1919) οι Ούγγροι μπολσεβίκοι υπό την ηγεσία του Μπέλα Κουν, στη σύγχυση της ήττας των Κεντρικών Δυνάμεων στις οποίες ανήκε η χώρα τους μέσω της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας, καταλαμβάνουν την εξουσία. Οι Ούγγροι επαναστάτες διατηρούν την εξουσία για 133 μέρες προκαλώντας ανησυχία στις αστικές δυνάμεις παγκόσμια, γιατί φοβούνται ότι το εγχείρημα του Κουν θα επαναληφθεί και στις δικές τους χώρες. Η αντεπίθεση του αστικού κόσμου της Ουγγαρίας υπήρξε αμειλικτή και αποτελεσματική. Με τη βοήθεια ρουμανικών στρατευμάτων, κατόπιν αγγλο-γαλλικής παρακίνησης αλλά και παραχώρησης εδαφών στη «σύμμαχο» Ρουμανία, ανατρεπόταν η «ουγγρική σοβιετική δημοκρατία» και τη θέση της έπαιρνε ένα καθεστώς ημιφασιστικής αυταρχικής ακροδεξιής αντιβασιλείας, υπό τον αντιναύαρχο Νικόλας Χόρτυ, με μεγάλη δόση «λευκής» (αντικομμουνιστικής) τρομοκρατίας⁶⁷.

Καθώς λοιπόν η δράση επαναστατημένων ανθρώπων σε παγκόσμια κλίμακα προκαλεί την αντίδραση των αστικών δυνάμεων, ο μεσοπόλεμος έχει να δείξει έναν πλούτο αντικομμουνιστικών φαινομένων από κάπως ήπιες μορφές (αστικές δημοκρατίες), σε ακραίες εκφάνσεις στα ποικίλα φασιστοειδή καθεστώτα.

Η εγκαθίδρυση αντικομμουνιστικής βασιλικής δικτατορίας στη Γιουγκοσλαβία (1921), η επικράτηση ενός συστηματικά οργανωμένου φασιστικού καθεστώτος στην Ιταλία (μέχρι το 1925), και η τάση άλλων βαλκανικών χωρών, όπως η Ρουμανία και η Βουλγαρία προς ακροδεξιές «φασίζουσες» προοπτικές, διαγράφουν τις συνέπειες στο πλαίσιο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Επίσης σημειώνουμε ότι στην Τουρκία καθ' όλο το μεσοπόλεμο και όχι μόνο, κυριαρχεί το «κεμαλικό καθεστώς», ενώ στη γειτονική Αλβανία γεωπολιτικές και ενδοκαθεστωτικές εξελίξεις είχαν άμεσες συνέπειες για την Ελλάδα⁶⁸.

Στις Η.Π.Α. τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια κυριαρχεί ο «κόκκινος τρόμος» (red scare)⁶⁹, μια προδρομική μορφή του μακαρθισμού, ο οποίος έχει ως σκοπό την αντιμετώπιση του «κομμουνιστικού κινδύνου» με κύρια ομάδα πρόκλησης το Κομμουνιστικό Κόμμα Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής (C.P.U.S.A.) και άλλες αριστερές δυνάμεις. Η αμερικανική αντικομμουνιστική βία αποδεικνύεται αρκετά ωμή και απροκάλυπτη, καθώς ο βιομηχανικός αυτός γίγαντας θέλει να περιχαρακώσει την αστική δημοκρατία στο φάσμα Ρε-

πουμπλικάνοι-Δημοκρατικοί (ή δεξιά-φιλελεύθερο-κέντρο), αποκλείοντας ακόμα και τη σοσιαλδημοκρατία από το πολιτικό φάσμα αλλά και κάθε μεταρρύθμιση στην κατεύθυνση του πολυκομματικού κοινοβουλευτισμού⁷⁰.

Καθώς λοιπόν ο κόσμος αναδύεται από τον παγκόσμιο πόλεμο και αρχίζουν οι συγκρούσεις αστών-κομμουνιστών, η Ελλάδα επουλώνει τις πληγές της Μικρασιατικής Καταστροφής του 1922 με τη γνωστή Συνθήκη της Λωζάνης (1923)⁷¹.

Η δεκαετία του 1930 χαρακτηρίζεται από μια παραπέρα «φασιστοποίηση» πολλών χωρών, με αρνητικές συνέπειες για το παγκόσμιο σύστημα που είχε σχεδιαστεί με βάση τα οράματα του Γ. Γουίλσον και άλλων, με κύριο μοχλό την Κ.Τ.Ε.⁷²

Το 1931 στην Ρουμανία καταλαμβάνει την εξουσία η Σιδηρά Φρουρά, κίνημα φασιστικό και ανοιχτά αντισημιτικό. Το 1932 στην Ιαπωνία κυριαρχεί ο «μilitarισμός». Το 1933 επικρατεί στη Γερμανία ο εθνικοσοσιαλισμός υπό τον Α. Χίτλερ⁷³. Η γειτονική μας Βουλγαρία τελεί κάτω από ιδιότυπο ημιπλουραλιστικό καθεστώς από το 1935, που μπορεί να ορισθεί ως «βασιλεύουσα ημιδικτατορία» που διήρκεσε μέχρι το 1943. Το βουλγαρικό καθεστώς δίδωκε τόσο αριστερούς και κομμουνιστές όσο και πρωτοφασίστες δεξιούς (π.χ. διάλυση Ρατνίτσι-1939). Η Βουλγαρία υπό ένα δεξιό αυταρχικό καθεστώς τελικά και καθώς πλησιάζει ο Παγκόσμιος Πόλεμος προσεγγίζει αρκετά την εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία και τη φασιστική Ιταλία⁷⁴.

Η εκλογική νίκη του Λαϊκού Μετώπου στην Ισπανία (Αριστεροί - Δημοκράτες - Δημοκρατική Ένωση - Σοσιαλιστές - Κομμουνιστές), το 1936 και ο σχηματισμός κυβέρνησης υπό τον Μανουήλ Υ Ντιάθ Αθάνια, εξελίσσεται στο γνωστό Ισπανικό Εμφύλιο (1936-1939) και τη νίκη των αντεπαναστατικών δυνάμεων υπό τον «φαλαγγίτη» στρατηγό Φρ. Φράνκο, που χωρίς ακριβώς να εμπλέκεται άμεσα στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο κλείνει προς τον Άξονα⁷⁵.

Καθώς διαμορφώνονται σιγά - σιγά οι συμμαχίες με προοπτική τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η Ελλάδα δέχεται ξένες επιρροές οι οποίες προσπαθούν να την εντάξουν η κάθε μια στα δικά της συμφέροντα.

Υπήρχε για την Ελλάδα το προηγούμενο του Εθνικού Διχασμού, όπου από τη μια πλευρά οι βρετανικές και οι γαλλικές επιρροές αγωνίζονται να εντάξουν τη χώρα στο πλευρό της Αντάντ, ενώ από την άλλη οι επιρροές των Κεντρικών Δυνάμεων μπορούν τελικά να ελπίζουν μόνο στην ελληνική ουδετερότητα. Ενθουσιώδης οπαδός των επιρροών της Αντάντ ήταν ο Ελ. Βενι-

ζέλος και πλησιέστερα στις Κεντρικές Δυνάμεις (κυρίως Γερμανία), ήταν ο Κωνσταντίνος ο Α΄⁷⁶.

Ένα άλλο κακό προηγούμενο που οριοθετεί τον ελληνικό μεσοπόλεμο και περιλαμβάνει ξένες επεμβάσεις, ντόπιες συνωμοσίες, προδοσίες κ.α. είναι η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922⁷⁷.

Στη δεκαετία 1922-1932 κυριαρχεί πολιτικά στην Ελλάδα η Βενιζελική παράταξη, η οποία αν και εγγύτερα στην αγγλο-γαλλική επιρροή (τουλάχιστον ιστορικά), δέχεται και άλλες πολυδιάστατες επιρροές. Ήδη έγινε νύξη για κάποια βενιζελικά στοιχεία που από το 1930 και μετά «ερωτοτροπούν» με φασιστικά πρότυπα, όπως για παράδειγμα αυτό της Ιταλίας⁷⁸.

Η εξωτερική πολιτική του Ελ. Βενιζέλου (1928-1932) χαρακτηρίζεται από ζωηρή θέληση για βαλκανική συνεννόηση, ελληνοτουρκική και ελληνοϊταλική φιλία⁷⁹.

Κάτω από τις νέες παγκόσμιες συγκυρίες, το ζητούμενο για την Ελλάδα είναι πού να ενταχθεί στο υπό διαμόρφωση σύστημα ή πώς να αποφύγει τη συμμετοχή της στον επερχόμενο πόλεμο ελαχιστοποιώντας τυχόν αρνητικές συνέπειες. Η άνοδος του Λαϊκού Κόμματος στην εξουσία το 1932, η επάνοδος του Θρόνου⁸⁰ το 1935 και η πλήρης στήριξή του από τον Ελ. Βενιζέλο, έλυσε σαφώς το πρόβλημα υπέρ των Βρετανών.

Η πρωθυπουργοποίηση του Ι. Μεταξά⁸¹, τον Απρίλιο του 1936, με ψήφο εμπιστοσύνης από σχεδόν όλους τους βουλευτές, αντιβενιζελικούς και βενιζελικούς, η οποία μετατρέπεται σε ανοιχτή δικτατορία από την 4η Αυγούστου 1936, έχει κέντρο δύναμης το Βασιλιά που είναι απόλυτα πιστός στη Βρετανία. Διευκρινίζουμε ότι άλλο πράγμα είναι η προσπάθεια μη εμπλοκής της χώρας μας στον πόλεμο και άλλο η επιλογή διεθνούς στρατοπέδου⁸².

Ο Ι. Μεταξάς κάνει προσπάθειες μη εμπλοκής που τελικά δεν απέδωσαν. Ενισχύεται βέβαια, κάπως η γερμανική επιρροή στην Ελλάδα με την αύξηση του ελληνογερμανικού εμπορίου και τη συνεργασία των δύο χωρών για μια αποτελεσματικότερη άσκηση αντικομμουνιστικής βίας⁸³. Όλα αυτά και ειδικότερα η άνοδος της οικονομικής επιρροής της Γερμανίας ως αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης, δεν είχαν σοβαρό πολιτικό αντίκτυπο, αφού τελικά η Ελλάδα μπήκε στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό των Συμμάχων και ειδικότερα της Βρετανίας.

5. Συμπεράσματα

Αναλύσαμε το φαινόμενο της κρατικής βίας στην Ελλάδα του μεσοπολέμου (1922-1940), ως προς την κύρια μορφή της που ήταν η αντικομμουνιστική βία. Αφού αναλύσαμε το θεωρητικό πλαίσιο του φαινομένου και σχηματοποιήσαμε το εργαστήριο προτάσεων, διερευνήσαμε την αντικομμουνιστική βία ως προς τις μορφές της, τους φορείς της και τους εσωτερικούς κοινωνικούς οικονομικούς και πολιτικούς παράγοντές της.

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι:

α) Παρατηρείται έξαρση του φαινομένου της αντικομμουνιστικής βίας (ιδεολογικής-νομοθετικής-υλικής), σε όλη τη διάρκεια του ελληνικού μεσοπολέμου, τόσο σε κοινοβουλευτική περίοδο (Β' Ελληνική Δημοκρατία), όσο και σε περιόδους δικτατορίας (δικτατορία Θ. Πάγκαλου, 4η Αυγούστου).

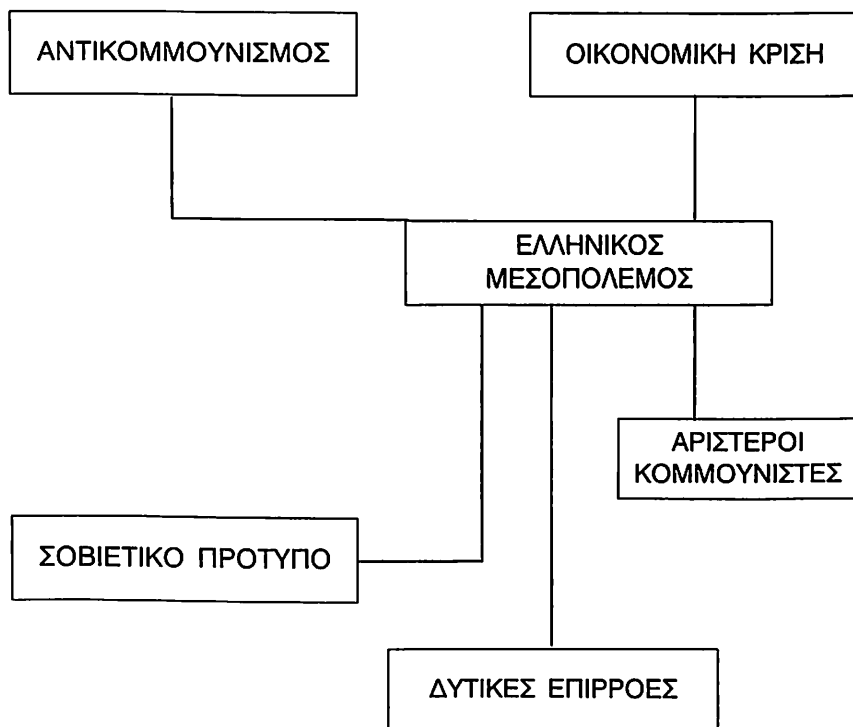
β) Υπάρχει αναλογική σχέση της αντικομμουνιστικής βίας με την παγκόσμια οικονομική κρίση η οποία γίνεται αισθητή στην Ελλάδα από το 1931 με την αύξηση των κοινωνικών αγώνων.

γ) Υπάρχει αναλογική σχέση της αντικομμουνιστικής βίας με αρνητικές οικονομικές παραμέτρους που οδηγούν στην εξαθλίωση μεγάλο τμήμα των εργαζομένων.

δ) Υπάρχει σαφής σχέση της αντικομμουνιστικής βίας με τις αντιλήψεις της εποχής για τον «κομμουνιστικό κίνδυνο» τόσο στις αστικές δημοκρατίες όσο και στα φασιστικά καθεστώτα και οι αντιλήψεις αυτές επηρεάζουν αντίστοιχες ελληνικές αστικές πολιτικές δυνάμεις.

Όσο για μια περιπλοκή της έρευνας αυτή θα μπορούσε να εστιαστεί στην αδυναμία να γίνει σαφής ο διαχωρισμός ανάμεσα στη γενική κρατική βία και καταστολή που ασκούσε η 4η Αυγούστου, και στη συγκεκριμένη δίωξη των στελεχών και οπαδών οριζόμενων ως «κομμουνιστές» (Κ.Κ.Ε και άλλοι αριστεροί).

Γενικά στην αντικομμουνιστική βία του ελληνικού μεσοπολέμου αναγνωρίζουμε αρκετά προδρομικά στοιχεία ενός επερχόμενου μετεμφυλιακού αντικομμουνισμού (1950-1974), ο οποίος αναπαράγει τον προηγούμενο με αρκετά ίδια στοιχεία αλλά και εμπλουτισμένος με νέα, κύρια του αμερικάνικου μακαρθισμού. Το όλο πλέγμα της μετεμφυλιακής αντικομμουνιστικής βίας (μορφές - φορείς - μέθοδοι κλπ.), αποκλιμακώνεται και τελικά καταργείται με τη μεταπολίτευση του 1974.

Σημειώσεις

1. Για τον ορισμό της κρατικής βίας βλέπε: Stohl M. Lopez G. *The State as Terrorist*, Greenwood Press, Westport Conn. 1984. σ.σ. 7-9.

2. Για την αντικομμουνιστική βία στην Ελλάδα, ως την κυριότερη μορφή κρατικής βίας με έμφαση όμως στα μετεμφυλιακά χρόνια, βλέπε: Ψύλλας Δημ. *Πρόβλημα Αντικομμουνιστικής Βίας στην Ελλάδα. Σύγκριση δύο περιόδων 1956-1963, 1974-1981* Αδημοσίευτη Διδακτορική διατριβή Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1996, σ.σ. 4-6.

3. Για τη θεωρητική διάκριση της κρατικής βίας σε «πειθώ» και σε «εξαναγκασμό», βλέπε: Κουτσούκης Κλ., «Οι κυρώσεις εις την πολιτική» στο Στράγγας Ι. (επιμ.). *Είδη Κυρώσεων και Δικαιϊκοί Κλάδοι*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή 1991, σ.σ. 119-121.

4. Βλέπε: Καλογεράτος Π. *Οι Πολιτικοί Θεσμοί Σάκκουλας* Αθήνα - Κομοτηνή, 1985, 1ος τόμος σ. 68.

5. Βλέπε: Ψύλλας Δημ. *Πρόβλημα Αντικομμουνιστικής... οπ. παρ. σ.σ. 13-15.*

6. Ίδιο: σ.σ. 32-34.

7. Για μια πρώτη γνωριμία με τις βασικές αρχές του αναρχισμού βλέπε: Berkman A. A.B.C. of Anarchism, Freedom Press, London 1964.

8. Για ολόκληρη την προσέγγιση βλέπε Αλτουσέρ Λ. *Για τον Μάρξ*, μετ. Τάκη Καφετζή, Γράμματα Αθήνα 1978.

9. Βλέπε: Πουλαντζάς Ν. *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, μετ. Κ. Φιλίνη 2 τόμοι, Θεμέλιο, Αθήνα 1975. 2ος τόμος σ.100. Επίσης του ίδιου: *Η Κρίση του Κράτους*, συλλογικός τόμος, μετ. Ξ. Γιαταγάνα, Παπαζήση, Αθήνα χ.ημ. σ. 31.

10. Για μια συμπυκνωμένη εξέταση και ανάλυση των θεωρητικών προσεγγίσεων στο πρόβλημα της κρατικής βίας βλέπε: Ψύλλας Δημ. *Πρόβλημα Αντικομμουνιστικής...* οπ. παρ. σ.σ. 11-18. Ειδικά για τη συστηματική-δομολειτουργική προσέγγιση στο ίδιο: σ.σ. 17-18.

11. Η προσέγγιση της θεωρητικής χρήσης και της εμπειρικής ανάλυσης με βάση την πολιτική και κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη ίσως είναι παρεξηγημένη και μη αποδεκτή ακόμα από ορισμένους ερευνητές. Για μια σφαιρική κατανόηση αυτής της προσέγγισης βλέπε: Κουτσούκης Κλ. *Η Πολιτική και Κοινωνικοοικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα*, Αναστασίου Αθήνα 1988. σ.σ. 19-154.

Ειδικότερα για τον ορισμό και τη χρήση των δεικτών της κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης στο ίδιο: σ.σ. 86-132.

Συγκεκριμένα για τα εμπειρικά στηρίγματα της προσέγγισης αυτής στο ίδιο: σ.σ. 133-153. Επίσης θεωρούμε αναγκαία και χρήσιμη την αναφορά στο Μουζέλης Ν. *Νεο-Ελληνική Κοινωνία: Όψεις Υπανάπτυξης*, μετ. Τζένης Μαστοράκη Εξάντας, Αθήνα 1978. σ. 46.

12. Για τις σχέσεις αυτές και το σύνδεσμό τους με την έννοια της «πολιτικής ανάπτυξης» αντλούμε τόσο από το Κουτσούκης Κλ. *Η Πολιτική και Κοινωνικοοικονομική...* οπ. παρ.σ.σ. 178-188. Επίσης από το Κουτσούκης Κλ. *Η Πολιτική Ανάπτυξη*, Παπαζήσης, Αθήνα 1999. Συγκεκριμένα για το θεωρητικό πλαίσιο βλέπε: σ.σ. 83-279. Για την πολιτική ανάπτυξη στην Ελλάδα στο ίδιο σ.σ. 285-356.

13. Βλέπε: Σολάρο Αντ., *Ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας*, Πλειάς, Αθήνα 1975, σ.σ. 13-18.

14. Τον Μάρτιο του 1919 συγκροτείται στη Μόσχα η 3η Διεθνής με τις γνωστές συνέπειες για τις παγκόσμιες εξελίξεις. Βλέπε: για την ιστορική καταγραφή *A Documentary History of Communism*, University Press of New England, Hanover 1984, 2ος τόμος σ.σ. 33-37.

Για την επίδραση της Ρωσικής Επανάστασης και του διεθνούς σοσιαλισμού στο ελληνικό εργατικό κίνημα βλέπε: Κορδάτος Γιαν. *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1972 σ.σ. 289-293. Συνέπειες για την Ελλάδα βλέπε: Ρήγος Αλκ. *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988 σ.σ.122-123. Επίσης για μια θεώρηση της Ρωσικής Επανάστασης από αντικομμουνιστική σκοπιά βλέπε: Γεωργαλάς Γ. *Ο Κομμουνισμός*, Νέα Θέσις, Αθήνα χ.ημ. σ.σ. 210

- 251. Συγκεκριμένα για την 3η Διεθνή σ.σ. 369-383.
15. Βλέπε Κορδάτος Γιαν. *Ιστορία του Ελληνικού ...* οπ. παρ. σ.σ. 303-308. Επίσης Σολάρο Αντ. *Ιστορία του ...* οπ. παρ. σ.σ. 25-26. Επίσης: *Χρονικό Αγώνων...* οπ. παρ. 1ος τόμος σ.σ. 26-28.
16. Βλέπε: Σολάρο Αντ. *Ιστορία του ...* οπ. παρ. σ.σ. 26-29.
17. Βλέπε: Μοσκόφ Κ. *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης*, Καστανιώτης, Αθήνα 1987, σ. 417. Επίσης: *Χρονικό Αγώνων...* οπ. παρ. 1ος τόμος σ. 25.
18. Βλέπε: Tatsios T. G. *The Megali Idea and the Greek - Turkish War of 1837*, Columbia University Press, New York, 1984.
- Ειδικότερα για τις ιδεολογικές χρήσεις της Μεγάλης Ιδέας βλέπε: Μavrogordatos G. *Stillborn Republic*, University of California Press, Berkeley 1983, σ.σ. 60-61. Επίσης: Glogg Rich. *A Concise History of Greece* Cambridge University Press, New York 1994. σ.σ. 47-49.
19. Βλέπε: Γιανουλόπουλος Γιαν. «Η Ευγενής μας Τύφλωσις ...» ... οπ. παρ. 257-245. Επίσης: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* 16 τόμοι Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. Αθήνα 1980, ΙΕ τόμος σ.σ. 133-144.
20. Για τις θέσεις του Σ.Ε.Κ.Ε. (Κ) στο: *Χρονικό Αγώνων ...* οπ. παρ. 1ος τόμος σ. 33. Για την αντικομμουνιστική εκμετάλλευση του θέματος βλέπε: Θεοτόκης Σπ. *Πολιτικά Αναμνήσεις* Επτάλοφος ΑΒΕΕ, Αθήνα 1986, σ. 38.
21. Σολάρο Αντ. *Ιστορία του...* οπ. παρ. σ.σ. 47-50.
22. Ίδιο: σ.σ. 101 - 102.
23. *Χρονικό Αγώνων ...* οπ. παρ. 1ος τόμος σ.σ. 100-101.
24. Ίδιο: 1ος τόμος σ.σ. 101-102.
25. Σολάρο Αντ. *Ιστορία του ...* οπ. παρ. σ. 49.
26. Πετρίδης Παυλ. «Ο αριστερός αντιβενιζελικός λόγος του Αλέξανδρου Παπαναστασίου (1923-1936) Αλέξανδρος Παπαναστασίου, στο Πρακτικά Συνεδρίου, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1990, σ.σ. 119-129. Επίσης στο ίδιο Διαμαντόπουλος Θάν. «Ο Α. Παπαναστασίου ως αριστερή πτέρυγα του Βενιζελισμού» σ.σ. 131-174.
27. Βλέπε: Φ.Ε.Κ. 6-5-24 τ. 1ο, αρ. Φ. 102.
28. Βλέπε: Βερέμης Θάν. *Οι Επεμβάσεις του Στρατού στην Ελληνική Πολιτική*, Εξάντας, Αθήνα 1977 σ.σ. 151-159. Επίσης: Ανδρικόπουλος Γιαν. *Η Δημοκρατία του Μεσοπολέμου 1922-1936*, Φυτράκης Ο/Τύπος Α.Ε. Σύγχρονη Ιστορία, Αθήνα 1987 σ.σ. 26-31. Επίσης: Μavrogordatos G. *Stillborn Republic ...* οπ. παρ. σ. 33.
29. Βλέπε: Αλιβιζάτος Ν. *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986, σ. 385.
30. Βλέπε: Φ.Ε.Κ. 25-7-29 τ. 1ον, αρ. Φ. 245, (νόμος 4229).
31. Βλέπε: Ψύλλας Δημ. *Πρόβλημα Αντικομμουνιστικής ...* οπ. παρ. σ. 34.
32. Βλέπε: Τα Κείμενα 4 τόμοι *Λέσχη Φιλελευθέρων Μνήμη Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αθήνα 1983, 2ος τόμος σ.σ. 559-563.

33. Βλέπε: Αλιβιζάτος Ν. *Οι Πολιτικοί...* οπ. παρ. σ.σ. 419-422. Για την αντίσταση κατά της 4ης Αυγούστου βλέπε: Λιναρδάτος Σπ. *Πώς φθάσαμε στην 4η Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα 1974, σ.σ. 207-260. Για τους τόπους μαρτυριών για τα θύματα του αντικομμουνισμού (π.χ. Ακροναυπλία, Ανάφη, Φολέγανδρος, Γαύδος κλπ.) στο ίδιο: σ.σ. 393-452.

34. Βλέπε: Ανδρικόπουλος Γιαν. *Οι Ρίζες του Ελληνικού Φασισμού*, (χ. έκδ.), Αθήνα 1977, σ.σ. 56-57.

35. Σχετικά με τις παρακρατικές οργανώσεις στη μετεμφυλιακή Ελλάδα μεγάλη είναι η συμβολή του Ανδ. Λεντάκη με το βιβλίο του Παρακρατικές Οργανώσεις και η 21η Απριλίου, Καστανιώτης, Αθήνα 1975.

36. Βλέπε: Πολιτικά Υποθήκαι χ' έκδ. Αθήνα 1965, σ.σ. 228-229.

37. Βλέπε: Μεταξάς Ι. *Λόγοι και Σκέψεις*, 2 τόμοι, Γκοβόστης, Αθήνα 1969, 1ος τόμος, σ.σ. 30-45.

38. Βλέπε: Ψύλλας Δημ. *Πρόβλημα Αντικομμουνιστικής ...* οπ. παρ. σ.σ. 35-38.

39. Τα στοιχεία που παραθέτουμε στον Πίνακα 1 αποτελούν έναν συνδυασμό, μια επεξεργασία δεδομένων από δύο πηγές: α) Μοσκόφ Κ. *Εισαγωγικά στην Ιστορία...* οπ. παρ. σ. 444. β) *Χρονικό Αγώνων ...* οπ. παρ. 1ος τόμος σ.σ. 55-130.

40. Βλέπε: Κατηφόρης Γ. *Η Νομοθεσία των Βαρβάρων*, Θεμέλιο, Αθήνα 1975, σ.σ. 50 και σ. 76.

Ειδικότερα για την έννοια του εσωτερικού εχθρού, βλέπε αναλύσεις στο Ρήγος Αλκ. *Η Β' Ελληνική...* οπ. παρ. σ.σ. 312 - 313.

Επίσης: Αλιβιζάτος Ν. *Οι Πολιτικοί...* οπ. παρ. σ.σ. 385-391.
Επίσης: Κούνδουρος Σ. Ρουσ.

Η ασφάλεια του Καθεστώτος, Καστανιώτης, Αθήνα 1978, σ.σ. 78-90.

41. Βλέπε: Ρήγος Αλκ. *Η Β' Ελληνική ...* οπ. παρ. για τις δύο βασικές τάξεις (αστική-εργατική) σ.σ. 131-149, για τα στρώματα (αγροτικά - μικροαστικά) σ.σ. 149-175, για άλλες κοινωνικές κατηγορίες (εθνικές - θρησκευτικές-τοπικές και τις αντιθέσεις τους) σ.σ. 196-234.

42. Ίδιο: σ.σ. 65-75.

43. Ίδιο: σ.σ. 131-134.

44. Ίδιο: σ.σ. 80-81.

45. Ίδιο: σ.σ. 131-261.

46. Για την αύξηση της ανεργίας κατά 100% από το 1928 μέχρι το 1935 αντλήσαμε και επεξεργαστήκαμε στοιχεία από τις Στατιστικές Επετηρίδες της Ελλάδας, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας (Ε.Σ.Υ.Ε) 1929-1938.

47. Ίδιο: Άντληση και επεξεργασία στοιχείων από Επετηρίδες, 1930-1934.

48. Αντλήσαμε στοιχεία προς επεξεργασία από τις Επετηρίδες της Ε.Σ.Υ.Ε. για τις χρονιές 1930-1938. Για τη δημιουργία του Πίνακα 2 αντλήσαμε στοιχεία προς επεξεργασία από τις Επετηρίδες της Ε.Σ.Υ.Ε. για τις χρονιές 1930-1938. Επίσης διευκρινίζουμε ότι χρησιμοποιούμε

τους επτά δείκτες της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης όπως έχουν ορισθεί και είναι μεθοδολογικά επεξεργασμένοι στο Κλ. Κουτσούκης. Η Πολιτική και Κοινωνικοοικονομική ... οπ. παρ. σ.σ. 178-188. Ο ένας από τους επτά δείκτες που ίσως ξενίσει περισσότερο είναι αυτός της «Εξωτερικής Εξάρτησης». Με αυτόν εννοούμε μια λεπτομερή επεξεργασία στοιχείων εισαγωγών και εξαγωγών κατά κεφαλή, όπως την αναλογία του εμπορίου της χώρας στο παγκόσμιο εμπόριο κλπ.

49. Έχουμε υπ' όψη μας επεξεργασμένα κοινωνικά και οικονομικά στοιχεία για τη μέτρηση της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης στην περίοδο 1961-1981, τα οποία αφορούν τους συγκεκριμένους δείκτες που χρησιμοποιήσαμε στον Πίνακα 2 και στους οποίους αναφερθήκαμε στην προηγούμενη σημείωση (48). Τα στοιχεία για το 1961-1981 μας επιτρέπουν τη δυνατότητα σύγκρισης. Βλ. για την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη στη μετεμφυλιακή Ελλάδα στο: Ψύλλας Δημ. Πρόβλημα Αντικομμουνιστικής... οπ. παρ. σ.σ. 91-92 και 127-128, σ.σ. 127-128.

Επίσης συμπληρωματικά κοινωνικά και οικονομικά στοιχεία στο ίδιο: (Παραρτήματα Α' και Β') σ.σ. 205- 219.

50. Το επιχείρημα της πενηντάχρονης διακυβέρνησης της χώρας από τη «δεξιά» (1932-1981), φαίνεται υπεραπλουστευμένο επειδή προϋποθέτει μια συλλήβδην ταύτιση κοινοβουλευτικών συντηρητικών κυβερνήσεων (Λαϊκού Κόμματος Εθνικού Συναγερμού - Νέας Δημοκρατίας), με δικτατορικές και δοσιλογικές κυβερνήσεις (4ης Αυγούστου - Κατοχικές - 21ης Απριλίου - 25ης Νοεμβρίου). Επίσης συνήθως ξεχνάμε ότι το ίδιο διάστημα είχαμε και κυβερνήσεις βενιζελογενών κομμάτων (1950-1952), κεντρώες (1963-1965). Ακόμα τον Εμφύλιο διαχειρίστηκαν από κοινού οι δύο αστικές οικογένειες υπό την πρωθυπουργία του Φιλελεύθερου Θεμ. Σοφούλη (1945, 1947-1949).

51. Ενδεικτικά αναφέρουμε αποτελέσματα εκλογών από τα οποία φαίνεται η δύναμη του Κόμματος των Φιλελευθέρων στην περίοδο που εξετάζουμε:

(α) Βουλευτικές εκλογές 1923 (Δεκ.) που ήταν ταυτόχρονα και εκλογές για συντακτική συνέλευση το Κ.Φ. κέρδισε 250 από τις 399 έδρες).

(β) Πολιτειακό δημοψήφισμα 1924 (Απρ.) Αβασίλευτη Δημοκρατία 69,95%.

(γ) Βουλευτικές εκλογές 1928 (Αύγ.) Κυβερνητική Παράταξη (δηλαδή βενιζελικοί) 61,2% και 223 έδρες σε σύνολο 250.

(δ) Γερουσιαστικές εκλογές 1929 (Απρ.) Βενιζελικά Κόμματα (σύνολο) 70,5% και 78 έδρες σε σύνολο 100.

(ε) Βουλευτικές εκλογές 1936 (Ιαν.) και παρά την πολιτειακή και πολιτική επικράτηση της αντιβενιζελικής παράταξης και μάλιστα των πιο ακραίων βασιλικών στοιχείων της, οι βενιζελικοί κερδίζουν το 45,1% της λαϊκής ψήφου και 142 έδρες σε σύνολο 300.

Για τα πιο πάνω στοιχεία αντλήσαμε από τις εξής πηγές:

(α) Διγκαβές Κ. Οι Εκλογές στην Ελλάδα 1844-1985, Μαλλιάρης Παιδεία, Αθήνα, 1986.

(β) Στατιστικές Εκλογών 1928 - 1936 Εθνικό Τυπογραφείο Αθήνα 1928-1936 (Επεξεργασία στοιχείων).

(γ) Ιστορία του Ελληνικού... οπ. παρ. σ.σ. 276-374.

52. Υπενθυμίζουμε ότι για μεγάλο τμήμα του αστικού κόσμου η βενιζελική παράταξη συνδέεται με θετικά μεταρρυθμιστικά μέτρα και θριάμβους στην εξωτερική πολιτική. Η είσοδος του Ελ.Βενιζέλου στην πολιτική σκηνή, ως αποτέλεσμα πρόσκλησης από τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, πρωτεργάτη του Κινήματος του 1909, εκσυγχρονίζει το παλαιό κομματικό φάσμα (Αγγλόφιλοι- Γαλλόφιλοι- Ρωσόφιλοι) με προοπτική ένα δικομματισμό δυτικού τύπου, απ' όπου βέβαια δεν εξέλειπαν τα νοσηρά φαινόμενα του αρχηγικού κομματαρχισμού και του ρουσφετιού. Επίσης επί πρωθυπουργίας του λαβαίνουν χώρα οι νικηφόροι Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913. Ακολουθεί ο Εθνικός Διχασμός (1915-1917) μέσα από τον οποίο όμως ο Ελ.Βενιζέλος επικρατεί με τη στήριξη των ξένων δυνάμεων και την αμείλικτη πάταξη ακόμα και αστών πολιτικών του αντιπάλων με προοπτική κέρδη για την Ελλάδα με τη Συνθήκη των Σεβρών (1920).

Παράλληλα ο Ελ. Βενιζέλος θεωρείται ότι αποκατέστησε το νόμο και την τάξη στο εσωτερικό, ταχτοποιήσε το προσφυγικό στοιχείο και έλαβε πολλά μέτρα στην κατεύθυνση της αστικής μεταρρύθμισης (χρηστή διοίκηση).

Για την περίοδο 1909-1932 και ειδικότερα για τα πεπραγμένα του Ελ. Βενιζέλου, οι πηγές είναι αναρίθμητες. Ενδεικτικά βλέπε: (α) Πουρναράς Δ. Ελευθέριος Βενιζέλος: Η Ζωή και το Έργο του, 4 τόμοι χ. έκδ. Αθήνα 1958-1960. (β) Κοθρής Εμμ. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως Δημιουργός του Νεοελληνικού Κράτους, Λέσχη Φιλελευθέρων, Μνήμη Ελευθερίου Βενιζέλου, Αθήνα 1978. (γ) Ελ. Βενιζέλος Υποθήκες για τους Νέους Λέσχη Φιλελευθέρων Μνήμη Ελευθερίου Βενιζέλου, Αθήνα 1986. (δ) Alastos D. Venizelos: Patriot, Statesman, Revolutionary Lund Humphries, London, 1942. (ε) Λιναρδάτος Σπ. Πώς εφθάσαμε... οπ. παρ. σ. 188.

53. Βλέπε: Ρήγος Αλκ. Η Β' Ελληνική ... οπ. παρ. σ.σ. 234-298. Συγκεκριμένα για τον πιο αντιδραστικό προσανατολισμό της πολιτικής του Ελ.Βενιζέλου τόσο στο εσωτερικό όσο και για την προσέγγισή του προς τη φασιστική Ιταλία βλέπε: Λιναρδάτος Σπ. Πώς εφθάσαμε στην 4η Αυγούστου, Θεμέλιο, Αθήνα 1988, σ.188.

54. Βλέπε: Mavrogordatos G. Stillborn Republic ... οπ. παρ. σ.σ. 79-81.

55. Βλέπε: Θεοτόκης Σπ. Πολιτικά Αναμνήσεις.... όπ. παρ. σ.σ. 48-49. Επίσης: Ρήγος Αλκ. Η Β' Ελληνική... οπ. παρ. σ.σ. 314-315. Εδώ όμως πρέπει να διευκρινήσουμε ότι η αστική συναίνεση μετά την παλινόρθωση της βασιλείας το 1935 και υπέρ αυτής περιλαμβάνει τον εξόριστο Ελ. Βενιζέλο ο οποίος σε επιστολή του προς τον Λουκά Ρούφο ανάμεσα στα άλλα γράφει: «... δεν είναι ανάγκη να σου είπω πόσο ζωηρά είναι η χαρά μου διότι ο Βασιλεύς ανέθεσε το Υπουργείον Στρατιωτικών εις τον Μεταξάν.... Από μέσα από την καρδιά μου αναφωνή: Ζήτω ο Βασιλεύς». Βλέπε σχετικά: Λιναρδάτος Σπ., Πώς Εφθάσαμε..... οπ. παρ. σ. 181.

56. Για τη συγκρότηση του Κόμματος των Φιλελευθέρων (ιδεολογική, ταξική, συμμαχίες κλπ.) υπάρχουν πολλές πηγές. Ενδεικτικά παραπέμπουμε στ: Manvogordatos G. Stillborn Republic... οπ. παρ. σ.σ. 81 - 87.

57. Ίδιο: σ.σ. 79-81.

58. Αυτό προκύπτει από ομιλίες αστών πολιτικών της περιόδου εκείνης. Ήδη έχουμε αναφερθεί στην άποψη του Ελ. Βενιζέλου αλλά και του Ι. Μεταξά.

59. Η κοινοβουλευτική δραστηριότητα αριστερών και στελεχών του Κ.Κ.Ε. δυσκολευόταν από το ασφυκτικό νομοθετικό δίκτυο του αντικομμουνισμού και έτσι δεν μπορούμε να εγγυηθούμε για το αδιάβλητο π.χ. των βουλευτικών εκλογών για το Κ.Κ.Ε και όχι μόνο. Επίσης οι συλλήψεις αριστερών και οι παντοειδείς ταλαιπωρίες τους δεν επέτρεπαν πάντα μια ομαλή εξέλιξη των πραγμάτων.

60. Για τη μετεμφυλιακή εκλογική δύναμη κομμάτων όπως η Ε.Δ.Α., το Κ.Κ.Ε εσ. το Κ.Κ.Ε. και οι εκάστοτε ονομασίες τους, ανάλογα με τις εκλογικές συνεργασίες, αντλούμε από ήδη επεξεργασμένα στοιχεία που μας επιτρέπουν τη σύγκριση με τη μεσοπολεμική αριστερά από το: Ψύλλας Δημ. Πρόβλημα Αντικομμουνιστικής... οπ. παρ. για την Ε.Δ.Α. (1951-1964) σ.σ. 97-98, για το κομμουνιστικό κίνημα (1974-1981) σ.σ. 137-138.

61. Βλέπε Ulam A. Expansion and Coexistence, Holt Rinehart and Winston inc., New York 1974, σ.σ. 184-185.

62. Βλέπε: Ελεφάντης Α. *Η Επαγγελία της Αδύναμης Επανάστασης, Κ.Κ.Ε και Ασπισμός στο Μεσοπόλεμο* Ολκός, Αθήνα 1976 σ. 151. Επίσης στο: Ρήγος Αλκ. *Η Β' Ελληνική ...* οπ. παρ. σ.σ. 16-17.

63. Βλ. Bailey Th. Kennedy D.M. *The American Pageant* 2 τόμοι D. C. Heath and Company Toronto 1979, 2ος τόμος, σ.σ. 700 - 701.

64. Ο τότε Γάλλος πρωθυπουργός και μετέπειτα πρόεδρος Γ. Κλεμανσώ συνειδητοποιώντας την αρνητική προοπτική της Συνθήκης φέρεται να δήλωσε: «Περίεργο, μου φαίνεται σαν να ακούω ένα παιδάκι να κλαίει. Το παιδάκι αυτό έχει πάνω από το κεφάλι του την επιγραφή: Κλάση 1940!». Βλέπε: Τα 100 Γεγονότα που Άλλαξαν τον Κόσμο 3ος τόμος, Φυτράκης/ Ο Τύπος Α.Ε., Αθήνα, 1975, σ.σ. 741-747.

65. Βλέπε: Hoffman S. *Organisations Internationales et Pouvoirs Politiques des Etats*, x. εκδ. Paris, 1954.

66. Για το μανιφέστο της Ομάδας του Σπάρτακου (Δεκέμβριος 1918) βλέπε: A Documentary... οπ. παρ. σ.σ. 31-33.

67. Πρόκειται για την Ουγγρική Σοβιετική Δημοκρατία που είχε το δραματικό τέλος που αναφέραμε. Για ολόκληρη τη διακήρυξη του Επαναστατικού Διοικητικού Συμβουλίου της Ουγγαρίας του Μαρτίου 1919 βλέπε: A Documentary... οπ. παρ. σ.σ. 37-40. Για τον Ν. Χόρτυ βλ. Πάπυρος - Λαρούς Εγκυκλοπαίδεια 12ος τόμος, λήμμα «Χόρτυ φον Ναγγυμπάνγκα Νικόλαος» σ.σ. 1002-1003. Για την ανάπτυξη του οριζόμενου ως «μη φασιστικού αυταρχισμού» βλέπε Πέιν Στ. *Η Ιστορία του Φασισμού*,

μετ. Κώστας Γεώργιας, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σ.σ. 196-198, και σ.σ. 376-389.

68. Για τις μεθοδεύσεις των Ιταλών στην Αλβανία βλέπε: Γκράτσι Εμμ.. Η Αρχή του Τέλους, Βιβλιοπωλείον της Εστίας: Πολιτική και Ιστορία 13. Αθήνα 1980, σ. 26, σ.σ. 40-41 και σ.σ. 173-181. Για το φασισμό στην Ιταλία και τα Βαλκάνια κ.λ.π. βλέπε: Πέϊν Στ. Ιστορία του Φασισμού οπ. παρ. Ιταλία - σ.σ. 127-192, Ρουμανία - σ.σ. 389-407, Βουλγαρία - σ.σ. 198 - 200, Γιουγκοσλαβία - σ.σ. 212 - 214. Επίσης στο ίδιο σύντομο αναφορά στον «κεμαλισμό» της Τουρκίας - σ. 214.

Ακόμα για ένα σύντομο περίγραμμα των εξελίξεων στις χώρες που προαναφέραμε βλέπε: Πάπυρος - Λαρούς ... οπ. παρ. αντίστοιχα λήμματα:

«Αλβανία - Ιστορία» 2ος τόμος, σ.σ. 335-336.

«Βουλγαρία - Ιστορία» 4ος τόμος σ.σ. 487 - 491.

«Γιουγκοσλαβία - Ιστορία» 7ος τόμος σ.σ. 891 - 893.

«Ιταλία - Ιστορία» 11ος τόμος σ.σ. 629-631.

Τουρκία - Ιστορία» 12ος τόμος σ.σ. 401 - 402.

69. Βλέπε Bailey Th. Kennedy D.M. The American... οπ. παρ. 2ος τόμος, σ.σ. 715-716. Επίσης: Murray L.K. Red Scare χ. έκδ. New York 1955, Ολόκληρο το βιβλίο εξαντλεί το θέμα του «κόκκινου τρόμου».

70. Βλέπε: Janda K. et. al. The Challenge of Democracy, Houghton Mifflin Co., Boston 1989, σ.σ. 26-30.

71. Πρόκειται για τη γνωστή Συνθήκη που υπογράφεται τον Ιούλιο του 1923 από την Ελλάδα, την Τουρκία, Γαλλία, Βρετανία, Ιταλία, Ιαπωνία, Νοτιοσλαβία και Ρουμανία. Οι Η.Π.Α. συμμετέχουν με παρατηρητή, ενώ η Σοβιετική Ένωση υπέγραψε το μέρος εκείνο της Συνθήκης για τη ρύθμιση του καθεστώτος των Στενών. Η Συνθήκη είναι εκτεταμένη και πολύπλοκη (143 άρθρα), ενώ ανάμεσα στα άλλα ρυθμίζει τις ελληνοτουρκικές σχέσεις μετά την Μικρασιατική Καταστροφή του 1922. Βλέπε: Γιανουλόπουλος Γιαν. «Η Ευγενής μας Τύφλωσις...» οπ. παρ. σ.σ. 303 - 316.

72. Βλέπε: Bailey Th. Kennedy D.M. The American .. οπ. παρ. 2ος τόμος, σ.σ. 696-698.

73. Για μια λεπτομερέστατη ανάλυση του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού βλέπε: Πέϊν Στ. Η Ιστορία του Φασισμού... οπ. παρ. σ.σ. 217 - 302.

Για τον Ιαπωνικό милитарισμό στο ίδιο: σ.σ. 461 - 473.

74. Ίδιο: σ.σ. 458 - 459.

75. Σημειώνουμε ότι και η Πορτογαλία από το 1926 όταν έγινε επιτυχημένο στρατιωτικό πραξικόπημα εξελίσσεται (1930) σε ένα «αυταρχικό κορπορατιστικό» καθεστώς. Βλέπε: Πέϊν Στ. Η Ιστορία του Φασισμού... οπ. παρ. για μεν την Πορτογαλία σ.σ. 210 - 212, για δε την Ισπανία ίδιο: σ.σ. 356-376.

76. Δεν έχουμε πρόθεση ν' αναλύσουμε σε βάθος τον Εθνικό Διχασμό ο οποίος εξάλλου βρίσκεται έξω από τα χρονικά όρια της εργασίας

αυτής. Ενδεικτικά αναφέρουμε τρεις πηγές: (α) Ν. Πετσάλης - Διομήδης Η Ελλάς των Δύο Κυβερνήσεων, Φιλιππότης, Αθήνα 1987. (β) Δραγούμης Φιλ. του Στεφ. Ημερολόγιο Διχασμός 1916-1919, Δωδώνη, Αθήνα - Γιάννινα 1995. (γ) Βασιλική Προδοσία (1915-17), Πετρίδης Παύλ. (επιμ.) Προσκήνιο, Αθήνα 1999 (βασισμένο στις αποκαλύψεις του Ελ. Βενιζέλου στη Βουλή).

77. Ούτε εδώ θ' αναλύσουμε σε βάθος αλλά απλά θ' αναφέρουμε ενδεικτικά: (α) Γιανουλόπουλος Γιαν. «Η Ευγενής μας Τύφλωσις...» .. οπ. παρ. σ.σ. 297-303. (β) Ιστορία του Ελληνικού... οπ. παρ. σ.σ. 200-247.

78. Βλέπε: Θεοτόκης Σπ., *Πολιτικά Αναμνήσεις* .. οπ. παρ. σ.σ. 54-55.

79. Ενδεικτικά αναφέρουμε: (α) Την Ελληνο-Γιουγκοσλαβική Συνθήκη Φιλίας του 1929 που υπογράφεται στο Βελιγράδι. (β) Τη Συνθήκη για Ελληνοτουρκική Φιλία – ουδετερότητα – Διαιτησία του 1930 που υπογράφεται στην Άγκυρα. Επίσης για τη συμφιλίωση Ελλάδας - Τουρκίας βλέπε: Καραμανλής Κώστας Αλ. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι Εξωτερικές μας Σχέσεις 1928 - 1932, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1986, σ.σ. 73-97. Για την προσέγγιση Ελλάδας - Ιταλίας. Ίδιο: σ.σ. 324 - 325.

Για την Εξωτερική πολιτική των ξένων στο μεσοπόλεμο βλέπε: Τούντα Φεργάδη Αρετή, Η Εξωτερική Πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων στο Μεσοπόλεμο, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2000. Αναφορά στην εξωτερική πολιτική της Ιταλίας σ.σ. 167 - 211, συγκεκριμένα για την ιταλική πολιτική απέναντι στην Ελλάδα σ.σ. 209-211.

80. Αναφερόμαστε στα ιστορικά γεγονότα από την εκδήλωση του Κινήματος του 1935 (1η Μαρτίου) το οποίο κατεστάλη από την Κυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος και άνοιξε τον δρόμο για την πλήρη επικράτηση της μιας αστικής παράταξης επί της άλλης. Έτσι επικρατεί το Κίνημα του Γ. Κονδύλη (10 Οκτωβρίου 1935) και γίνεται το γνωστό πολιτειακό δημοψήφισμα που επανέφερε το Γεώργιο τον Β'. Ήδη έχουμε αναφερθεί στο περίφημο «Ζήτω ο Βασιλεύς» του Ελ. Βενιζέλου (σημείωση 55). Παρά τα «κοινοβουλευτικά - συναινετικά» ανοίγματα του βασιλιά για τη μεγιστοποίηση της συναίνεσης στο πρόσωπό του, η κατάσταση οδηγείται σε δικτατορία (4η Αυγούστου 1936) αφού όμως έχουν προηγηθεί δραματικά γεγονότα στη Θεσσαλονίκη (Μάιος 1936) και εξαγγελία για γενική απεργία στις 5 Αυγούστου. Βλέπε: Λιναρδάτος Σπ. Πώς εφθάσαμε ... οπ. παρ. σ.σ. 211 - 220.

Για μια χρονολογική προσέγγιση στο: Χρονικό Αγώνων... οπ. παρ. 1ος τόμος σ.σ. 111-119.

81. Όταν στις 13 Απριλίου 1936 πεθαίνει ο πρωθυπουργός Κ. Δεμερτζής, ο βασιλιάς Γεώργιος ο Β' ορκίζει αμέσως στη θέση του εκλιπόντος τον Ι. Μεταξά. Στις 27 Απριλίου 1936 η Κυβέρνηση Μεταξά έτυχε ψήφου εμπιστοσύνης από τη Βουλή με 241 ψήφους υπέρ, 16 κατά και 4 αποχές. Από τους καταψηφισαντες οι 13 ήταν βουλευτές του Παλλαϊκού

Μετώπου και τρεις αστοί πολιτικοί (Γ. Παπανδρέου, Κ. Βλαχοθανάσης, Ανδρ.Δενδρινός). Για παραπέρα ανάλυση βλέπε: Λιναρδάτος Σπ. Πώς εφθάσαμε ... οπ. παρ.σ.σ. 202-205.

82. Μόνο με τη γερμανική επίθεση στην Ελλάδα οι γερμανόφιλοι αξιωματικοί, διπλωμάτες και ιεράρχες αποκτούν δύναμη που οδηγεί στην προδοτική Συμφωνία Τσολάκογλου και στις μετέπειτα κυβερνήσεις «Κουϊσλιγκ», ενώ η Επίσημη Ελλάδα αλλά και η κοινωνία στη συντριπτική της πλειοψηφία ήταν υπέρ των Συμμάχων.

83. Βλέπε: Ανδρικόπουλος Γιαν. Οι Ρίζες του... οπ. παρ. σ.σ. 98-99.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

Ελληνική:

ΕΠΙΣΗΜΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Απογραφές Πληθυσμού της Ελλάδος 1920, 1928 και 1940. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (Ε.Σ.Υ.Ε), Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήνα, 1931-1940.

Μακροχρόνιες Στατιστικές Σειρές της Ελληνικής Οικονομίας, 1929-1934, εκδ. Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1930-1935.

Στατιστικές Εκλογών 1928-1936, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1928-1936.

Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, 1930-1939, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήνα 1931-1940.

Φύλλα Εφημερίδας της Κυβερνήσεως (Φ.Ε.Κ.)

6/5/24, τ. 1ον, αρ. φ. 102.

25/7/29, τ. 1ον, αρ. φ. 245.

ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΚΑ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΑ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Εγκυκλοπαίδεια, «Πάπυρος Λαρούς» λήμματα: Αλβανία, Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία, Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών, Ιταλία, Ρουμανία, Ρωσία, Τουρκία, Φασισμός, Χόρτυ φον Ναγγυμπάνγια Νικόλαος.

Τα 100 Γεγονότα που άλλαξαν τον Κόσμο (τόμ. 3), Φυτράκης/Ο Τύπος Α.Ε., Αθήνα, 1975.

Χρονικό Αγώνων και Θυσιών του Κ.Κ.Ε. (τόμ. 1ος), εκδ. του Κ.Κ.Ε., Αθήνα, 1985.

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ:

Αγγελόπουλος Αγγ., *Η Ελληνική Οικονομία και οι Σχέσεις της με το Εξωτερικό*, (χ. έκδ.), Αθήνα, 1946.

- Αλιβιζάτος Ν., *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1986.
- Αλτουσέρ Α., *Για τον Μάρξ*, μετάφραση Τάκη Καφετζή, Γράμμα-τα, Αθήνα, 1978.
- Ανδρικόπουλος Γιαν., *Οι Ρίζες του Ελληνικού Φασισμού*, Ιστορικά Τεκμήρια, Διογένης, Αθήνα 1977.
- _____ *Η Δημοκρατία του Μεσοπολέμου 1922-1936*, Φυτράκης/ Ο Τύπος Α.Ε. Σύγχρονη Ιστορία, Αθήνα, 1987.
- Βασιλική Προδοσία (1915-1917)* Πετρίδης Παύλ. (επιμ.) Προσκή-νιο, Αθήνα 1999 βασισμένο στις αποκαλύψεις του Ελ. Βενι-ζέλου στη Βουλή.
- Βενιζέλος Ελ., *Υποθήκες για τους Νέους*, Λέσχη Φιλελευθέρων Μνήμη Ελευθερίου Βενιζέλου, Αθήνα, 1986.
- Βερεμής Θ., *Οι Επεμβάσεις του Στρατού στην Ελληνική Πολιτική 1916 -1936*, (χ' έκδ.) Αθήνα, 1977.
- Γεωργαλάς Γεώργ., *ΟΚομμουνισμός*, Νέα Θέσις, Αθήνα, (χ. ημ.).
- Γιαννουλόπουλος Ιωάν., «Οι εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 και η επάνοδος του Κωνσταντίνου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ'
- _____, «Η Ευγενής μας Τύφλωσις...» Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999.
- Γκράτσι Εμμ., *Η Αρχή του Τέλους*. Βιβλιοπωλείον της Εστίας: Πο-λιτική και Ιστορία 13, Αθήνα, 1980.
- Γρηγοριάδης Φ., *Ιστορία της Ελλάδος (1909-1940)*, (τόμ. 4), (χ. έκδ.), Αθήνα, 1976.
- Δαφνής Γρ., *Τα Ελληνικά Πολιτικά Κόμματα 1821-1961*, Γαλαξίας, Αθήνα, 1961.
- Δαφνής Γρ., *Η Ελλάς Μεταξύ Δύο Πολέμων*,(τόμ. 2), (χ' έκδ.) Αθήνα, 1974.
- Δημητράς Π., *Πολιτικός Περίγυρος Κόμματα και Εκλογές στην Ελλάδα*, (τόμ. 2), (χ. έκδ.), Αθήνα, 1991.
- Δημητρίου Μ., *Το Ελληνικό Σοσιαλιστικό κίνημα*,(τόμ. 1ος) Πλέ-θρον, Αθήνα, 1975.
- Δημητρίου Π., *Η Διάσπαση του ΚΚΕ* (τόμ. 2), Θεμέλιο, Αθήνα, 1978.
- Διγκαβές Κ., *Οι Εκλογές στην Ελλάδα 1844-1985*, Μάλλιαρης - Παιδεία, Αθήνα, 1986.
- Διαμαντόπουλος Θ., *Ο Βενιζελισμός*, (τόμ. 1ος), Σάκουλας Αντ., Αθήνα, 1985.
- Δραγούμης Φιλ. του Στεφ. *Ημερολόγιο Διχασμός 1916-1919*, Δω-δώνη, Αθήνα - Γιάννινα 1955.
- Είδη Κυρώσεων και Δικαιϊκοί Κλάδοι, Στράγγας Ι., (επιμ.) Σάκκου-λας Αντ., Αθήνα-Κομοτηνή, 1991.

- Ελέφαντας Α. *Η Επαγγελία της Αδύναμης Επανάστασης. Κ.Κ.Ε και Ασιτισμός στον Μεσοπόλεμο*, Ολκός, Αθήνα, 1976.
- Ενεπεκίδης Π., *Η Δόξα και ο Διχασμός* (χ' έκδ.), Αθήνα, 1962.
- Ζολώτας Ξ., *Κατευθύνσεις της Οικονομικής μας Πολιτικής*, (χ' έκδ.), 1936.
- Θεοδωρόπουλος Βυρ. *Ανασκόπηση: Η Εξωτερική Πολιτική της Νεότερης Ελλάδας*, ΕΛΙΑΜΕΠ, Σιδέρης, Αθήνα 1996.
- Θεοτόκης Σπ., *Πολιτικά Αναμνήσεις*, Επτάλοφος, Α.Β.Ε.Ε., Αθήνα, 1986.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, (τόμ. ΙΕ'), Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1978.
- Καραμανλής Κώστας Αλ., *Ο Ελευθέριος και οι Εξωτερικές μας Σχέσεις 1928-1932*, Ευρωεκδοτική, Αθήνα, 1986.
- Καλογεράτος Π., *Οι Πολιτικοί Θεσμοί*, Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή, 1985.
- Κατηφόρης Γ., *Η Νομοθεσία των Βαρβάρων*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1975.
- Κοθρής Εμμ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως Δημιουργός του Νεοελληνικού Κράτους*, Λέσχη Φιλελευθέρων Μνήμη Ελευθερίου Βενιζέλου, Αθήνα, 1978.
- Κούνδουρος Σ. Ρουσ. *Η Ασφάλεια του Καθεστώτος*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1978.
- Κορδάτος Γιαν., *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος Μπουκουμάνης*, Αθήνα, 1972.
- Κουτσούκης Κλ., *Η Πολιτική και Κοινωνικοοικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα*, Αναστασίου, Αθήνα, 1988.
- Κουτσούκης Κλ., *Η Πολιτική Ανάπτυξη*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1999.
- Λεντάκης Ανδρ., *Οι Παρακρατικές Οργανώσεις και η 21η Απριλίου* Καστανιώτης, Αθήνα 1975.
- Λιναρδάτος Σπ., *Πώς Εφθάσαμε στην 4η Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1974.
- Η Εξωτερική Πολιτική της 4ης Αυγούστου*, Διάλογος, Αθήνα, 1975.
- Μεταξάς Ι., *Λόγοι και Σκέψεις*, (τόμ. 2), Γκοβόστης, Αθήνα, 1969.
- Μοσκόφ Κ., *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1987.
- Μουζέλης Ν., *Νεο-Ελληνική Κοινωνία: Όψεις Υπανάπτυξης μετ. Τζένη Μαστοράκη*, Εξάντας, Αθήνα 1978.
- Νικολακόπουλος Ηλ., *Κόμματα και Βουλευτικές Εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα, 1988.
- Παπαναστασίου Α., *Πρακτικά συνεδρίου*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1990.

- Πεϊν Στ., *Η Ιστορία του Φασισμού*, μετ. Κ. Γεώργιας Φιλίστωρ, Αθήνα, 2000.
- Πετρίδης Παυλ. «Οαριστερός αντιβενιζελικός λόγος του Αλεξάνδρου Παπαναστασίου, Πρακτικά Συνεδρίου, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1990.
- Πουλιαντζάς Ν. *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, μετ. Κ. Φιλίνη, 2 τόμοι, Θεμέλιο, Αθήνα, 1975.
- _____ *Η Κρίση του Κράτους*, συλλογικός τόμος, μετ. Ξ. Γιαταγάνα, Παπαζήσης, Αθήνα Χ. ημ.
- Πετσάλης Ν. - Διομήδης *Η Ελλάς των Δύο Κυβερνήσεων*, Φιλιππότης, Αθήνα 1987 (βιβλίο).
- Οι Εκλογές της 18ης Ιουνίου 1989, Ποντίκι, Αθήνα, 1989.
- Πουρναράς Δ., *Ελ. Βενιζέλος, Η Ζωή και το Έργο του*, (τόμ. 4), (χ. έκδ.) Αθήνα, 1958-1960.
- Ρήγος Αλκ., *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1988.
- Σβολόπουλος Κ., *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον και η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική, 1928-1934*, Κολλάρος, Αθήνα, 1974.
- Σολάρο Αντ., *Ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας*, Πλειάς, Αθήνα, 1975.
- Στεφάνου Στ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος*, (χ έκδ.), Αθήνα, 1969.
- Στεφάνου Στ., *Η Εθνική μας «κοσμοθεωρία» και ο Ελευθέριος Βενιζέλος*, Λέσχη Φιλελευθέρων Μνήμη Ελευθερίου Βενιζέλου, Αθήνα, 1978.
- Στεφάνου Στ., *Η Ελληνική Επέκταση στην Ιωνία*, (χ έκδ.), Αθήνα, 1980.
- Σύντομη *Ιστορία του Κ.Κ.Ε.*, (μέρος Α'), έκδοση του Κ.Κ.Ε., Αθήνα, 1988.
- Σωτηρίου Δ., *Η Μικρασιατική Καταστροφή και η Στρατηγική του Ιμπεριαλισμού στην Ανατολική Μεσόγειο*, (χ έκδ.), Αθήνα, 1974.
- Τα Κείμενα, 4 τόμοι Λέσχη Φιλελευθέρων Μνήμη Ελευθερίου Βενιζέλου, Αθήνα 1983.
- Τούντα Φεργάδη Αρ. *Η Εξωτερική Πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων στο Μεσοπόλεμο*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2000.
- Ψύλλας Δ., *Πρόβλημα Αντικομμουνιστικής Βίας: Σύγκριση Δύο Περιόδων 1956-1963, 1974-1981*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 1996.
- Ψυρούκης Ν., *Ο Φασισμός και η 4η Αυγούστου*, (χ. έκδ.) Αθήνα 1975.

ΑΓΓΛΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

- A Documentary History of Communism*, (τόμ. 2), University Press of New England, Hanover, 1984.
- Alastos D., *Venizelos: Patriot, Statesman, Revolutionary* Lund Humphries, London, 1942.
- Bailey Th. A. Kennedy M.D., *The American Pageant* (τόμ. 2), D.C. Heath and Company, Lexington Mass., 1979.
- Clogg Rich. *A Concise History of Greece*, Cambridge University Press, New York, 1994.
- Janda K. et al., *The Challenge of Democracy*, Houghton Mifflin Company, Boston, 1989.
- Mavrogordatos G., *Stillborn Republic*, University of California Press, Berkeley, 1983.
- Murray R.K., *Red Scare*, (χ. έκδ.), New York, 1955.
- Sargent L.T., *Contemporary Political Ideologies*, The Dorsey Press, Homewood Illinois, 1981.
- Stohl M. Lopez G. *The State as Terrorist*, Greenwood Press, Westport Conn. 1984
- Tatsios T.G., *The Megali Idea and the Greek - Turkish War of 1897*, Columbia University Press, New York, 1984.

ΓΑΛΛΙΚΗ:

- Hoffman S., *Organisations Internationales et Pouvoirs Politiques des Etats*, (χ. έκδ.), Paris, 1954.

Παγκοσμιοποίηση και τουρισμός

Ε. Παπαδημητρίου*

Περίληψη

Στο άρθρο εξετάζονται ορισμένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά της παγκοσμιοποίησης και η επίδρασή τους στον τομέα του τουρισμού. Υποστηρίζεται ότι τόσο οικονομικοί όσο και κοινωνικοί παράγοντες συμβάλλουν στο να αναπτύσσει η παγκοσμιοποίηση μία ιδιαίτερη δυναμική δημιουργώντας έτσι διαρκώς και νέες προκλήσεις για την πολιτική. Ταυτόχρονα, οι ίδιοι αυτοί παράγοντες μεταβάλλονται ραγδαία υπό την επίδραση της παγκοσμιοποίησης και σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της τεχνολογίας και τις δυνατότητες, που αυτή παρέχει, δημιουργούν νέες τάσεις στην κοινωνία, καθώς επίσης και μία νέα οργάνωση αλλά και αντίληψη του κόσμου. Η συγκρότηση μίας αντίληψης των επιμέρους διεργασιών και εξελίξεων βοηθάει στην καλύτερη κατανόηση του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης, φέρνει όμως στο φως και ερωτήματα σχετικά με τις μελλοντικές εξελίξεις και τις τάσεις στον τομέα του τουρισμού, πολλά από τα οποία ίσως σήμερα δεν είναι δυνατό να απαντηθούν ικανοποιητικά.

1. Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια συντελούνται παγκοσμίως σημαντικότερες μεταβολές. Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της διαμορφούμενης κατάστασης είναι η δημιουργία νέων ισορροπιών και συσχετισμών μεταξύ των κρατών, μίας νέας τάξης πραγμάτων. Ταυτόχρονα εξελίσσεται μία διαδικασία προσέγγισης μεταξύ των χω-

* Διδάκτορας Πολιτικής Οικονομίας.

ρών, οι αποστάσεις μικραίνουν, οι δυνατότητες επικοινωνίας βελτιώνονται ραγδαία, δημιουργούνται νέες αγορές κλπ. Επίσης σημαντική εξέλιξη αποτελεί το γεγονός ότι μεταβάλλεται και η αντίληψη του ανθρώπου για τον κόσμο, ο οποίος ολοένα και περισσότερο γίνεται αντιληπτός ως μία ολότητα, κάτι που φαίνεται άλλωστε και από την καθιέρωση στη γλώσσα όρων όπως «παγκόσμια οικονομία», «παγκόσμια πολιτική», «παγκόσμιο κλίμα» κ.α. Τι σημαίνει όμως ο όρος παγκοσμιοποίηση στην πραγματικότητα; Είναι απλά ένας όρος που γίνεται μόδα (άρα και το φαινόμενο αυτό είναι κάτι πρόσκαιρο) ή πρόκειται για μία έννοια που αναφέρεται σε μία νέα εποχή που ήδη ξεκίνησε¹;

Σήμερα ως επί το πλείστον δίνεται έμφαση στην οικονομική διάσταση της παγκοσμιοποίησης παρ' όλο που το φαινόμενο αυτό έχει τόσο κοινωνικές όσο και πολιτικές διαστάσεις. Είναι βέβαιο ότι υπάρχει μεγάλη ανάγκη για μελέτες που θα εξετάζουν ταυτόχρονα την οικονομία, την κοινωνία και την πολιτική κάτω από το πρίσμα της παγκοσμιοποίησης. Τέτοιες μελέτες μπορούν να φέρνουν στην επιφάνεια σημαντικά ερωτήματα για πολλά από τα οποία μεν ακόμη δύσκολα θα μπορούσαν να υπάρχουν απαντήσεις, όμως –αν μη τι άλλο– αυτό θα έδειχνε και το πού υπάρχει ανάγκη για περαιτέρω επιστημονική έρευνα.

Στο άρθρο αυτό επιχειρείται κατ' αρχήν να σκιαγραφηθούν κάποιες επιμέρους διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης και παράλληλα επιχειρείται να διερευνηθεί η επίδραση του φαινομένου αυτού στον τουρισμό, στο βαθμό που αυτό είναι φυσικά εφικτό μέσα στα πλαίσια ενός άρθρου. Είναι βέβαιο ότι πολλά από τα ερωτήματα, που μπορεί να προκύπτουν από μία τέτοια προσέγγιση, έστω και αν αυτά σήμερα δύσκολα μπορούν να απαντηθούν, είναι ιδιαίτερα σημαντικά και για τη μελλοντική εξέλιξη του τουρισμού. Βέβαια δεν αποτελεί πρόθεση αυτής της εργασίας να προσφέρει λύσεις και ριζοσπαστικές προτάσεις σχετικά με τον τουρισμό. Ούτε είναι δυνατό να δοθούν απαντήσεις σε κάθε ένα από τα πάρα πολλά ερωτήματα που σχετίζονται με το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης. Αυτό που έχει εδώ ιδιαίτερη σημασία είναι η πνευματική αντιπαράθεση με τις εξελίξεις που προκαλεί η παγκοσμιοποίηση μέσα από την οποία θα μπορεί να προκύπτουν ορισμένα συμπεράσματα χρήσιμα για τη μελέτη (και) του φαινομένου του τουρισμού.

Δεν είναι σίγουρα καινούρια η αντίληψη ότι υπάρχουν στενοί συσχετισμοί μεταξύ οικονομίας, πολιτικής και κοινωνίας. Με την παγκοσμιοποίηση γίνεται ακόμη μεγαλύτερη η σημασία της διεπι-

στημονικής σκέψης. Παρεμβάσεις στον τομέα της οικονομίας και της πολιτικής είναι βέβαιο ότι προκαλούν επιπτώσεις (συχνά και απρόβλεπτες) σε ολόκληρο το σύστημα και φυσικά και στον τουρισμό. Θα πρέπει λοιπόν κατ' αρχήν να διερευνηθούν οι βασικότερες πτυχές του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης προκειμένου να καταστεί δυνατό να σχηματίσουμε και μία πιο ξεκάθαρη εικόνα γι' αυτές. Ένα τέτοιο εγχείρημα βέβαια δεν είναι πάντα εύκολο. Καθώς όλο και περισσότερο χάνουν την ευκρίνειά τους ορισμένες διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των επιστημών, όλο και δυσκολότερα μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ένα ζήτημα ως καθαρά οικονομικό, νομικό κλπ. Πέραν τούτου, δεν είναι πάντοτε δυνατό να διακρίνουμε ποια ζητήματα είναι σήμερα ιδιαίτερα σημαντικά και ποια λιγότερο.

Ειδικά η παγκόσμια διάσταση πολλών προβλημάτων και η δυναμική των εξελίξεων δημιουργεί συνεχώς νέες προτεραιότητες, έτσι ώστε να υπάρχουν συχνές ανακατατάξεις στην «ιεραρχία» των θεμάτων. Αυτό που τώρα δείχνει να είναι σημαντικό, πολύ σύντομα μπορεί να ξεπεραστεί από τις εξελίξεις. Ελλοχεύει επίσης σε μία προσπάθεια διεπιστημονικής προσέγγισης πάντοτε και ο κίνδυνος να παραμείνει «ρηχή» η ανάλυση, καθώς είναι συχνά ιδιαίτερα δύσκολο να γίνει εμβάθυνση σε όλες τις πτυχές ενός φαινομένου και από τη σκοπιά όλων των επιστημών. Αυτό φυσικά δείχνει ότι οι εξειδικευμένες έρευνες πάνω στο φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης, κάθε άλλο παρά περιττές είναι. Πολύ περισσότερο δείχνει όμως να είναι απαραίτητη μία διεπιστημονική προσέγγιση η οποία θα συγκεντρώνει τη γνώση των επιμέρους επιστημών και θα επιχειρεί να δημιουργεί νέα γνώση.

Η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης μπορεί κατ' αρχήν να διαχωριστεί σε μία οικονομική και μία πολιτισμική κατεύθυνση. Οι εξελίξεις στα δύο αυτά επίπεδα δημιουργούν την ανάγκη να υπάρχουν αλλαγές και στην πολιτική. Με άλλα λόγια η παγκοσμιοποίηση της πολιτικής δεν είναι αυτόνομη διαδικασία αλλά το αποτέλεσμα των διεργασιών που λαμβάνουν χώρα στα παραπάνω δύο επίπεδα. Για την πολιτική κυριαρχεί ουσιαστικά σήμερα μία εργαλειώδη αντίληψη, βασικό χαρακτηριστικό της οποίας είναι η προσπάθεια για υπέρβαση της κρατικής κυριαρχίας². Αυτά, χωρίς να αποτελούν μία γενική θεωρία της παγκοσμιοποίησης, συμβάλλουν στην προσπάθεια ερμηνείας του φαινομένου αυτού.

2. Παγκόσμια αγορά, ανταγωνισμός και πολιτική

Σημαντική ώθηση στη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης δίνουν οι επιχειρήσεις. Καθώς στις βιομηχανικές χώρες οι αγορές παρουσιάζουν σταδιακά έναν κορεσμό και καθώς ο ανταγωνισμός μεταξύ των επιχειρήσεων ολοένα και εντείνεται, προβάλλει η ανάγκη για δημιουργία νέων αγορών. Η ανάπτυξη της παγκόσμιας οικονομίας διευκολύνεται από τη σταδιακή απελευθέρωση του εμπορίου και των επενδύσεων, από τη διεθνοποίηση της παραγωγής αλλά και από την πολιτική σταθερότητα που σταδιακά παρουσιάζουν οι νέες αγορές³. Η ένταξη χωρών εκτός του ΟΟΣΑ (π.χ. χώρες της ανατολικής Ευρώπης) στην παγκόσμια οικονομία, ενισχύει τις τάσεις αυτές δημιουργώντας νέες προοπτικές και προσφέροντας νέα πεδία δράσης για τις επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται σε παγκόσμιο επίπεδο⁴. Αυτό αποτελεί ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της παγκοσμιοποίησης. Είναι ενδεικτικό το ότι το παγκόσμιο εμπόριο αναπτύσσεται με γρηγορότερους ρυθμούς απ' ό,τι η παγκόσμια οικονομία (το 1995 σύμφωνα με τον World Trade Organisation αναπτυσσόταν το παγκόσμιο εμπόριο με ρυθμό 8% και η παγκόσμια παραγωγή αυξανόταν κατά 3% ετησίως)⁵. Βέβαια η διεξόδου του εμπορίου σε νέες αγορές και η διαρκής συρρίκνωση των αποστάσεων δεν αποτελεί κάτι το καινούριο. Αυτό όμως που σήμερα δίνει μία άλλη διάσταση στη συγκεκριμένη διαδικασία είναι οι ρυθμοί με τους οποίους αυτή εξελίσσεται.

Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο αποτελεί το "global sourcing", δηλαδή η δυνατότητα που έχει σήμερα μία επιχείρηση να αναζητά σε παγκόσμιο επίπεδο τους προμηθευτές της εξασφαλίζοντας έτσι τους καλύτερους δυνατούς όρους και ενισχύοντας την ανταγωνιστικότητα των προϊόντων της. Για τις επιχειρήσεις που δεν έχουν μια τέτοια δυνατότητα, δημιουργούνται ανταγωνιστικά μειονεκτήματα. Στη μεταπολεμική περίοδο η παραγωγή και διακίνηση ενός προϊόντος γινόταν από τις εθνικές αγορές. Σήμερα σε πολλές περιπτώσεις είναι πολύ δύσκολο να διακρίνει κανείς την προέλευση των προϊόντων και την εθνικότητα της παραγωγού εταιρείας⁶. Ο διεθνής καταμερισμός εργασίας κάνει ουσιαστικά τουλάχιστον στον τομέα της οικονομίας- περιπτώ τα εθνικά σύνορα⁷. Παρ' όλα αυτά βέβαια, οι πολυεθνικές επιχειρήσεις πάντοτε έχουν κάπου την έδρα τους και μάλιστα πάντοτε εκεί όπου χαράσσονται οι παγκόσμιες στρατηγικές.

Η εξάπλωση της σύγχρονης οικονομικής ανάπτυξης και σε χώρες της Ασίας και της Λατινικής Αμερικής (εκεί δηλαδή όπου κατοικεί το μισό περίπου του παγκόσμιου πληθυσμού) είναι ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του 20ού αιώνα. Καθώς οι επιχειρήσεις επιδιώκουν να βρίσκονται κοντά στις σημαντικές γι' αυτές αγορές, ώστε να μπορούν άμεσα να αντιδρούν στις νέες τάσεις του αγοραστικού κοινού και στις απαιτήσεις που δημιουργούνται σε τοπικό επίπεδο, παρατηρείται μία μεταφορά του τύπου παραγωγής προς τις αγορές αυτές (π.χ. χώρες της νοτιοανατολικής Ασίας). Οι διασυνοριακές σχέσεις είναι σίγουρο ότι θα συνεχίσουν να ενισχύονται. Η ανάπτυξη όμως των χωρών του ΟΟΣΑ θα εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό και από την ανάπτυξη των χωρών εκείνων, στις αγορές των οποίων διεισδύουν.

Ο διεθνής καταμερισμός εργασίας εντείνει όχι μόνο τον ανταγωνισμό μεταξύ των επιχειρήσεων αλλά και μεταξύ των τόπων οι οποίοι προσφέρονται για την εγκατάσταση των πολυεθνικών εταιρειών. Με τον όρο τόπους, εννοούμε εδώ όχι μόνο συγκεκριμένες χώρες αλλά και συγκεκριμένες περιοχές, οι οποίες συγκεντρώνουν κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που τις κάνουν να εμφανίζονται ελκυστικές ως τόποι εγκατάστασης τέτοιων επιχειρήσεων. Η παγκοσμιοποιημένη αγορά λοιπόν, αποτελείται ουσιαστικά από ένα πλήθος περιοχών, οι οποίες βρίσκονται σε διαρκή ανταγωνισμό μεταξύ τους. Σε ποιο βαθμό μπορεί μία περιοχή να είναι «ανταγωνιστική» αυτό εξαρτάται από πολλούς παράγοντες, όπως π.χ. εργατικό δυναμικό, υποδομές, κεφάλαια, φορολογικό και νομικό καθεστώς κλπ. Σημαντικό στοιχείο αποτελεί επίσης και η πολιτική σταθερότητα και γενικότερα το πολιτικό περιβάλλον, καθώς επίσης και το επίπεδο της υποδομής στους τομείς συγκοινωνίας και μεταφορών, ενέργειας και τηλεπικοινωνιών⁸. Για τις επιχειρήσεις της βιομηχανίας υπάρχει η δυνατότητα έτσι να επιλέγουν ως τόπο εγκατάστασης τις περιοχές εκείνες που συγκεντρώνουν κάποια συγκεκριμένα πλεονεκτήματα.

Με την παγκοσμιοποίηση αποκτούν ιδιαίτερη σημασία οι διαρθρωτικές αλλαγές οι οποίες είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με την οικονομική ανάπτυξη. Ο έντονος ανταγωνισμός οδηγεί στην αναζήτηση νέων λύσεων και σε διαρθρωτικές αλλαγές σε διάφορους τομείς, κάτι το οποίο βέβαια ως φαινόμενο δεν είναι καινούριο, όμως η παγκοσμιοποίηση επιταχύνει σημαντικά και αυτές τις διαδικασίες. Με διαρθρωτικές μεταβολές εννοούμε εδώ ότι η δομή ενός τομέα της οικονομίας μεταβάλλεται σημαντικά προκειμένου να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα. Οι μεταβολές αυτές δεν ε-

ντοπίζονται βέβαια μόνο στον τομέα της παραγωγής αλλά και στη ζήτηση.

Μία άλλη συνέπεια του ισχυρού ανταγωνισμού είναι το γεγονός ότι δημιουργείται η ανάγκη για διαρκή εξέλιξη των προϊόντων και για καινοτομίες στο χώρο της παραγωγής, κάτι που προϋποθέτει εντατικοποίηση της έρευνας. Οι διαδικασίες της παραγωγής από την έρευνα μέχρι το μάρκετινγκ και τη διακίνηση των προϊόντων, θα γίνονται πλέον εκεί όπου υπάρχουν οι απαραίτητες προϋποθέσεις. Οι συγχωνεύσεις και οι εξαγορές οδηγούν στο να δημιουργούνται όλο και μεγαλύτερα επιχειρηματικά σχήματα. Με τον τρόπο αυτό δίνεται σ' αυτά η δυνατότητα να έχουν υπό τον έλεγχό τους όλες τις διαδικασίες από την έρευνα έως τη διάθεση των προϊόντων.

Χαρακτηριστικό για τις πολυεθνικές επιχειρήσεις είναι και η κάθετη ανάπτυξη της παραγωγής, δηλαδή η τμηματική παραγωγή ενός προϊόντος σε διαφορετικούς τόπους, προκειμένου να υπάρχει το μικρότερο δυνατό κόστος και να εξασφαλίζονται έτσι ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα. Εκείνες λοιπόν οι επιχειρήσεις οι οποίες έχουν τη δυνατότητα από τη μία να διατηρούν την πρωτοπορία στον τομέα της έρευνας και από την άλλη να έχουν μία ολοκληρωμένη εικόνα σχετικά με το πού ανά τον κόσμο, σε ποιους τόπους μπορούν να αποκομίζουν συγκεκριμένα οφέλη, θα βρίσκονται σε θέση ισχύος έναντι του ανταγωνισμού.

Ο διεθνής καταμερισμός εργασίας απαιτεί ολοένα και μεγαλύτερη εξειδίκευση, ενώ ταυτόχρονα απαιτείται και η ικανότητα να συλλαμβάνουν τα άτομα (π.χ. ανώτερα στελέχη των επιχειρήσεων) μία σφαιρική εικόνα μίας διαρκώς μεταβαλλόμενης παγκόσμιας αγοράς⁹. Η ποιότητα έτσι της εκπαίδευσης θα συνεχίσει να παίζει έναν αυξανόμενο σημαντικό ρόλο. Όλα δείχνουν ότι από τη μία δημιουργείται σε διεθνές επίπεδο η πίεση για συμπίεση του απαιτούμενου για την εκπαίδευση χρόνου, ενώ ταυτόχρονα μεγαλώνουν οι απαιτήσεις. Τίθεται βέβαια έτσι το ερώτημα πώς αυτά τα δύο μπορούν να συνδυάζονται, καθώς υπάρχει και ο κίνδυνος λόγω της 'πίεσης' να υποβαθμίζονται στα πλαίσια της εκπαίδευσης και ζητήματα ηθικής¹⁰.

Η έντονη κινητικότητα του κεφαλαίου αποτελεί ένα ακόμη φαινόμενο με ιδιαίτερη δυναμική που δημιουργεί και σοβαρούς κινδύνους. Καθημερινά μετακινούνται σε παγκόσμιο επίπεδο τεράστια ποσά, δημιουργώντας σε πολλές περιπτώσεις σε σύντομο χρονικό διάστημα σοβαρά προβλήματα και στον τομέα της απασχόλησης. Ενώ από τη μία είναι εύκολο να μετακινηθεί το κεφά-

λαιο από μία περιοχή, για την οποία κρίνει ότι οι συνθήκες παύουν να είναι ευνοϊκές γι' αυτό, από την άλλη δεν ισχύει το ίδιο με το εργατικό δυναμικό, το οποίο φυσικά δεν είναι σε θέση με την ίδια ευκολία να μετακινηθεί από τη μία περιοχή στην άλλη. Η κρίση του 1995 στο Μεξικό, όπου σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα αποσύρθηκαν τεράστια κεφάλαια από τη χώρα, αποτελεί ένα από τα παραδείγματα που δείχνουν τη δύναμη που κρύβεται πίσω από το (απρόβλεπτο) φαινόμενο της μετακίνησης των κεφαλαίων. Όσο εντονότερο γίνεται δε το φαινόμενο αυτό, τόσο περιορίζονται οι δυνατότητες του κράτους για παρέμβαση.

Στη σύγχρονη εποχή είναι η οικονομική και κοινωνική παγκοσμιοποίηση που δημιουργούν την ανάγκη για δράση από πλευράς πολιτικής, όσο και αν θεωρούμε ότι το πολιτικό σύστημα είναι εκείνο που κατευθύνει τις εξελίξεις στο οικονομικό και στο κοινωνικό επίπεδο. Η αποστολή δηλαδή αυτή της πολιτικής τίθεται στην εποχή της παγκοσμιοποίησης υπό αμφισβήτηση και ταυτόχρονα γίνεται εμφανής η έλλειψη συγκροτημένης «παγκόσμιας πολιτικής». Ενώ στα πλαίσια των εθνικών αγορών αναλαμβάνει το Κράτος ένα ρυθμιστικό, εξισορροπητικό ρόλο, στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης οι πολυεθνικές επιχειρήσεις υποβαθμίζουν σταδιακά το ρόλο αυτό. Η εξέλιξη αυτή ενισχύεται όσο περισσότερο επεκτείνεται το εμπόριο και η παραγωγή σε υπερεθνικό επίπεδο, μειώνοντας έτσι την επιρροή των κρατών. Είναι άλλωστε ιδιαίτερα σημαντικό για την επιτυχία των πολυεθνικών να μπορούν να χαράσσουν τη στρατηγική τους ανεξάρτητα από οποιαδήποτε εθνικά συμφέροντα.

Μία άλλη εξέλιξη αποτελεί η προσέγγιση που παρατηρείται μεταξύ περιοχών που παρουσιάζουν κάποιες ομοιότητες όσον αφορά στις ανάγκες τους αλλά και σε άλλα δεδομένα, όπως γλώσσα, πολιτισμό, οικονομικές δομές κλπ. Δημιουργούνται έτσι κάποιες Ενώσεις μεταξύ των χωρών (π.χ. ΕΕ, Asean) με στόχο την αποτελεσματικότερη υπεράσπιση των συμφερόντων τους μέσα στην παγκόσμια αγορά αλλά ακόμη και της διατήρησης των πολιτισμικών τους ιδιαιτεροτήτων. Η κοινή νομοθεσία, τα ανοικτά σύνορα για τη μετακίνηση ατόμων και τη μεταφορά αγαθών, υπηρεσιών και κεφαλαίων, μπορεί σε κάποιο βαθμό να μειώνει τις προστριβές που μπορεί να προκαλούνται από τον έντονο ανταγωνισμό. Δεν θα πρέπει όμως να περνάει απαρατήρητο το γεγονός ότι μεταξύ των ενώσεων αυτών είναι δυνατό να δημιουργούνται και τείχη, έτσι ώστε τα μέλη της μίας να προστατεύονται από τα μέλη κάποιας άλλης. Πρόκειται ουσιαστικά για τη δημιουργία νέων συνό-

ρων, μία εξέλιξη αντίθετη με τις απαιτήσεις της διαμορφούμενης ελεύθερης παγκόσμιας αγοράς. Τίθεται λοιπόν το ερώτημα, εάν η παγκοσμιοποίηση και η δημιουργία περιφερειακών ενώσεων αλληλοσυμπληρώνονται ή αποτελούν εξελίξεις μη συμβατές. Γεγονός είναι ότι παρατηρείται να υπάρχει η ανάγκη για διατήρηση της διαφορετικότητας και για διατήρηση κάποιων – έστω όχι έντονων – διαχωριστικών γραμμών. Αυτό αποτελεί ίσως το μεγαλύτερο «κίνδυνο» για την παγκοσμιοποίηση, ότι δηλαδή αυτή δίνει απαντήσεις μόνο σε ερωτήματα που αφορούν την οικονομία και όχι σε κοινωνικά ζητήματα.

3. Ο τουριστικός τομέας

Στον τομέα του τουρισμού γίνεται το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης ιδιαίτερα ορατό. Τουριστικοί οργανισμοί, αεροπορικές εταιρίες, αλυσίδες ξενοδοχειακών επιχειρήσεων, εταιρίες ενοικίασης αυτοκινήτων, επιχειρήσεις catering, τράπεζες και συστήματα κρατήσεων, αποτελούν στην ουσία τους πρωτοπόρους της παγκοσμιοποίησης στον τομέα του τουρισμού. Λόγω άλλωστε της στενής σχέσης του τομέα αυτού με τον χρηματοπιστωτικό κλάδο, με την αγορά ακινήτων αλλά και γενικότερα με τη βιομηχανία παραγωγής ειδών κατανάλωσης, αποτελεί από τη φύση του ο τουρισμός τμήμα ενός συστήματος που αναπτύσσεται και λειτουργεί σε παγκόσμιο επίπεδο.

Περισσότερα από 500 εκατομμύρια άνθρωποι κάθε χρόνο υπολογίζεται ότι κάνουν ταξίδια διακοπών διάρκειας μεγαλύτερης των τεσσάρων ημερών. Περίπου το 40% των ταξιδιών αυτών γίνονται προς το εξωτερικό, ενώ το 75% των τουριστών αυτών προέρχεται από χώρες του ΟΟΣΑ. Οι μελλοντικές προβλέψεις μιλούν για μία σημαντική περαιτέρω ανάπτυξη του τουριστικού τομέα¹¹. Οι δομές και οι συνθήκες του ανταγωνισμού έχουν τα τελευταία 20 χρόνια περίπου μεταβληθεί σημαντικά ενώ έχει επέλθει μία βιομηχανοποίηση του τουριστικού τομέα. Η ζήτηση τουριστικών προϊόντων έχει αυξηθεί ραγδαία, ιδιαίτερα στις βιομηχανικές χώρες, εξέλιξη που σε μεγάλο βαθμό μπορεί να αποδοθεί – μεταξύ άλλων – στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, στην τεχνολογική πρόοδο ιδιαίτερα στον τομέα των μεταφορών, στη μείωση του ετήσιου μέσου χρόνου εργασίας, σε ορισμένες νομοθετικές ρυθμίσεις (π.χ. καθιέρωση άδειας μετ' αποδοχών) κλπ. Η αύξηση της

ζήτησης συνοδεύεται σήμερα από μία αύξηση της προσφοράς. Η τουριστική βιομηχανία είναι βέβαια ταυτόχρονα σε θέση όχι μόνο να ικανοποιεί μία πληθώρα επιθυμιών σχετικών με την αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου, αλλά όλο και περισσότερο να δημιουργεί η ίδια ανάλογες ανάγκες στα άτομα.

Σε αντίθεση με το εμπόριο και τη βιομηχανία, η τουριστική αγορά καθορίζεται από εθνικά σύνορα. Ενώ η προέλευση πολλών βιομηχανικών προϊόντων δεν είναι πλέον εύκολο να διαπιστωθεί με την πρώτη ματιά, δεν ισχύει το ίδιο για τα τουριστικά προϊόντα καθώς τα ταξίδια συνδέονται πάντοτε κατά πρώτο με κάποια συγκεκριμένη χώρα προορισμού και κατά δεύτερο, με κάποια συγκεκριμένη περιοχή. Ακόμη και ιδιαίτερα γνωστές περιοχές (π.χ. Κρήτη, Τοσκάνη, Καλιφόρνια, Μαγιόρκα κ.α.) βρίσκονται σε εξάρτηση από την οικονομική αλλά και πολιτική κατάσταση που επικρατεί στη χώρα στην οποία ανήκουν. Καθώς, λοιπόν, με την παγκοσμιοποίηση μειώνεται η οικονομική αλλά και η πολιτική σημασία των εθνικών συνόρων, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η εξέλιξη αυτή αρχικά θα επηρεάσει αρνητικά κυρίως τις περιοχές εκείνες οι οποίες συνδέουν το τουριστικό τους προϊόν με τη γενική καλή εικόνα της χώρας τους. Αντίθετα, περιοχές οι οποίες σήμερα ήδη αναπτύσσονται περισσότερο αυτόνομα προβάλλοντας τον τοπικό τους πολιτισμό και τις όποιες ιδιαιτερότητές τους, θα βρεθούν σε πλεονεκτικότερη θέση. Αυτό λοιπόν σημαίνει ότι μία στρατηγική που στηρίζεται αποκλειστικά και μόνο στην προβολή μίας χώρας συνολικά, μόνο βραχυπρόθεσμα είναι δυνατό να ενισχύσει τον τουριστικό τομέα. Για το μέλλον όμως φαίνεται να γίνεται απαραίτητη η επιλεκτική προβολή των ιδιαιτεροτήτων αλλά και των συγκεκριμένων συγκριτικών πλεονεκτημάτων μιας περιοχής έναντι άλλων περιοχών, άλλων χωρών.

Ο έντονος ανταγωνισμός μεταξύ των χωρών προορισμού τουριστών αλλά ακόμη περισσότερο μεταξύ των εταιρειών που διοργανώνουν τα τουριστικά ταξίδια, έχει ως συνέπεια και τη διαρκή συμπίεση των τιμών των τουριστικών ταξιδιών. Αυτό σε πολλές περιπτώσεις δημιουργεί σοβαρά προβλήματα σε ορισμένες χώρες των οποίων το προϊόν παρουσιάζει δυσκολίες στο να διατηρήσει την ανταγωνιστικότητά του έναντι άλλων χωρών. Καθώς οι δυνατότητες για μείωση του κόστους του προϊόντος ολοένα και μειώνονται, γίνεται σε πολλές χώρες η προσπάθεια να αυξηθεί ο αριθμός των τουριστών, κάτι το οποίο όμως μεσοπρόθεσμα είναι δυνατό να δημιουργήσει σημαντικά προβλήματα στον τουριστικό τομέα. Αυτό, γιατί στις περισσότερες περιπτώσεις δεν υπάρχουν

τα απαραίτητα χρονικά περιθώρια ώστε να υπάρξει και η ανάλογη βελτίωση και προσαρμογή των παρεχόμενων υπηρεσιών αλλά και των υποδομών. Αποτέλεσμα αυτών είναι σε πολλές περιοχές να παρουσιάζεται μεταξύ άλλων και μία υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος, γεγονός που υποσκάπτει τη βάση του ίδιου του τουριστικού τομέα. Η παγκοσμιοποίηση λοιπόν, η οποία συμβάλλει στην εντατικοποίηση του ανταγωνισμού, δημιουργεί ουσιαστικά τις προϋποθέσεις για τις εξελίξεις αυτές.

Ταυτόχρονα ο ανταγωνισμός δημιουργεί την ανάγκη για όλο και μεγαλύτερη προσαρμογή του τουριστικού προϊόντος στις απαιτήσεις των πελατών (π.χ. γήπεδα γκολφ, μεγαλύτερα δωμάτια και περισσότερες ανέσεις στα ξενοδοχεία κλπ.), κάτι που όμως δεν μπορεί να γίνεται χωρίς περιορισμούς. Η ικανότητα του τουριστικού τομέα να προσαρμόζεται στις επιθυμίες των τουριστών δεν είναι απεριόριστη¹². Η τουριστική πολιτική καλείται να αναλάβει το ρόλο και του καθοδηγητή, όσον αφορά την εξέλιξη της τουριστικής προσφοράς, προκειμένου –μακροπρόθεσμα– να εξασφαλιστεί η προστασία των φυσικών πόρων. Όσον δε αφορά τη διαρκή πτώση των τιμών, κάτι που συμβάλλει στην υποβάθμιση και του περιβάλλοντος, θα ήταν ίσως χρήσιμο να υπάρξουν διεθνή standards. Αυτό βέβαια είναι σίγουρο ότι απαιτεί πολλά χρόνια, καθώς είναι απαραίτητος ο συντονισμός σε παγκόσμιο επίπεδο. Γεγονός είναι ότι μέχρι σήμερα η παγκοσμιοποίηση δεν έχει δημιουργήσει σε υπερεθνικό επίπεδο τις κατάλληλες γι' αυτό το σκοπό, πολιτικές δομές.

4. Παγκοσμιοποίηση και κοινωνία

4.1. Παγκοσμιοποιημένη οπτική

Κάθε συζήτηση για την παγκοσμιοποίηση φέρνει συνήθως στο προσκήνιο κυρίως την οικονομική πτυχή του φαινομένου. Όμως οι εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στο επίπεδο του πολιτισμού αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης. Η παγκοσμιοποίηση αποτελεί λοιπόν και πολιτισμικό φαινόμενο και μπορούμε να πούμε γενικά ότι σημαίνει την πλήρη ένταξη ανθρώπων και πολιτισμών σε ένα κοινό σύστημα. Η μεγαλύτερη πρόκληση για την παγκοσμιοποίηση είναι η ένταξη αυτή να επιτελείται, διασφαλίζοντας ταυτόχρονα και αναγνωρίζοντας την πολιτισμική ποικιλομορφία και διαφορετικότητα¹³.

Γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι ο άνθρωπος και ο πολιτισμός βρίσκονται ουσιαστικά στο επίκεντρο της παγκοσμιοποίησης. Η κοινωνία επωμίζεται το κόστος της παγκοσμιοποίησης, ενώ ταυτόχρονα εξαρτάται από την ίδια την κοινωνία το πώς θα εξελίσσεται το φαινόμενο αυτό¹⁴. Καθώς δε η πολιτισμική παγκοσμιοποίηση δεν είναι μέγεθος μετρήσιμο, έχει ιδιαίτερη σημασία το πώς αντιλαμβάνονται και κρίνουν οι άνθρωποι τις εξελίξεις. Αυτό που στην πράξη γίνεται εμφανές είναι κατ' αρχήν ότι σημαντικές αποφάσεις που αφορούν ζητήματα απασχόλησης, τεχνικές προδιαγραφές ή και αποφάσεις που σχετίζονται με το φυσικό περιβάλλον λαμβάνονται για τον άνθρωπο σήμερα σε πολλές περιπτώσεις, χωρίς ο ίδιος να έχει τη δυνατότητα, όχι μόνο να συναποφασίσει αλλά να παρακολουθήσει καν τις εξελίξεις. Τέτοιες τάσεις είναι λογικό να προκαλούν δυσαρέσκεις και προβληματισμούς.

Η παγκοσμιοποίηση επηρεάζει σημαντικά και την αντίληψη των ατόμων για τον κόσμο, ιδιαίτερα στις βιομηχανικές χώρες. Η αυξανόμενη δυνατότητα των ατόμων να μετακινούνται από τόπο σε τόπο, η εξέλιξη των ΜΜΕ αλλά και οι δυνατότητες που παρέχονται σύγχρονα μέσα επικοινωνίας συμβάλλουν στο να γίνεται ο κόσμος ολοένα και περισσότερο αντιληπτός ως μία ολότητα. Ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται την παγκοσμιοποίηση όταν αρχίζει και συνειδητοποιεί τις επιπτώσεις που αυτή προκαλεί στο άμεσο (στενό του) περιβάλλον. Η παγκοσμιοποίηση γίνεται σήμερα αντιληπτή ως μία ανεξάρτητη διαδικασία, αφού όμως έχει προηγηθεί η σταδιακή διείσδυσή της στη συνείδηση των ανθρώπων. Με τον τρόπο αυτό γίνεται από τον μέσο πολίτη κατανοητό ότι πολλά προβλήματα (π.χ. υπερπληθυσμός, υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος, εγκληματικότητα, μετανάστευση κλπ.) είναι δυνατό να αντιμετωπιστούν μόνο με συντονισμένη δράση σε διεθνές επίπεδο, με μία παγκόσμια στρατηγική. Βέβαια ακόμη δεν μπορούμε να μιλάμε για μία παγκόσμια συνείδηση.

4.2. Ο ρόλος των ΜΜΕ και της τεχνολογίας

Ο ρόλος των ΜΜΕ αναβαθμίζεται διαρκώς. Είναι χαρακτηριστικό της σύγχρονης εποχής ότι το άτομο σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα μπορεί να ενημερώνεται για το τι συμβαίνει σε οποιαδήποτε γωνιά του πλανήτη, όσο μακριά και αν βρίσκεται. Οι εξελίξεις στον τομέα της ενημέρωσης έχουν τόσο αρνητικές όσο και θετικές συνέπειες. Από τη μία, η καλύτερη ενημέρωση των πολιτών έχει συμβάλει στην ευαισθητοποίησή τους απέναντι σε ορι-

σμένα σημαντικά ζητήματα όπως π.χ. στην προστασία του περιβάλλοντος. Θέματα που μέχρι πρότινος απασχολούσαν μόνο κάποιους ειδικούς, γίνονται προσιτά και για το ευρύ κοινό. Από την άλλη, παρατηρείται το φαινόμενο να δημιουργούνται τεράστιες επιχειρήσεις στο χώρο των ΜΜΕ κάτι που μπορεί να οδηγήσει στη μονοπώληση της πληροφόρησης. Με το βασικό ρόλο που έχουν αναλάβει τα ΜΜΕ έχουν τη δυνατότητα να παρεμβαίνουν σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο και να επηρεάζουν τις συνειδήσεις των πολιτών. Είναι σήμερα αμφίβολο εάν οι δέκτες των πληροφοριών και ειδήσεων είναι σε θέση να τις επεξεργάζονται με το ρυθμό που αυτές βέβαια έρχονται και πολύ περισσότερο, εάν είναι σε θέση να κρίνουν το τι πραγματικά μπορεί να κρύβεται πίσω από ένα γεγονός.

Όλοι οι τομείς – από την εκπαίδευση μέχρι τον πολιτισμό – βρίσκονται κάτω από την επιρροή της πληροφορικής και των τηλεπικοινωνιών προκαλώντας έτσι σημαντικές μεταβολές. Δε γίνεται άλλωστε τυχαία λόγος για την «επανάσταση της πληροφορικής». Το εάν οι εξελίξεις αυτές θα οδηγήσουν σε μία κοινωνία των πολυμέσων θα εξαρτηθεί από το βαθμό στον οποίο τα νέα αυτά μέσα θα ικανοποιούν τις ανάγκες της κοινωνίας και ειδικότερα τις ανάγκες για ανθρώπινη επαφή και επικοινωνία.

Οι εξελίξεις στον τομέα της τεχνολογίας δίνουν επιπλέον ώθηση στη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης. Ο αυξανόμενος ανταγωνισμός ενισχύει και την έρευνα στο χώρο της τεχνολογίας. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της σημερινής τεχνολογικής εξέλιξης είναι η ραγδαία ανάπτυξη του τομέα της επικοινωνίας και η συρρίκνωση των αποστάσεων. Από την άλλη βέβαια, ο ρυθμός των εξελίξεων έχει ως συνέπεια να στενεύουν τα περιθώρια για την επίλυση οποιωνδήποτε προβλημάτων. Η έρευνα έχει να αντιμετωπίσει όλο και πιο σύνθετα προβλήματα σε όλο και μικρότερα χρονικά περιθώρια.

Παράλληλα με την ανάπτυξη νέων μέσων επικοινωνίας (π.χ. Internet, WorldWideWeb κλπ.) εξελίσσονται και οι μέθοδοι προώθησης των προϊόντων. Η παγκόσμια καμπάνια της εταιρείας Microsoft για το προϊόν "Windows 95" δείχνει τον τρόπο με τον οποίο στο μέλλον οι μεγάλες πολυεθνικές εταιρείες θα προωθούν τα προϊόντα τους σε παγκόσμιο επίπεδο χρησιμοποιώντας για το σκοπό αυτό τα ΜΜΕ.

Ποια η σημασία όλων αυτών των εξελίξεων για τον τουρισμό; Η επανάσταση στον τομέα των νέων τεχνολογιών κάνει δυνατή τη μετάδοση όλο και περισσότερων πληροφοριών σε όλο και περισ-

σότερους ανθρώπους σε όλο και ταχύτερους ρυθμούς. Αυτό θα μπορούσε να συμβάλει στην καλύτερη ενημέρωση τόσο των τουριστών όσο και των ανθρώπων στις χώρες υποδοχής σχετικά με τις αρνητικές επιπτώσεις του τουρισμού. Παράλληλα οι όποιες αρνητικές εξελίξεις σε διάφορες χώρες που είναι δυνατό να προκαλεί η τουριστική ανάπτυξη (π.χ. αλλοίωση του φυσικού περιβάλλοντος) μεταδίδονται με γρήγορους ρυθμούς, κάτι που μπορεί για τις χώρες αυτές να οδηγήσει άμεσα σε μείωση της ζήτησης από πλευράς τουριστών. Τα σύγχρονα μέσα δημιουργούν νέα δεδομένα και προοπτικές και για το τουριστικό μάρκετινγκ, καθώς δίνεται πλέον η δυνατότητα προώθησης των προϊόντων π.χ. μέσω του Internet ή και μέσω δορυφορικών τηλεοπτικών προγραμμάτων.

Το ερώτημα που τίθεται εδώ είναι σε ποιο βαθμό οι εξελίξεις αυτές συμβάλλουν πραγματικά και στην καλύτερη πληροφόρηση και εννοούμε μ' αυτό, το κατά πόσο η πληθώρα των πληροφοριών οδηγεί και στη δημιουργία μίας διαφορετικής «τουριστικής» συνείδησης. Θεωρητικά τουλάχιστον, όσο καλύτερα ενημερωμένος είναι ο τουρίστας, τόσο καλύτερα θα γνωρίζει και τις αρνητικές επιπτώσεις του τουρισμού, κάτι που θα έχει και αντίκτυπο στη συμπεριφορά του. Εάν δεχτούμε την άποψη του Jost Krippendorff ότι δηλαδή υπάρχει έλλειμμα «τουριστικής παιδείας», πράγμα που προκαλεί σοβαρές δυσλειτουργίες τόσο στο επίπεδο της οργάνωσης και της ανάπτυξης του τουρισμού όσο και στο επίπεδο της συμπεριφοράς των τουριστών απέναντι σε ένα διαφορετικό πολιτισμικό περιβάλλον¹⁵, τίθεται στην προκειμένη περίπτωση το ζήτημα της ποιότητας των παρεχόμενων πληροφοριών.

Η συστηματική μελέτη των νέων μέσων μετάδοσης πληροφοριών και της επίδρασής τους, καθίσταται πλέον άκρως σημαντική. Είναι σημαντικό να λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι σταδιακά ο τουρίστας-πελάτης έχει τη δυνατότητα να αγοράζει το προϊόν της αρεσκείας του είτε μέσω του διαδικτύου, είτε με ένα απλό τηλεφώνημα σε κάποιο τηλεοπτικό κανάλι (π.χ. το δορυφορικό Via1) δίνοντας απλά τον κωδικό αριθμό ενός συγκεκριμένου από τα ταξίδια που προτείνονται μέσω του προγράμματός του. Τέτοιου είδους τηλεοπτικά προγράμματα στηρίζονται στην παρουσίαση διαφόρων τουριστικών προορισμών, προτείνοντας συγκεκριμένες τουριστικές εγκαταστάσεις. Η «πληροφόρηση» στην περίπτωση αυτή επικεντρώνεται στις παρεχόμενες υπηρεσίες, στις ποικίλες δυνατότητες ψυχαγωγίας και στις ανέσεις που παρέχουν τα ξενοδοχεία, στην ποιότητα των παραλιών, συχνά μάλιστα χωρίς να πα-

ρέχεται η παραμικρή πληροφορία για τη χώρα στην οποία βρίσκονται¹⁶.

Όσο ο ανταγωνισμός μεταξύ των μεγάλων εταιρειών που οργανώνουν τουριστικά ταξίδια εντείνεται, τόσο περισσότερο αυτές θα κάνουν χρήση των μέσων αυτών που αποτελούν άλλωστε φθηνότερη λύση από τη συντήρηση ενός μεγάλου δικτύου τουριστικών γραφείων. Υπό την προϋπόθεση ότι ο μέσος (υποψήφιος) τουρίστας θα συνεχίσει μόνο επιφανειακά να ενδιαφέρεται για τη χώρα στην οποία σκοπεύει να περάσει τις διακοπές του, για τις πολιτισμικές της ιδιαιτερότητες αλλά και για τις επιπτώσεις που μπορεί να έχει η παρουσία του εκεί και να επικεντρώνει το ενδιαφέρον του κυρίως είτε στην απλή ξεκούραση, είτε στο βίωμα κάποιων «διαίτερων» εμπειριών (π.χ. «καταδύσεις στην Καραϊβική», «γκόλφ στη Μαγιόρκα», «σέρφινγκ στα Κανάρια νησιά» κλπ.), η τουριστική βιομηχανία θα συνεχίσει να παράγει τυποποιημένα προϊόντα¹⁷.

Διάφορες θεωρητικές και εμπειρικές προσεγγίσεις δείχνουν ότι ο τουρισμός προκαλεί αλλαγές σε πολιτισμικό επίπεδο καθώς μεταδίδονται αξίες και συμπεριφορές στις χώρες υποδοχής συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στην ομογενοποίηση του πολιτισμικού τους προτύπου με το πρότυπο των χωρών προέλευσης των τουριστών. Η προσέγγιση αυτού του ζητήματος θα πρέπει βέβαια να γίνεται με ιδιαίτερη προσοχή, καθώς είναι απαραίτητο σε οποιαδήποτε περίπτωση να εξετάζεται σε ποιο βαθμό και υπό ποιες προϋποθέσεις ο τουρισμός μπορεί να μεταβάλλει τα πολιτισμικά πρότυπα των χωρών υποδοχής, όπως θα πρέπει να εξετάζεται επίσης και ποιοι άλλοι παράγοντες συμβάλλουν παράλληλα σ' αυτό (π.χ. ΜΜΕ). Σίγουρα όμως το φαινόμενο του τουρισμού εμφανίζει μία ιδιαίτερη δυναμική όσον αφορά τη συμβολή του ως φορέα προβολής πολιτισμικών προτύπων.

Πέρα από τη συζήτηση σχετικά με την –σε κάποιο βαθμό ακόμη– αμφιλεγόμενη πολιτισμική ομογενοποίηση ως συνέπεια του τουρισμού, είναι βέβαιο, ότι έχει διαμορφωθεί η τάση ομογενοποίησης του τουριστικού προϊόντος και ειδικότερα του τύπου των υπηρεσιών που παρέχονται ανά τον κόσμο. Η εξέλιξη αυτή συνδέεται άμεσα και με την επιθυμία του μέσου τουρίστα να αισθάνεται «ασφαλής» στη χώρα την οποία επισκέπτεται και στην τάση του να αναζητά στοιχεία που του είναι οικεία. Αυτό αντικατοπτρίζεται και στις παρεχόμενες υπηρεσίες στους τόπους υποδοχής. Δημιουργείται έτσι και με τη συμβολή των εταιρειών τουρισμού και της πολιτικής που ασκούν διεθνώς, ένα «τεχνητό» πο-

λιτισμικό περιβάλλον με βάση το πρότυπο των χωρών προέλευσης των τουριστών (βιομηχανικές χώρες) του οποίου τα χαρακτηριστικά είναι όμοια σε όλο και περισσότερες χώρες προορισμού.

Ο τουρισμός λοιπόν, ως τμήμα ενός συστήματος που λειτουργεί σε παγκόσμιο επίπεδο αλλά και ως φορέας προβολής πολιτισμικών προτύπων θα συνεχίσει να συμβάλλει στην πολιτισμική ομογενοποίηση, όσο τα κίνητρα και οι απαιτήσεις των τουριστών δε συνδέονται με την αναζήτηση της ιδιαιτερότητας και με τη γόνιμη αντιπαράθεση με το «ξένο» και το «διαφορετικό». Πρόκειται για κίνητρα και επιθυμίες που διαμορφώνονται σε κάποιο βαθμό υπό την επίδραση των εξελίξεων που προκαλεί η παγκοσμιοποίηση σε όλους τους τομείς της καθημερινής ζωής των ατόμων. Οι εξελίξεις παρουσιάζουν μία αντίφαση. Καθώς η παγκοσμιοποίηση συμβάλλει στην εξάλειψη των πολιτισμικών διαφορών μεταξύ των χωρών και η τουριστική βιομηχανία οδηγεί στην «ανταλλαξιμότητα» των τόπων προορισμού, δημιουργείται ταυτόχρονα και η ανάγκη για διαφοροποίηση και για προβολή συγκεκριμένων –και πολιτισμικών– ιδιαιτεροτήτων. Οι τάσεις της τουριστικής ζήτησης θα εξαρτηθούν σε μεγάλο βαθμό στο μέλλον και από τις πιθανές μεταβολές των αναγκών και προτιμήσεων των τουριστών.

4.3. Τα κίνητρα των τουριστών, οι νέες τάσεις και η τουριστική βιομηχανία

Σταδιακά έχει αρχίσει να μεταβάλλεται ο τρόπος με τον οποίο το άτομο αντιμετωπίζει το ζήτημα των διακοπών και του ελεύθερου χρόνου. Ενώ μέχρι και τη δεκαετία του '70 οι διακοπές αποτελούσαν τον αντίποδα της εργασίας και είχαν το ρόλο να ξεκουράζουν το άτομο, αντιμετωπίζεται το ταξίδι των διακοπών κυρίως στη δεκαετία του '90 ως κάτι ξεχωριστό και ανεξάρτητο, ως κάτι που έχει τη δική του ιδιαίτερη αξία και που έχει το ρόλο να ευχαριστήσει και να διασκεδάσει το άτομο. Σύμφωνα με τον Oraschowski, η νέα γενιά τουριστών αντιμετωπίζει τις διακοπές ως την κορυφαία και σημαντικότερη στιγμή του ελεύθερου χρόνου¹⁸. Στις διακοπές τα άτομα πέρα από την ξεκούραση επιδιώκουν να αναπτύξουν τα ενδιαφέροντά τους και να εμπλουτίσουν τον τρόπο ζωής τους, επιδιδόμενα και σε νέες δραστηριότητες (π.χ. River Rafting, Mountain Biking κ.α.).

Το ερώτημα που προκύπτει είναι –από τη μία– κατά πόσο οι δύο ανάγκες, δηλ. η ανάγκη για ξεκούραση και η ανάγκη να βιώσουν τα άτομα κάτι το ξεχωριστό, μπορούν ταυτόχρονα να ικανο-

ποιούνται στις διακοπές τους και από την άλλη, κατά πόσο οι ανάγκες αυτές είναι δυνατό να ικανοποιούνται χωρίς να αλλοιώνεται το πολιτισμικό αλλά και το φυσικό περιβάλλον των χωρών υποδοχής. Ο συγκεκριμένος προβληματισμός έχει αποτελέσει τη βάση για τη συζήτηση σχετικά με το πρότυπο της αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης και έχει οδηγήσει τα τελευταία είκοσι περίπου χρόνια σταδιακά σε μία δυναμική ανάπτυξη εναλλακτικών μορφών τουρισμού, οι οποίες έχουν ως βασικό τους χαρακτηριστικό την προσαρμογή τους –σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό– στα τοπικά κοινωνικά, πολιτισμικά και περιβαλλοντικά δεδομένα¹⁹.

Κύριο πρόβλημα αποτελεί η μαζικότητα του τουρισμού, δηλ. η μεγάλη συγκέντρωση τουριστών σε συγκεκριμένες περιοχές και η μαζική συμμετοχή τους σε δραστηριότητες, με αποτέλεσμα να επιβαρύνεται το περιβάλλον. Η αντιφατικότητα στη συμπεριφορά του μέσου τουρίστα γίνεται εμφανής από το γεγονός ότι, ενώ από τη μία προσδοκά από τον τόπο προορισμού του να έχει ένα «ιδανικό» φυσικό περιβάλλον, από την άλλη θεωρεί δεδομένο το να υπάρχει η κατάλληλη τουριστική υποδομή και οι ανέσεις που θα συμβάλουν στο να έχουν επιτυχία οι διακοπές του. Η αντίφαση αυτή γίνεται εντονότερη όσο περισσότερο άγχος και πίεση δημιουργεί η καθημερινή ζωή και όσο περισσότερο εντείνεται η διαφαινόμενη τάση να μεγαλώνει η συχνότητα και να περιορίζεται η διάρκεια των διακοπών.

Ο Enzensberger διατύπωσε την άποψη ότι ο τουρισμός αποτελεί μία φυγή από την καταπιεστική πραγματικότητα της κοινωνίας μας, η οποία δημιουργεί στα άτομα την ανάγκη να επιδιώκουν να βιώσουν τη «χαρά της ελευθερίας». Θεωρεί δε ότι οι προϋποθέσεις για την επιτυχία των διακοπών δημιουργούνται πριν το ταξίδι, δηλαδή στην καθημερινή μας ζωή²⁰. Εκείνος για τον οποίο παύει το ταξίδι να αποτελεί «φυγή από την πραγματικότητα» και ο οποίος και στην καθημερινή του ζωή έχει τη δυνατότητα να αναπτύσσει τα ενδιαφέροντά του και να απολαμβάνει την ελευθερία του, θα είναι σε θέση να αποκομίσει τα μεγαλύτερα οφέλη και από το ταξίδι των διακοπών. Η βιομηχανική κοινωνία δεν παρέχει μόνο τις δυνατότητες, αλλά δημιουργεί και την ανάγκη για διακοπές στα άτομα. Για την κατανόηση του φαινομένου του τουρισμού έχει λοιπόν σημασία να λαμβάνονται υπόψη οι κοινωνικές συνθήκες και οι μεταβολές που επέρχονται σ' αυτές και που μπορούν να επηρεάζουν τις ανάγκες και τις επιθυμίες των ανθρώπων²¹.

Ποια λοιπόν μπορεί να είναι η μελλοντική κατάσταση; Κατ' αρ-

χίν γίνεται εμφανές ότι ο έντονος ανταγωνισμός σε συνδυασμό με τα υψηλά ελλείμματα πολλών χωρών, δημιουργεί την ανάγκη και για σοβαρές διαρθρωτικές αλλαγές με πιθανή συνέπεια τη συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους. Ιδιαίτερα σε περιόδους οικονομικών κρίσεων αλλά και γενικότερης αβεβαιότητας για το μέλλον, εξασθενεί η κοινωνική αλληλεγγύη. Ένα βασικό ερώτημα λοιπόν είναι σήμερα το κατά πόσο μπορούν να συνυπάρχουν η παγκοσμιοποίηση και το κοινωνικό κράτος. Οι ανισότητες στην κατανομή πλούτου και ισχύος θα συνεχίσουν να υφίστανται ίσως σε μεγαλύτερη ακόμη ένταση. Στις βιομηχανικές χώρες γίνεται λόγος για την κοινωνία των δύο τρίτων των οποίων το βιοτικό επίπεδο προβλέπεται να συνεχίσει να βελτιώνεται, ανοίγοντας έτσι και την ψαλίδα με τους υπόλοιπους. Πολλοί άνθρωποι ζουν με την αγωνία της ανεύρεσης εργασίας μη γνωρίζοντας επίσης, εάν θα συνεχίσει να υπάρχει η προνοιακή κάλυψη από πλευράς κράτους. Δομικές μεταβολές στην κοινωνία εξελίσσονται με βραδύτερους ρυθμούς απ' ό,τι στον τομέα της οικονομίας. Αυτό που μπορούμε να υποθέσουμε είναι ότι η παγκοσμιοποίηση επηρεάζει παραδοσιακές κοινωνίες και αξίες και προκαλεί κοινωνικά προβλήματα. Η αβεβαιότητα αλλά και ο φόβος για το μέλλον οδηγεί πολλές φορές στην περιθωριοποίηση (συχνά βέβαια ακόμη και σε φαινόμενα ρατσισμού²²). Εξελίξεις αυτής της μορφής θα μπορούσαν να οδηγήσουν τα άτομα σε μία διαφορετική εκτίμηση της σημασίας του ελεύθερου χρόνου τους, μεγαλώνοντας και τις απαιτήσεις τους σχετικά με την καλύτερη δυνατή αξιοποίησή του. Η πίεση που δημιουργείται, έχει ως αποτέλεσμα ο τουρίστας να υποβαθμίζει στη συνείδησή του τη σημασία της «τριβής» του με το «διαφορετικό», με το «ξένο»²³.

Ο ατομικισμός δεν αποτελεί νέο φαινόμενο. Ο ρόλος του ατομικού απασχόλησε άλλωστε κλασσικούς της Κοινωνιολογίας όπως Durkheim, Simmel και Weber. Ο Ulrich Beck, ένας από τους γνωστότερους εκπροσώπους της θεωρίας του ατομικισμού, ερμηνεύει το φαινόμενο αυτό ως την αποκοπή του ατόμου από το πλαίσιο της ασφάλειας που του παρέχουν οι δομές της βιομηχανικής κοινωνίας²⁴. Η αύξηση των εισοδημάτων και η βελτίωση της εκπαίδευσης, οι μεταβολές στις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων και στους ρόλους τους, καθώς και η αλλαγή παραδοσιακών αντιλήψεων αναφορικά με τους τομείς της οικογένειας και της εργασίας, έδωσαν περισσότερες δυνατότητες ώστε το άτομο να μπορεί πλέον ελεύθερα να επιλέγει τον τρόπο ζωής του και τους επιμέρους στόχους του.

Η εξέλιξη αυτή αντικατοπτρίζεται και στη διεύρυνση της προσφοράς σε τρόπους και πρότυπα ζωής ('lifestyles')²⁵, ενώ και στην τουριστική αγορά παρουσιάζεται σήμερα μία ιδιαίτερα μεγάλη ποικιλία από τόπους προορισμού και μορφές τουρισμού. Παρέχεται έτσι η δυνατότητα στο κάθε άτομο όχι μόνο να επιλέγει αυτό που θεωρεί ότι του ταιριάζει, αλλά και να μπορεί και το ίδιο να συμμετέχει στη διαμόρφωση των διακοπών του, επιλέγοντας συγκεκριμένες δραστηριότητες μέσα από μία τεράστια ποικιλία που του προσφέρεται. Εδώ όμως υπάρχει και κάτι το παράδοξο: πολλά άτομα που επιθυμούν να δώσουν την προσωπική τους νότα στις επιλογές τους διαπιστώνουν τελικά ότι στον ίδιο χώρο συνωστίζεται ένα μεγάλο πλήθος από άτομα που το κάθε ένα έχει κάνει ακριβώς τις ίδιες επιλογές²⁶. Η θεωρία του ατομικισμού ηρωοποιεί το ατομικό, εκθειάζει την ελευθερία ατομικής επιλογής και δραματοποιεί τους «κινδύνους» που αυτή συνεπάγεται. Το παράδειγμα του τουρισμού φέρνει όμως στο φως τα αδύνατα σημεία της θεωρίας που δεν είναι άλλα –στην προκειμένη περίπτωση– από το ρόλο των οργανώσεων και άλλων δραστών στο χώρο αυτό, οι οποίοι καθορίζουν την προσφορά, κατευθύνουν τα άτομα και συντονίζουν τις επί τόπου δραστηριότητές τους με βάση συγκεκριμένες επιχειρηματικές στρατηγικές και λογικές.

Πίσω από την έννοια McDonaldization του George Ritzer, κρύβεται μία κοινωνική ανάλυση η οποία περιέχει μία οικονομική και πολιτισμική κοινωνιολογική θεωρία του ορθολογισμού²⁷. Τα McDonalds αποτελούν σύμβολο μιας υψηλού βαθμού ορθολογικής οργάνωσης. Τυποποίηση, αυστηρός υπολογισμός, προβλεψιμότητα και απόλυτος έλεγχος ολόκληρης της διαδικασίας από την παραγωγή έως την προώθηση και διάθεση των προϊόντων, αποτελούν βασικές αρχές οργάνωσης και συνταγή επιτυχίας και μάλιστα όχι μόνο στο χώρο της βιομηχανίας τροφίμων.

Και στο χώρο του τουρισμού παράγονται και καταναλώνονται προϊόντα που ακολουθούν τη λογική των McDonalds. Σε αντίθεση με αυτά που υποστηρίζει η θεωρία του ατομικισμού ένα μεγάλο μέρος των τουριστών μειώνει σχεδόν απόλυτα το ρίσκο που μπορεί να συνοδεύει την οποιαδήποτε επιλογή του. Οι «προσωπικές» διακοπές τυποποιούνται ουσιαστικά με τον ίδιο τρόπο, όπως ο κατάλογος των προϊόντων των McDonalds, παρέχοντας όμως τη δυνατότητα στον πελάτη να επιλέξει τα συστατικά του. Αναζητά λοιπόν ο τουρίστας «μακτοναλντοποιημένα» τουριστικά προϊόντα τα οποία του προσφέρουν λογικό οικονομικό κόστος και εγγύηση επιτυχίας των διακοπών του. Εκείνο που εκτιμά στα προϊόντα αυ-

τά είναι η ασφάλεια και η προβλεψιμότητα του ταξιδιού του (πρέπει να γνωρίζει ο τουρίστας τι τον περιμένει στον τόπο προορισμού και πόσο θα του στοιχίσουν συνολικά οι διακοπές του) και η άψογη οργάνωση και η δυνατότητα αντιμετώπισης απρόοπτων καταστάσεων (σε περίπτωση ανάγκης να γνωρίζει σε ποιόν μπορεί να απευθυνθεί ζητώντας βοήθεια, σε ποιόν για να εκφράσει τα παράπονά του και ποιές τυχόν διεκδικήσεις μπορεί να εγείρει δικαστικά π.χ. ζητώντας αποζημίωση)²⁸.

5. Συμπεράσματα

Η παγκοσμιοποίηση αποτελεί μία διαδικασία η οποία αποτελείται από διάφορα στοιχεία που συνδέονται μεταξύ τους. Είναι μία διαδικασία διαρκούς μεταβολής που διεισδύει και στη συνείδηση των ατόμων όσο περισσότερο επηρεάζει με τον έναν η τον άλλο τρόπο το προσωπικό περιβάλλον. Κατά μία εκτίμηση, η παγκοσμιοποίηση και οι επιμέρους διαδικασίες δεν αποτελούν απαραίτητα καινούρια φαινόμενα, γι' αυτό είναι ίσως λίγο νωρίς να μπορεί κανείς να μιλάει για μια νέα και καθ' όλα διαφορετική εποχή. Οι εξελίξεις και διαδικασίες δεν είναι πάντοτε εύκολο να καταγραφούν, ενώ είναι δύσκολο να ερευνηθούν συστηματικά αλλά και να αξιολογηθούν. Αυτό που γίνεται εμφανές είναι ότι η αυξανόμενη συνθετότητα και πολυπλοκότητα της πραγματικότητας, καθιστά ακόμη δυσκολότερη την επίλυση συγκεκριμένων προβλημάτων στο μέλλον.

Η έλλειψη ξεκάθαρων δομών κάνει το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης να εμφανίζει μία δική του δυναμική. Αυτό δημιουργεί τον κίνδυνο να χάσει η πολιτική —λόγω της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας— τον καθοδηγητικό και ρυθμιστικό της ρόλο περιορίζοντας έτσι την αποστολή της στην αντιμετώπιση και τον περιορισμό των προκαλούμενων αρνητικών επιπτώσεων. Στον τομέα της πολιτικής, η παγκοσμιοποίηση βρίσκεται σήμερα ακόμη στην απαρχή της, κάτι που θα έχει και τις ανάλογες επιπτώσεις στον τουρισμό όπου οι δυνατότητες παρέμβασης της πολιτικής περιορίζονται όσο περισσότερο σύνθετος γίνεται ο τομέας αυτός.

Η παγκοσμιοποίηση παρουσιάζει αρκετές αντιφάσεις. Η αντιφατικότητα αυτή μάλιστα μπορούμε να πούμε ότι αποτελεί ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της. Έτσι, ενώ από τη μία βρίσκεται σε εξέλιξη μία διαδικασία πολιτισμικής ομογενοποίησης, από την

άλλη δημιουργούνται οι συνθήκες εκείνες που αναβαθμίζουν τη σημασία των πολιτισμικών, τοπικών, περιφερειακών και άλλων ιδιαίτεροτήτων τόσο στη συνείδηση των ατόμων όσο και σε επίπεδο τουριστικής πολιτικής.

Μία άλλη περίπτωση αποτελεί το ζήτημα της εκπαίδευσης και της γνώσης γενικότερα. Ενώ και οι δύο αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες για την ανταγωνιστικότητα, από την άλλη συμπιέζεται ο χρόνος για την εκπαίδευση. Απαιτείται δε εξειδίκευση. Ταυτόχρονα όμως γίνεται ακόμη μεγαλύτερη η σημασία της γενικής γνώσης και της ικανότητας σφαιρικής σύλληψης των δεδομένων και των εξελίξεων που λαμβάνουν χώρα στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης.

Αναφορικά τώρα με τις μελλοντικές τάσεις στο φαινόμενο του τουρισμού, είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι αυτές δεν είναι εύκολο να προβλεφθούν, καθώς πάντοτε υπάρχει το ενδεχόμενο συγκεκριμένα γεγονότα και συγκυρίες να τις επηρεάσουν, στρέφοντάς τες προς μία κατεύθυνση διαφορετική απ' ό,τι διαφαινόταν μέχρι εκείνη την περίοδο. Η τουριστική σαιζόν, που ξεκινά σε λίγους μόλις μήνες από σήμερα, αναμένεται από όλους με ιδιαίτερη αγωνία λόγω των συνταρακτικών γεγονότων της 11ης Σεπτεμβρίου 2001. Οι πραγματικές συνέπειες και επιπτώσεις είναι ακόμη δύσκολο να εκτιμηθούν. Γεγονός είναι ότι τα τρομοκρατικά χτυπήματα, πέρα από τα τεράστια πλήγηματα που προκάλεσαν (μεταξύ άλλων) σε αεροπορικές εταιρίες και σε επιχειρήσεις του τουριστικού τομέα γενικότερα, είναι βέβαιο ότι έχουν επηρεάσει σημαντικά και την ψυχολογία των ανθρώπων.

Σύμφωνα με τις μέχρι τώρα ενδείξεις, υπάρχει μία έντονη διστακτικότητα και προβληματισμός, κάτι που διαφαίνεται και από την πορεία των κρατήσεων, οι οποίες, όχι μόνο για την Ελλάδα, αλλά και για άλλους προορισμούς, παρουσιάζουν σημαντική μείωση. Οι εξελίξεις αυτές δεν αποκλείεται στο μέλλον π.χ. να στρέψουν τα άτομα περισσότερο προς τόπους οι οποίοι μπορεί να θεωρούνται ως περισσότερο 'ασφαλείς' ή προς άλλα μεταφορικά μέσα (με ό,τι αυτό μπορεί να συνεπάγεται για προορισμούς που στηρίζουν την τουριστική τους ανάπτυξη σε μεγάλο βαθμό στις πτήσεις τσάρτερ). Είναι επίσης πιθανό η συγκεκριμένη κατάσταση να οδηγήσει στη μεγαλύτερη ακόμη ανάπτυξη τουριστικών γκέτο, τα οποία θα συμπεριλάμβαναν στις υπηρεσίες τους και μία υψηλού βαθμού ασφάλεια και προστασία από 'εξωτερικούς' κινδύνους ή ακόμη να υπάρξει στροφή προς κοντινούς προορισμούς και ανάπτυξη του 'έσωτερικού' τουρισμού στις κύριες τουλάχιστον

στον χώρες προέλευσης τουριστών. Πέρα από τα όποια πιθανά σενάρια, είναι βέβαιο ότι οι μεταβολές που θα προκληθούν στην τουριστική συμπεριφορά από τα δραματικά αυτά γεγονότα θα έχουν αλυσιδωτές συνέπειες και μεσοπρόθεσμα είναι ενδεχόμενο να δημιουργηθούν νέα δεδομένα στον τουριστικό τομέα. Τα επόμενα χρόνια θα δείξουν κατά πόσο θα πρέπει στο μέλλον πλέον να μιλάμε για τουρισμό πριν και μετά την 11η Σεπτεμβρίου 2001.

Όπως το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης, έτσι και ο τουρισμός εμφανίζει ορισμένες αντιφάσεις. Ενώ δηλαδή, από τη μία παρατηρείται μία ομογενοποίηση των τουριστικών υπηρεσιών σε παγκόσμιο επίπεδο, από την άλλη ενισχύεται ο ατομικισμός και η διάθεση των ατόμων να αναζητήσουν κάτι το ξεχωριστό, διατηρώντας όμως την αίσθηση της ασφάλειας. Οι απαιτήσεις των τουριστών δείχνουν να μεγαλώνουν τόσο υπό την επίδραση της παγκοσμιοποίησης όσο και με τη συμβολή της τουριστικής βιομηχανίας. Η τουριστική βιομηχανία επιχειρεί να προσφέρει μία μεγάλη ποικιλία «προϊόντων» υποσχόμενη την ικανοποίηση (σχεδόν) όλων των ιδιαίτερων επιθυμιών των τουριστών. Ενισχύει δε και την εντύπωση στο άτομο ότι μπορεί να δώσει τον ιδιαίτερο προσωπικό χαρακτήρα στις επιλογές του όσον αφορά τον τόπο αλλά και τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να κάνει τις διακοπές του. Παράλληλα όμως τυποποιεί η τουριστική βιομηχανία την προσφορά της σε τέτοιο βαθμό, ώστε να ενισχύεται σε τελική ανάλυση και η μαζικότητα του τουρισμού. Ο ατομικισμός εξελίσσεται σε μαζικό φαινόμενο. Ο τουρίστας ανακαλύπτει ότι η ιδιαίτερη «προσωπική» του επιλογή αποτελεί και επιλογή ενός ολόκληρου πλήθους τουριστών. Ο τουρισμός δημιουργεί ένα παγκόσμιο χωριό, στο οποίο η ιδιαιτερότητα και η αυθεντικότητα απειλούνται με εξαφάνιση. Ίσως όμως ο τουρισμός, επειδή ιδιαίτερα αυτός έχει στο επίκεντρό του τον άνθρωπο και τον πολιτισμό του, να έχει περισσότερη ανάγκη την ιδιαιτερότητα απ' ό,τι τον εξυπηρετεί η πολιτισμική ομογενοποίηση. Ίσως στο μέλλον, μέσα σε έναν κόσμο στον οποίο ο περίγυρος του ατόμου διαρκώς μεταβάλλεται και τα οικεία και γνωστά τείνουν να χαθούν, να υπάρξει εντονότερη η ανάγκη για αναζήτηση της αυθεντικότητας.

Σημειώσεις

1. Βλέπε π.χ., Albrow M., *The global age*, Polity Press, Cambridge, 1996, Axford B., *The global system. Economics, politics and culture*, Polity Press, Cambridge, 1995.
2. Βλέπε Gilpin R., *The political economy of international relations*, New Jersey, 1987, σελ. 231
3. Gade M., "Globalization of the Retail Industry: A Strategic Imperative", στο Coopers & Lybrand, *Chain Store Age Executive*, New York, τόμ. 69, τεύχ. 12, 1993, σελ. 6-7. Σχετικά με την σημασία της πολιτικής σταθερότητας για τον τουρισμό βλέπε ενδεικτικά Hall C.M., *Tourism and politics: Policy, power and place*, West Sussex, 1994.
4. Βλέπε The World Bank, *From Plan to Market*, World Development Report 1996, Oxford.
5. World Trade Organisation (WTO), *Annual Report*, 1995, σελ. 12-13.
6. Blankart F., "Umdenken in der Aussenwirtschaftspolitik: Folgenreiche Globalisierung der Markte", στη *Neue Zürcher Zeitung*, αριθ. 173, 27/7/94, σελ. 20.
7. Gilpin R., όπ. παρ., σελ. 11.
8. Βλέπε Porter M.E., *The competitive advantage of nations*, New York, 1990.
9. Βλέπε Thurow L., *Head to head: The coming economic battle among Japan, Europe and America*, New York, 1992.
10. Heller A., *Die Lehren der Geschichte*, στο Kohler G., Meyer M., επιμ., *Die Folgen von 1989*, Muenchen, 1994, σελ. 103-104.
11. World Tourism Organisation (WTO), *Tourism to the year 2000: Qualitative aspects affecting global growth*, Executive Summary, Madrid, 1993.
12. Βλέπε Freyer W., *Tourismus: Einführung in die Fremdenverkehrso-konomie*, Munchen, 1993. Επίσης Altvater E., Mahnkopf B., *Grenzen der Globalisierung: Ökonomie, Ökologie und Politik in der Weltgesellschaft*, Munster, 1996.
13. Βλέπε, π.χ., Friedman J., *Cultural identity and global processes*, Sage, London, 1994 και Robertson R., *Globalization: Social theory and global culture*, Sage, London, 1997.
14. Βλέπε Harrison L.E., *Who prospers?: How cultural values shape economic and political success*, New York, 1992.
15. Krippendorf J., *Die Ferienmenschen. Für ein neues Verständnis von Freizeit und Reisen*, Zurich, 1984, σελ. 222-231. Βλέπε επίσης σχετικά και Greverus I.M., *Tourismus und interkulturelle Kommunikation*, *Tourismus und Kulturwandel*, Materialien zum internationalen Kulturaustausch, Institut für Auslandsbeziehungen, τομ. 5, Stuttgart, 1978, σελ. 96-107. Επίσης Wahrlich H., *Tourismus. Eine Herausforderung für Ethnologen. Problemdimensionen und Handlungsaspekte im touristischen*

Bezugsfeld, Berlin, 1984 και Hartmann K.D., *Auslandsreisen. Die Urlaubsreisen der Volkerverständigung?* Starnberg, 1974.

16. Είναι δύσκολο σήμερα να προβλεφθεί ποιες επιδράσεις θα έχουν στο μέλλον οι νέες τεχνολογίες στον τομέα του τουρισμού, αλλά είναι βέβαιο ότι οι επιστήμες που μελετούν το φαινόμενο αυτό θα κληθούν να δώσουν ερμηνείες σε νέα φαινόμενα και απαντήσεις σε νέα ερωτήματα που θα προκύψουν. Ήδη θα πρέπει να μας απασχολήσει π.χ. το ερώτημα εάν το «εικονικό ταξίδι», όταν αυτό κάποτε με τη βοήθεια της τεχνολογίας αποτελέσει πραγματικότητα και πάρει ως φαινόμενο μία ιδιαίτερη δυναμική, θα πρέπει κατ' αρχήν να το συμπεριλαμβάνουμε στις μορφές τουρισμού ή όχι. Βλέπε ενδεικτικά Williams A.P., Hobson J.S.P., *Tourism the next generation: Virtual reality and surrogate travel, is it the future of the tourism industry?* Στο Seaton A.V. et.al, επιμ., *Tourism: The state of the art*, Chiciester, 1984, σελ. 283-290.

17. Βλέπε Bieger T., *Management von Destinationen und Tourismusorganisationen*, Munchen, 1996, Wahrlich H., όπ. παρ., Kollgen R., *Strategisches Marketing. Ansatzpunkte für Reiseveranstalter*, στο Studienkreis für Tourismus e.V., επιμ., *Marketing im Tourismus. Konzepte und Strategien für heute und morgen*, Starnberg, 1991, σελ. 39-55.

18. Opaschowski, H.W., *Tourismus: Systematische Einführung Analysen und Prognosen*, Opladen, 1996, σελ. 33-38 και 122-129. Βλέπε επίσης Kaspar C., *Tourismuslehre im Grundriss*, Bern, 1996 και Riley R.W., "Prestige-worthy tourism behavior" στο *Annals of tourism research*, τομ. 22, τεύχ. 3, 1995, σελ. 630-649.

19. Βλέπε ενδεικτικά: Smith V.L./Eadington W.R. (επιμ.), *Tourism Alternatives: Potentials and Problems in the Development of Tourism*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1992· Λάσκαρις Κ. (επιμ.), *Sustainable Development: Θεωρητικές προσεγγίσεις μιας κρίσιμης έννοιας*, Παπασωτηρίου, Αθήνα 1996· Kahlenborn W.-Kraack M.-Carius A., *Tourismus und Umweltpolitik. Ein politisches Spannungsfeld*, Springer, Berlin/Heidelberg 1999· Κοκκώσης Σ./Τσάρτας Π., *Βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη και περιβάλλον*, Κριτική, Αθήνα 2001· Briassoulis H./van der Straaten J., *Tourism and the Environment. Regional, Economic and Policy Issues*, Kluwer, Dordrecht/Boston/London, 1992.

20. Βλέπε Enzensberger H.M., *Einzelheiten I: Bewusstseins-Industrie*, Frankfurt am Main, 1969, σελ. 204. Επίσης Kaspar C., όπ. παρ., σελ. 122 και Krippendorf J., όπ. παρ., σελ. 122-125.

21. Βλέπε σχετικά Τσάρτας Π., *Τουρίστες, Ταξίδια, Τόποι: Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις στον τουρισμό*, Εξάντας, 1996.

22. Βλέπε Kennedy P., *Preparing for the twenty-first century*, New York, 1993.

23. Βλέπε σχετικά Hlavin-Schulze K., *Man reist ja nicht, um anzukommen. Reisen als kulturelle Praxis*, Campus, Frankfurt/New York, 1998.

24. Βλέπε Beck U., Risk society, Sage, London, 1992. Επίσης Beck U., Die Erfindung des Politischen, Suhrkamp, Frankfurt, 1993 και Schroer M., Individualisierte Gesellschaft στο Kneer G., Nassehi A., Schroer M., επιμ., Soziologische Gesellschaftsbegriffe. Konzepte moderner Zeitdiagnosen, W. Fink, Munchen, 1997, σελ. 157-183.

25. Βλέπε σχετικά Aderhold, P., Von der Marktforschung zum Marketing-Konzept, στο Studienkreis für Tourismus e.V., επιμ., Marketing und Forschung im Tourismus, Starnberg, 1992, σελ. 37-53.

26. Βλέπε Keul A. G., Kuhberger A., Die Strasse der Ameisen, Profil, München, 1994.

27. Ritzer G., The McDonalidization of society, Pine Forge Press, Thousand Oaks, 1993.

28. Βλέπε Ritzer G., Liska A., The "McDisneyzation" and "Post-Tourism": Complementary perspectives on contemporary tourisms, στο Rojek C., Urry J., επιμ., Touring cultures. Transformations of travel and theory, Routledge, London, 1997, σελ. 96-109.

Η έρευνα στη διδασκαλία των οικονομικών, στα σχολεία και τα πανεπιστήμια

Δέσποινα Μακρίδου-Μπούσιου*

Περίληψη

Το άρθρο αυτό αφορά την έρευνα στην περιοχή της Οικονομικής Εκπαίδευσης - Διδακτικής των Οικονομικών. Επιχειρεί να καταγράψει αυτό που συντελέστηκε στις ΗΠΑ και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες και να δείξει ότι έχει γίνει σημαντική ερευνητική δουλειά στα πεδία αναφοράς. Το άρθρο δεν προτίθεται να αναφερθεί διεξοδικά στη διεθνή βιβλιογραφία, αλλά επιλεκτικά, με στόχο να προσφέρει έναν οδηγό για τη σχετική έρευνα, καθώς η ελληνική βιβλιογραφία πάνω στο θέμα είναι περιορισμένη.

Εισαγωγή

Για ποιο λόγο πιστεύουμε ότι το αντικείμενο της οικονομικής εκπαίδευσης¹ είναι τόσο ειδικό, ώστε η άφθονη γενική βιβλιογραφία πάνω στη διδασκαλία και μάθηση να μην είναι εφαρμόσιμη στα Οικονομικά; Τι μπορούν οι οικονομολόγοι να προσφέρουν περισσότερο; Τη δεκαετία του '70 οι Siegfried και Fels (1979: 924) προσπαθώντας να δώσουν μία απάντηση στην παραπάνω ερώτηση, λένε "... ο οικονομολόγος μεταφέρει στην έρευνα της οικονομικής εκπαίδευσης ορισμένες εξειδικεύσεις και τρόπους σκέψης που είναι απαραίτητες για να εξετασθεί το θέμα από όλες τις πλευρές [...] εντυπωσιασθήκαμε από τη χρησιμότητα των εργα-

* Επίκουρος καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

λείων της οικονομικής θεωρίας και της οικονομετρίας για την ανάλυση προβλημάτων διδασκαλίας και μάθησης...".

Από την εποχή της μελέτης των Siegfried και Fels έχουν γίνει πολλές έρευνες στην περιοχή της οικονομικής εκπαίδευσης [ειδικά σε χώρες όπως οι ΗΠΑ και η Μεγάλη Βρετανία (M.B)], αλλά τα βασικά θέματα έρευνας παραμένουν σχεδόν τα ίδια (Becker, 1983a). Το μεγαλύτερο μέρος της έρευνας αξιολογεί εναλλακτικές στρατηγικές για την αποδοτική διδασκαλία των Οικονομικών και εξετάζει την επίδραση διαφόρων παραγόντων πάνω στη μάθηση. Εξετάζονται επίσης τα πολλαπλά αποτελέσματα από τη μάθηση των Οικονομικών τα οποία είναι ανάγκη να προσδιορισθούν, να μετρηθούν και να μελετηθούν, ούτως ώστε, να ενσωματωθούν σε αποφάσεις σχετικές με μαθήματα και αναλυτικά προγράμματα. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην ανάλυση των Οικονομικών με στόχο τη βελτίωση της δομής των προγραμμάτων και στον έλεγχο παλαιότερων αξιολογών ερευνών ώστε να καθοριστεί σε ποιο βαθμό τα συμπεράσματά τους εξακολουθούν να υφίστανται και πώς αυτά τα συμπεράσματα συνδέονται με τις νέες εξελίξεις.

Σήμερα η ποιότητα της έρευνας σε όλα τα επίπεδα της οικονομικής εκπαίδευσης βελτιώνεται σταθερά και οι ερευνητές ανακαλύπτουν νέους και πρωτότυπους τρόπους επίλυσης προβλημάτων (Becker, Highsmith, Kennedy και Walstad, 1991:28).

Η εργασία, που αναφέρεται κυρίως στη σχετική έρευνα στις ΗΠΑ και τη Μεγάλη Βρετανία, διαρθρώνεται σε πέντε μέρη. Στο πρώτο μέρος κάνουμε μία σύντομη ιστορική αναδρομή, στο δεύτερο συζητάμε για την έρευνα στην περιοχή της οικονομικής εκπαίδευσης, στο τρίτο και τέταρτο εξειδικεύουμε αναφερόμενοι στην τριτοβάθμια και στη δευτεροβάθμια οικονομική εκπαίδευση και, τέλος, στο πέμπτο μέρος ολοκληρώνουμε, σημειώνοντας κάποια από τα σημαντικά βιβλία και περιοδικά της ερευνητικής αυτής περιοχής.

1. Ιστορική αναδρομή

Στα τέλη του 18ου αιώνα, στις ΗΠΑ,² ο πρόεδρος του William και Mary College, B. J. Madison,³ συμπεριέλαβε για πρώτη φορά την Πολιτική Οικονομία στο πρόγραμμα μαθημάτων του –των κοινωνικών επιστημών–, χρησιμοποιώντας τον *Πλούτο των Εθνών* του Adam Smith ως εγχειρίδιο: η οικονομική επιστήμη για πρώτη

φορά γινόταν συστατικό στοιχείο της γενικής εκπαίδευσης (Hinshaw και Siegfried, 1991:373). Το 1885 συγκροτείται η Αμερικανική Ένωση Οικονομολόγων (American Economic Association, AEA) και τα ιδρυτικά της μέλη εκφράζουν ενδιαφέρον για την οικονομική εκπαίδευση. Το 1890, ο Simon Patten,⁴ όπως αναφέρεται από τους Hinshaw και Siegfried (ο.π.), υποστηρίζει: η οικονομική εκπαίδευση πρέπει να αντικαταστήσει τα Μαθηματικά και τη Φυσική στην εκπαίδευση της Λογικής και η ηθική και η πολιτική σκέψη πρέπει να διαχωριστούν από την οικονομική εκπαίδευση. Γενικά, καθώς τα Οικονομικά αρχίζουν να εμφανίζονται ως ξεχωριστός επιστημονικός κλάδος από την Πολιτική Επιστήμη, τη Φιλοσοφία και την Ιστορία και παράλληλα να διδάσκονται ως μάθημα σε πολλά πανεπιστήμια, όλο και περισσότεροι οικονομολόγοι αρχίζουν να αφιερώνουν την προσοχή τους σε προβλήματα της οικονομικής εκπαίδευσης και στο ρόλο των Οικονομικών στα προγράμματα σπουδών. Στις αρχές του 20ού αιώνα τα Οικονομικά έχουν καθιερωθεί, ως ξεχωριστό και κατάλληλο αντικείμενο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (ο.π.:374).

Η συζήτηση για τη δευτεροβάθμια οικονομική εκπαίδευση αρχίζει πολύ αργότερα, έχοντας όμως ως αφετηρία τη μελέτη "Economics as a School Study" που εκπονήθηκε το 1899 από τον Frederick Clow. Στη μελέτη αυτή ο Clow συζήτησε τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα της διδασκαλίας της οικονομικής επιστήμης στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και αναρωτήθηκε, εάν τα Οικονομικά θα μπορούσαν να διδαχθούν ικανοποιητικά σε αυτό το επίπεδο της εκπαίδευσης. Το συμπέρασμα της μελέτης του Clow ήταν: τα Οικονομικά θα μπορούσαν να διδαχθούν αποτελεσματικά στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, εάν οι καθηγητές ήταν ικανοί και καλά προετοιμασμένοι εκπαιδευτές (ο.π.).

Στις επόμενες τέσσερις δεκαετίες, το ενδιαφέρον για την οικονομική εκπαίδευση ελαττώθηκε κάπως, αλλά ποτέ δεν εξαφανίστηκε. Στα τέλη της δεκαετίας του '50 μια ειδική επιτροπή της AEA, με επικεφαλής τον καθηγητή Taylor του πανεπιστημίου Columbia, συνέταξε μια εκτεταμένη αναφορά για τη διδασκαλία των Οικονομικών με τον τίτλο "The teaching of undergraduate economics", η οποία δημοσιεύτηκε στο American Economic Review (AER) (Taylor κ.α.:1950). Με την αναφορά ασχολήθηκαν περίπου δέκα επιτροπές που μελέτησαν τις διάφορες όψεις του προβλήματος, όπως: περιεχόμενο των εισαγωγικών μαθημάτων, περιοχές μελέτης, εκπαίδευση των δασκάλων των Οικονομικών, θέματα επιχειρησιακής εκπαίδευσης, η διδασκαλία των Οικονομικών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, κλπ.⁵

Ουσιαστικά όμως η έρευνα πάνω στα θέματα της Οικονομικής Εκπαίδευσης-Διδακτικής των Οικονομικών άρχισε στα τέλη της δεκαετίας του '60 (κυρίως στις ΗΠΑ και στη Μ.Β) και αναπτύχθηκε ραγδαία στη δεκαετία του '70. Στη Μ.Β, στο Πανεπιστήμιο Heriot-Watt, ο καθηγητής Lumsden ίδρυσε ένα ερευνητικό κέντρο με αντικείμενο την έρευνα πάνω σε θέματα της οικονομικής εκπαίδευσης. Επίσης ξεκίνησε ένα πρόγραμμα που είχε πολλά κοινά σημεία με ένα παρόμοιο στις ΗΠΑ το "National Task Force on Economic Education". Ο στόχος του National Task Force on Economic Education ήταν να περιγράψει το ελάχιστο επίπεδο της οικονομικής κατανόησης ειδικά για τον "καλό πολίτη", και να περιγράψει τι Οικονομικά πρέπει να διδάσκονται (Bach, 1961). Το πρόγραμμα αυτό, εκτός των άλλων, συνέβαλε στη δημιουργία της τηλεοπτικής παραγωγής "The American Economy" που μεταδόθηκε το 1962-63 από 241 τηλεοπτικούς σταθμούς και την παρακολούθησαν πάνω από 1 εκατομμύριο τηλεθεατές (Bach και Saunders, 1965).

Στη δεκαετία του '70 η επιτροπή για την οικονομική εκπαίδευση της ΑΕΑ έστρεψε την προσοχή της σε προγράμματα εκπαίδευσης των καθηγητών και βοήθησε το Ενωμένο Συμβούλιο της Οικονομικής Εκπαίδευσης (Joint Council on Economic Education, JCEE) να παραγάγει το απαραίτητο υλικό για τη λειτουργία σε εθνικό επίπεδο ειδικών εργαστηρίων σε πανεπιστήμια (Saunders, Welsh, και Hansen, 1978, 1980). Το υλικό αυτό αναθεωρήθηκε το 1990 (Saunders και Walstad, 1990).

Κατά τη δεκαετία του 1960 έγιναν δύο συνέδρια με θέμα τις νέες εξελίξεις στη διδασκαλία των Οικονομικών –το 1966 και 1968– στο Stanford. Από τα αποτελέσματα των συνεδρίων εκδόθηκαν δύο βιβλία τα οποία επιμελήθηκε ο καθηγητής Κ. Lumsden (1967, 1970). Παράλληλα οι ευκαιρίες για έρευνα αυξήθηκαν καθώς ένας αυξανόμενος αριθμός οικονομολόγων ενδιαφέρθηκε για θέματα που είχαν σχέση με την εκπαίδευση των Οικονομικών. Το 1969 το Κέντρο Οικονομικής Εκπαίδευσης του πανεπιστημίου της Νέας Υόρκης δημοσίευσε για πρώτη φορά βιβλιογραφία αναφορικά με την έρευνα στην περιοχή της οικονομικής εκπαίδευσης. Στον κατάλογο περιέχονταν 660 μελέτες (Dawson, 1976:111). Έξι χρόνια αργότερα, το 1975, υπήρχαν καταγεγραμμένες στις ΗΠΑ 791 έρευνες. Επίσης «είχαν γραφεί εκατοντάδες διδακτορικές διατριβές για θέματα οικονομικής εκπαίδευσης – την ίδια εποχή καταγράφονται μόνο τρεις για τη Μ.Β.» (Whitehead και Μπούσιου, 1995:21).

Στις αρχές τις δεκαετίας του '70, συγκεκριμένα το 1973, έγινε στο Μάντσεστερ ένα διεθνές συνέδριο πάνω σε θέματα οικονομικής εκπαίδευσης. Στο συνέδριο αυτό, για πρώτη φορά διατυπώθηκαν και καταγράφηκαν σε έναν κατάλογο τα κύρια ερευνητικά θέματα. Ο κατάλογος αυτός δημοσιεύτηκε το 1974 στο βιβλίο του Whitehead *Curriculum Development in Economics* (ο.π.). Το καλοκαίρι του 1985 στη Βρετανία οργανώθηκε, από την Ένωση Οικονομολόγων (Economics Association) και το Ινστιτούτο της Εκπαίδευσης (Institute of Education) του πανεπιστημίου του Λονδίνου (Powell, 1985), το δεύτερο στη σειρά διεθνές συνέδριο που κατέληξε το 1986 στην έκδοση του βιβλίου των Hodgkinson και Whitehead, *Economics Education Research and Development Issues*. Το επόμενο διεθνές συνέδριο έγινε δέκα χρόνια μετά, το 1995, στο Λίβερπουλ. Το συνέδριο αυτό επικεντρώθηκε κυρίως στην ανάπτυξη των αναλυτικών προγραμμάτων.

Τέλος, στις ΗΠΑ έχουν θεσμοθετηθεί Κέντρα Οικονομικής Εκπαίδευσης, τα οποία ενώ λειτουργούν στα πλαίσια των οικονομικών τμημάτων των πανεπιστημίων, είναι συγχρόνως οργανωμένα στο Εθνικό Συμβούλιο Οικονομικής Εκπαίδευσης (National Council of Economic Education, NCEE). Συνήθως οι πρόεδροι αυτών των κέντρων είναι οικονομολόγοι που ασχολούνται με παιδαγωγικά θέματα. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα οι πρώτες έρευνες να επικεντρωθούν στο πανεπιστημιακό επίπεδο, και ειδικά στο μάθημα του πρώτου έτους "Αρχές Οικονομικής". Προς το τέλος της δεκαετίας του 1970, άρχισε να δίδεται περισσότερη προσοχή στη δευτεροβάθμια και, σε κάποιο βαθμό, στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση παρά την κριτική στάση οικονομολόγων του κύρους του George Stigler που αμφισβήτησε ότι τα Οικονομικά ανήκουν στην εκπαίδευση όλων. Ο Stigler (1970:80) είπε: "τα Οικονομικά δεν είναι ακόμα έτοιμα να γίνουν μέρος του βασικού κύκλου σπουδών όλων των ανθρώπων...". Οι απόψεις του Stigler, παρότι προβληματίσαν πολλούς και συζητήθηκαν από την ακαδημαϊκή κοινότητα, δεν μπόρεσαν να σταματήσουν την εξάπλωση των Οικονομικών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (Walstad, W., 1990:248). Η διδασκαλία των Οικονομικών εξαπλώθηκε δυναμικά στα σχολεία τις δεκαετίες του '70 και του '80.

2. Έρευνα στην περιοχή της οικονομικής εκπαίδευσης

Στα πρώτα στάδια της έρευνας, τα αναμενόμενα επιστημονικά αποτελέσματα σχετίζονταν με το ότι από τη στιγμή που θα συμπεριλαμβάνονταν όλες οι ανεξάρτητες μεταβλητές (για παράδειγμα, τα προσόντα των καθηγητών, η ικανότητα των μαθητών, οι μέθοδοι διδασκαλίας,⁶ κλπ), σε μια εξίσωση πολλαπλής παλινδρόμησης, οι εκπαιδευτές θα μπορούσαν να αξιολογήσουν τη σχετική σημασία τους στην αποδοτική διδασκαλία των Οικονομικών.

Γενικά, μεγάλο μέρος της έρευνας στην περιοχή της οικονομικής εκπαίδευσης αναφέρεται σε μελέτες που προσπαθούν να καθορίσουν, τις εισροές (input) και τις εκροές (output) της οικονομικής εκπαιδευτικής διαδικασίας (Siegfried και Fels, 1979: 925). Το θεωρητικό μοντέλο που υπονοείται, είναι μία συνάρτηση παραγωγής, που μετακινείται χάρη στην εφαρμογή μίας ιδιαίτερης τεχνικής. Το ότι δεν υπάρχει μία καθιερωμένη θεωρία μάθησης για τα Οικονομικά, έχει κάνει δύσκολη την εξειδίκευση της συνάρτησης παραγωγής (Hanushek, 1979:363-9, και Becker, 1983b:4). Οι Davisson και Bonello (1976), περιέγραψαν μία χρήσιμη ταξινόμηση για την οργάνωση της έρευνας πάνω στη συνάρτηση παραγωγής για τη μάθηση των Οικονομικών. Προσδιορίζουν τρεις κατηγορίες εισροών: α) το ανθρώπινο κεφάλαιο (SAT scores, μέσος όρος βαθμολογίας, αποτελέσματα ενός pretest), β) τους ρυθμούς απασχόλησης (μελέτη και χρόνος που ξοδεύτηκε από τους σπουδαστές για το μάθημα στην τάξη) και γ) την τεχνολογία (η αποδοτικότητα με την οποία η προσπάθεια μετασχηματίζεται σε γνωστικό αποτέλεσμα).

Η συνάρτηση παραγωγής περιλαμβάνει επίσης πολλαπλές εκροές. Η Yates (1978), επισημαίνει ότι εκείνο που πρέπει πάντα να παίρνουμε υπόψη μας, όταν εξετάζουμε το προϊόν (output), είναι οι Σκοποί του Συστήματος Εκπαίδευσης το οποίο ερευνούμε. Δηλαδή, τι θέλουμε να είναι το προϊόν; Θέλουμε ανάπτυξη και εξέλιξη ικανοτήτων; Θέλουμε κριτική σκέψη και δημιουργικότητα; Θέλουμε ικανότητες για εφαρμογές; Με λίγα λόγια, τι είδους γνώσεις και επαγγελματικές ικανότητες θέλουμε να αποκτήσει ο μαθητής.

Επιπλέον, το προϊόν (εκροή) μιας οικονομικής εκπαιδευτικής διαδικασίας μπορεί να παρουσιασθεί ως οικονομική γνώση, αλλά

και ως αλλαγή "στάσης" απέναντι στα Οικονομικά. Οι Chizmar & Zak (1983:18) μελετώντας τις τεχνικές εκτίμησης της μάθησης των Οικονομικών μας λένε ότι "... μερικές πρόσφατες μελέτες αναγνωρίζουν τις πολυδιάστατες όψεις της μάθησης, εξειδικεύοντας τις εκροές (αποδόσεις) τόσο στη γνωστική όσο και στη συναισθηματική περιοχή?..." . Στην πράξη μετρούμε το προϊόν με τρεις κυρίως τρόπους: α) εξετάσεις (συνήθως αντικειμενικά τεστ), β) ερωτηματολόγια αξιολόγησης της εκπαιδευτικής διαδικασίας και γ) ειδικά τεστ (τεστ αγοράς), τα οποία δίνονται σε ένα δείγμα πτυχιούχων. Ο κύριος λόγος λοιπόν των τεστ επίδοσης, στα Οικονομικά, είναι να αξιολογήσουν την επίδοση των μαθητών και φοιτητών στην "κατανόηση"⁸ και στη "μάθηση"⁹ των Οικονομικών ή σε ένα ειδικό μάθημα ή σε έναν ειδικό τομέα των Οικονομικών. Μπορούν επίσης να παρέχουν αποδείξεις για την καταλληλότητα μίας μεθόδου διδασκαλίας και των θεμάτων διδασκαλίας.

Εντούτοις, "...μελέτες όπως αυτή του Lumsden (1980) και όπως αυτές που εμπεριέχονται στο επιστημονικό περιοδικό *Journal of Economic Education* (JEE), αποδεικνύουν ότι τέτοιες μέθοδοι προάγουν την "επιστημονική" προσέγγιση στην οικονομική εκπαίδευση αλλά μόνο μέχρι κάποιο βαθμό...." (Whitehead και Μπούσιου, ο.π.:23). Πράγματι, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η μαζική παραγωγή εμπειρικών διερευνήσεων της αποτελεσματικότητας των εναλλακτικών στρατηγικών διδασκαλίας και μάθησης, είχαν αμελητέα επιρροή στους καθηγητές και τις μεθόδους που χρησιμοποιούν (Blinder, 1991:251). Πολύ πιο εντυπωσιακή είναι ".η εξέλιξη των συστημάτων εξετάσεων που απαιτούν μια προσέγγιση πιο επαγωγική και βασιζόμενη στα προσόντα των μαθητών – αν και είναι αμφισβητήσιμο το κατά πόσο αυτές οι μεταβολές επιταχύνθηκαν από τα εμπειρικά αποτελέσματα των αμερικανικών ερευνών ή από τις φιλοσοφικού τύπου διαφωνίες στην αγγλική βιβλιογραφία." (Whitehead και Μπούσιου, ο.π.).

Παρόμοιοι προβληματισμοί εκφράστηκαν και από τον Ryba τη δεκαετία του 1970. Ο Ryba (Ryba, 1974:247)¹⁰ πρότεινε να μελετηθούν και να ερευνηθούν σε βάθος θέματα όπως συγκεκριμένες τάξεις διδασκαλίας και έρευνες δράσης. Επίσης κατέγραψε έναν κατάλογο με τις κύριες ερευνητικές ανάγκες (όπως αυτές σχετίζονται με την ανάπτυξη του περιεχομένου των Οικονομικών μαθημάτων). Γενικά, οι κύριες περιοχές έρευνας κατά τον Ryba, ήταν: σκοποί και στόχοι, μέθοδοι και μέσα διδασκαλίας, η δομή των Οικονομικών σε σχέση με τα προγράμματα, εξετάσεις και αξιολόγηση, "στάσεις" μαθητών και φοιτητών, αντιλήψεις και ικανότητες

και ο ρόλος των Οικονομικών στη συνεχιζόμενη εκπαίδευση και την εκπαίδευση των καθηγητών. Παρότι όμως τα τελευταία χρόνια επιστημονικά περιοδικά όπως το *Economic Awareness* στη Μ.Β. δημοσίευσαν εργασίες τέτοιου είδους, πολλές από τις περιοχές έρευνας που περιλαμβάνει η πρόταση του Ryba εξακολουθούν να είναι ανεξερευνήτες – αν και τέτοιες έρευνες πραγματοποιούνται ευκολότερα απ' ό,τι οι μεγάλης κλίμακας εμπειρικές εργασίες (Whitehead και Μπούσιου, ο.π.).

Τέλος, μεγάλο τμήμα των ερευνών στη Μ.Β. είναι φιλοσοφικού χαρακτήρα ή έχουν ως στόχο την ανάπτυξη των αναλυτικών προγραμμάτων. Αντίθετα το μεγαλύτερο μέρος της έρευνας στις ΗΠΑ θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως εμπειρική.¹¹ Μία εξήγηση γι' αυτή τη διαφορά μπορεί να είναι ότι το μεγαλύτερο μέρος της αμερικανικής έρευνας γίνεται από οικονομολόγους, με καλό οικονομικό υπόβαθρο, ενώ στη Μ.Β. γίνεται κυρίως από εκπαιδευτικούς, που έχουν εμπειρία ως δάσκαλοι, και αυτά που τους απασχολούν δεν εκφράζονται εύκολα με μαθηματική και στατιστική ανάλυση. Ένας άλλος πιθανός λόγος για την κυριαρχία των εμπειρικών ερευνών στις ΗΠΑ, είναι ότι μπορούν ευκολότερα να χρηματοδοτηθούν (Whitehead και Μπούσιου, ο.π.).

3. Πανεπιστημιακή οικονομική εκπαίδευση

Η έρευνα στην οικονομική εκπαίδευση σε πανεπιστημιακό επίπεδο αναπτύχθηκε ραγδαία την περίοδο 1969-1979. Ένα κλειδί για την ανάπτυξη της έρευνας ήταν η έκδοση το 1968 του "Test of Understanding of College Economics (TUCE)". Το πρωτότυπο TUCE κατασκευάστηκε από μια διακεκριμένη επιτροπή οικονομολόγων η οποία συμπεριλάμβανε μεταξύ άλλων και τους Stigler, Samuelson και Bach και εκδόθηκε από το Joint Council on Economic Education. Το TUCE αναθεωρήθηκε: το 1980 και το 1990 [από μία επιτροπή υπό την προεδρία του καθηγητή Saunders του πανεπιστημίου της Indiana (Saunders, 1980, 1991)]. Στη Μεγάλη Βρετανία χρησιμοποιήθηκε το "Test of Economic Comprehension (TEC)", Lumsden & Attiyeh (1971). Το TEC είναι περίπου όμοιο στο περιεχόμενο και στη δομή με το TUCE.

Το 1990 υπήρχαν ήδη πάνω από 100 μελέτες οι οποίες είχαν χρησιμοποιήσει το TUCE ως όργανο μέτρησης. Το γεγονός αυτό δείχνει πόσο σημαντική ήταν η δημιουργία αυτού του τεστ για

την επέκταση της έρευνας στη διδασκαλία των Οικονομικών, γιατί χωρίς ένα αξιόπιστο και έγκυρο όργανο μέτρησης –τεστ– είναι δύσκολο να διεξαχθούν ποιοτικές εμπειρικές έρευνες (Siegfried και Walstad, 1990).

Η δεύτερη ώθηση για την έρευνα στην οικονομική εκπαίδευση δόθηκε το 1969 με την έκδοση του περιοδικού *Journal of Economic Education* (JEE). Το JEE και η δημοσίευση των διεργασιών της ετήσιας συνάντησης για την οικονομική εκπαίδευση, της AEA, στο τεύχος του Μαΐου *Papers and Proceedings* του AER, έδωσαν τη δυνατότητα δημοσίευσης της σχετικής έρευνας. Το JEE σήμερα έχει κερδίσει μια σημαντική θέση ανάμεσα στα αξιόλογα οικονομικά περιοδικά (ο.π.:271). Το 1979 οι Siegfried και Fels έγραψαν μια σημαντική μελέτη (επισκόπησαν 179 άρθρα για τη διδασκαλία των οικονομικών σε κολέγια), η οποία δημοσιεύτηκε στο *Journal of Economics Literature*. Ο πιο σημαντικός στόχος της μελέτης ήταν να παρουσιασθούν τα σημαντικότερα συμπεράσματα της έρευνας για τη διδασκαλία των Οικονομικών και να εκτιμηθεί η μεθοδολογική βάση της σχετικής έρευνας. Το 1983 ο Becker με τρία άρθρα (1983α, 1983β, 1983γ) επέκτεινε την έρευνα δίνοντας έμφαση στην κατασκευή του θεωρητικού μοντέλου και στη στατιστική μεθοδολογία και το 1987 οι Becker και Walstad (1987) ερμήνευσαν οικονομετρικές τεχνικές κατάλληλες για έρευνα στον τομέα της οικονομικής εκπαίδευσης.

Το 1990 εκδίδεται ένα από τα πιο σημαντικά βιβλία για τη διδασκαλία των Οικονομικών μαθημάτων το *The Principles of Economics Course* (Saunders και Walstad, 1990). Τα τρία μέρη του αναφέρονται: στους σκοπούς και τους εκπαιδευτικούς στόχους του εισαγωγικού μαθήματος (τα Οικονομικά του πρώτου εξαμήνου στα πανεπιστήμια), στις μεθόδους διδασκαλίας και την αξιολόγηση της διδασκαλίας.

Τα σημαντικότερα συμπεράσματα της έρευνας για την τριτοβάθμια εκπαίδευση είναι:

1) Διαφορετικοί τύποι εξέτασης μετρούν διαφορετικές πλευρές του αποτελέσματος: οι Lumsden και Scott (1983) ανακάλυψαν διαφορές στις επιδόσεις όταν η εξέταση γινόταν με τεστ πολλαπλής επιλογής και με ερωτήσεις ανάπτυξης. Γενικά οι παρατηρήσεις των Lumsden και Scott ενισχύουν τη θέση του Hansen (1986): ότι για τη μέτρηση υψηλότερων γνωστικών επιτευγμάτων πρέπει να χρησιμοποιούνται ερωτήσεις ανάπτυξης.

2) Η σαφήνεια της παρουσίασης, ο ενθουσιασμός και ο σεβασμός για την άποψη των φοιτητών, είχε τη μεγαλύτερη θετική ε-

πίδραση στις αξιολογήσεις των μαθημάτων από τους φοιτητές. Αντίθετα, οι καθηγητές υποβαθμίζουν σημαντικά τους δύο αυτούς παράγοντες και υπερεκτιμούν τη σημασία του να γνωρίζουν το θέμα καλά και να είναι προετοιμασμένοι για το μάθημα. (Siegfried και Walstad, ο.π.:275).

3) Η "στάση" των σπουδαστών απέναντι στα Οικονομικά επηρεάζει τη μάθηση των Οικονομικών. Γενικά οι "στάσεις" απέναντι στα Οικονομικά είναι περισσότερο προϊόν του τι μαθαίνουν οι φοιτητές και λιγότερο κριτήριο του τι μαθαίνουν (ο.π. :276).

4) Η προσπάθεια των φοιτητών μετράει, οι φοιτητές που αναφέρουν ότι κατέβαλαν μεγαλύτερη προσπάθεια σε ένα μάθημα παίρνουν υψηλότερους βαθμούς, δηλαδή η ένταση αλλά και ο συνολικός χρόνος μελέτης επηρεάζει τη μάθηση των Οικονομικών (ο.π.).

5) Διαφορετικοί φοιτητές μαθαίνουν Οικονομικά με διαφορετικούς τρόπους (Siegfried και Fels, ο.π.). Πολύ λίγα είναι γνωστά σχετικά με το πώς συγκεκριμένες μέθοδοι διδασκαλίας επιδρούν σε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά των μαθητών (Becker, 1983). Νεότερες έρευνες υποστηρίζουν ότι ο τύπος μάθησης (στυλ μάθησης) των φοιτητών, εξαρτημένος, ανεξάρτητος ή συνεργατικός, επηρεάζει την ποσότητα της οικονομικής μάθησης (Wetzel, Potter, και O'Toole, 1982). Παραπέρα ανακαλύφθηκε ότι, εάν το "στυλ" διδασκαλίας των δασκάλων ταιριάζει με το "στυλ" μάθησης των φοιτητών, το αποτέλεσμα στη μάθηση είναι θετικό - 50% υψηλότερη απόδοση (Siegfried και Walstad, ο. π.:277).

6) Το φύλο έχει σημασία, γιατί τα δύο τρίτα των μελετών που εξετάζουν την "κατανόηση" των Οικονομικών έχουν βρει μια στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ ανδρών και γυναικών. Συγκεκριμένα, οι άνδρες έχουν υψηλότερο επίπεδο κατανόησης από τις γυναίκες στα Οικονομικά – βαθμολογούνται καλύτερα από ό,τι οι γυναίκες σε τεστ όπως το TUCE (Siegfried, 1979). Η διαφορά είναι μικρή αλλά στατιστικά σημαντική. Ενώ μόνο το ένα τρίτο των μελετών που συσχετίζουν το φύλο με τη "μάθηση" βρήκαν στατιστικά σημαντική διαφορά υπέρ των ανδρών. Δηλαδή όταν χρησιμοποιούμε ένα μοντέλο ροής και προσπαθούμε να εξηγήσουμε την απόδοση στο τέλος του μαθήματος, δεν υπάρχει συνήθως διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών. Με άλλα λόγια, οι άνδρες και οι γυναίκες μαθαίνουν Οικονομικά στον ίδιο βαθμό (Watts, 1987 και Ferber, 1990). Υπάρχουν πολλές εξηγήσεις σε σχέση με το από που πηγάζει το αρχικό μειονέκτημα: μία από αυτές είναι τα όργανα μέτρησης που χρησιμοποιούνται για την εκτί-

μηση. Οι περισσότερες μελέτες ως όργανο μέτρησης χρησιμοποιούν τα τεστ πολλαπλής επιλογής. Τα ευρήματα ήταν ότι τα αγόρια υπερέχουν στις εξετάσεις με τεστ πολλαπλής επιλογής, ενώ τα κορίτσια σε ερωτήσεις ανάπτυξης ή ότι τα κορίτσια έχουν υψηλότερες ικανότητες λόγου και τα αγόρια υψηλότερες ικανότητες στο χώρο και στους αριθμούς (Lumsden και Scott, 1983).

7) Η διδασκαλία των Οικονομικών στο γυμνάσιο δεν ήταν αρνητικός παράγοντας για την απόδοση στα Οικονομικά του πανεπιστημίου, αλλά ούτε έδωσε σημαντικό πλεονέκτημα (Saunders, 1970). Νεώτεροι ερευνητές, όπως οι Buckles και Morton (1988) και οι Myatt και Waddell (1990), τονίζουν ότι οι σπουδαστές που κατέχουν μέσου επιπέδου οικονομικές γνώσεις, ίσως έχουν πλεονεκτήματα ή μειονεκτήματα τα οποία μεταφέρουν στα μαθήματα των Οικονομικών στα πανεπιστήμια. Γενικά όμως, απαιτείται περαιτέρω έρευνα με μεγαλύτερα δείγματα και από διαφορετικά εκπαιδευτικά συστήματα.

8) Η διδασκαλία, υποβοηθούμενη από παιχνίδια (games) και υπολογιστές είναι σχεδόν το ίδιο αποδοτική αλλά πιθανώς κοστίζει περισσότερο από ό,τι η συμβατική παιδαγωγική (Lewis, Dalgaard και Boyer, 1985). Τα συστήματα μελέτης βασισμένα σε υπολογιστές φαίνεται να είναι πιο αποτελεσματικά από ό,τι τα παιχνίδια και οι προσομοιώσεις, ειδικά για φοιτητές χαμηλής επίδοσης. Τα εκπαιδευτικά προγράμματα είναι αποδοτικά γιατί φέρνουν τους φοιτητές σε ένα δεδομένο επίπεδο επάρκειας προσόντων σε λιγότερο χρόνο αλλά γενικά δεν αρέσουν στους φοιτητές. Στους φοιτητές αρέσει η διδασκαλία σε προσωπικούς ρυθμούς που αυξάνει την απόδοση σε κάποιες περιπτώσεις (Siegfried και Walstad, ο.π.:280). Γενικά τα αποτελέσματα των ερευνών δείχνουν ότι τα πλεονεκτήματα της χρήσης των Η/Υ στη διδασκαλία των οικονομικών μαθημάτων είναι αμφιλεγόμενα (Μπούσιου και Τσόπογλου, 2001).

9) Το μέγεθος της τάξης ασκεί ελάχιστη επίδραση στην επίδοση, (Siegfried και Walstad, ο.π.:281). Εν τούτοις, κάποιοι ερευνητές ανακάλυψαν ότι οι μεγάλες τάξεις μπορεί να επιδράσουν αρνητικά σε ορισμένους οικονομικούς τομείς και ίσως επηρεάζουν τα Οικονομικά οφέλη από την εκπαίδευση (Becker, Highsmith, Kennedy και Walstad: ο.π.:28). Κατά τον Blinder (1991) το θέμα είναι πολύ σημαντικό και χρειάζεται περαιτέρω έρευνα.

10) Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι φοιτητές που παρακολούθησαν ένα μάθημα Μικροοικονομίας πρώτα και ένα Μακροοικονομίας αργότερα, απέδωσαν σημαντικά καλύτερα από τους φοιτη-

τές που παρακολούθησαν πρώτα Μακροοικονομία και μετά Μικροοικονομία. Τα Οικονομικά φαίνεται να αρέσουν πιο πολύ στους φοιτητές που είχαν την ακολουθία Μίκρο-Μάκρο (Siegfried και Walstad: ο.π.:282). Ο Blinder (ο.π.:253) συμπεραίνει ότι η απάντηση δεν είναι ξεκάθαρη και ότι χρειαζόμαστε περισσότερες απαντήσεις πριν πάρουμε αποφάσεις.

11) Η μαθηματική παιδεία βοηθάει στην κατανόηση των Οικονομικών και αντίστροφα η μελέτη των Οικονομικών βελτιώνει σε ικανοποιητικό βαθμό τις μαθηματικές ικανότητες. (Becker, Highsmith, Kennedy, και Walstad, ο.π.:27)

Τέλος, το μέγεθος της έρευνας στην τριτοβάθμια οικονομική εκπαίδευση στην περίοδο 1980-1990 έπεσε κατά 17% σε σχέση με τη δεκαετία 1969-1979 (ο.π.:26). Τα τελευταία χρόνια, μεγαλύτερη βαρύτητα δόθηκε σε θέματα που αφορούσαν τη δευτεροβάθμια οικονομική εκπαίδευση.

4. Δευτεροβάθμια εκπαίδευση

Έγιναν πολλές προσπάθειες επισκόπησης της έγκυρης έρευνας για την οικονομική εκπαίδευση στα σχολεία. Στο άρθρο αυτό θα αναφερθούμε σε τρεις από αυτές (κατά την άποψή μας τις σπουδαιότερες).

Το 1977, στις ΗΠΑ, η μελέτη του Dawson για τη Δευτεροβάθμια Οικονομική Εκπαίδευση έδωσε συνοπτικά τα εξής συμπεράσματα (Dawson, 1977: 85-103):

1) (α) Η συστηματική διδασκαλία Οικονομικών μαθημάτων στα Γυμνάσια - Λύκεια είναι αποτελεσματική ως προς την αύξηση της κατανόησης των Οικονομικών, (β) οι φοιτητές που έχουν διδαχθεί Οικονομικά στο γυμνάσιο και λύκειο μπορεί να έχουν ένα συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι αυτών που δεν έχουν διδαχθεί, (γ) τα Οικονομικά στο γυμνάσιο-λύκειο έχουν ένα μόνιμο αποτέλεσμα τουλάχιστον για πολλούς μαθητές και για συγκεκριμένους τύπους οικονομικής γνώσης και (δ) οι μαθητές μαθαίνουν πιο πολλά Οικονομικά, όταν αυτά σχετίζονται με τα ενδιαφέροντά τους.

2) (α) Μπορεί να χρησιμοποιηθεί ένας μεγάλος αριθμός μεθόδων για τη διδασκαλία των Οικονομικών, (β) με τη χρήση του κατάλληλου διδακτικού υλικού οι μαθητές μπορούν να μάθουν κάποια Οικονομικά, αλλά θα μάθαιναν ακόμα περισσότερα αν οι καθηγητές είχαν εξειδικευτεί στη χρήση τέτοιου υλικού, (γ) οι καθη-

γητές των Οικονομικών που έχουν εκπαιδευτεί πάνω σε θέματα οικονομικής εκπαίδευσης είναι πιο αποτελεσματικοί από τους μη εκπαιδευμένους, (δ) τα Οικονομικά μπορούν να διδαχθούν με επιτυχία αν ενσωματωθούν σε άλλα θέματα της μέσης εκπαίδευσης και (ε) οι "στάσεις" και οι απόψεις των μαθητών μπορούν να επηρεαστούν από τη διδασκαλία των Οικονομικών.

3) (α) Το φύλο των μαθητών μπορεί να είναι –αλλά μπορεί και να μην είναι– σημαντικό για τη μάθηση των Οικονομικών στη μέση εκπαίδευση, (β) υπάρχει σχέση ανάμεσα στην ηλικία των μαθητών και την ικανότητά τους να μάθουν (γ) το μέγεθος της τάξης και του σχολείου είναι παράγοντες που επηρεάζουν τη μάθηση των Οικονομικών, (δ) η ικανότητα μάθησης, το σύστημα βαθμολογίας και το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο μπορούν να επηρεάσουν τη μάθηση των Οικονομικών.

4) Τα σχολικά εγχειρίδια έχουν βελτιωθεί, αλλά εξακολουθούν να καλύπτουν ανεπαρκώς τα οικονομικά θέματα.

Τα συμπεράσματα αυτά μπορεί να δείχνουν κοινότυπα, παρόλα αυτά είναι σημαντικό να τονιστεί ότι δεν είναι αυθαίρετα, αλλά στηρίζονται εμπειρικά. Έτσι θα μπορούσε να δει κανείς τα περισσότερα από αυτά σαν υποθέσεις για περαιτέρω διερεύνηση.

Το 1992 ο Walstad (καθηγητής στο πανεπιστήμιο της Nebraska) μας έδωσε μία έγκυρη επισκόπηση της θέσης της οικονομικής εκπαίδευσης στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Η επισκόπηση δημοσιεύτηκε στο *Journal of Economic Literature* με τίτλο "Economics Instruction in High Schools" (Walstad, 1992:2019-51). Τα αποτελέσματα της έρευνάς του ήταν τα εξής: (α) Όλο και περισσότεροι μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης επιλέγουν μάθημα Οικονομικών (β) περισσότερα σχολεία διδάσκουν Οικονομικά σε σχετικά μαθήματα (γ) εξεταστικά προγράμματα σε πολιτειακό και εθνικό επίπεδο δίνουν μεγαλύτερη προσοχή στην εξέταση οικονομικών γνώσεων (δ) η διδασκαλία των Οικονομικών είναι περισσότερο αναλυτική παρά περιγραφική (το ίδιο και τα διδακτικά βιβλία) (ε) η διδασκαλία των Οικονομικών συχνά καλύπτει βασικές οικονομικές έννοιες οι οποίες βρίσκουν ευρεία υποστήριξη από οικονομολόγους (στ) οι δάσκαλοι είναι καλύτερα προετοιμασμένοι για το μάθημα των Οικονομικών αφού συμμετέχουν σε προγράμματα και μαθήματα που τους βοηθούν στην προετοιμασία (ζ) υπάρχει μια σειρά ποιοτικών βιβλίων και συμπληρωματικού υλικού που έχει παραχθεί από εμπορικούς αλλά και από μη κερδοσκοπικούς εκδότες (η) υπάρχει ένα εθνικό δίκτυο από καθηγητές πανεπιστημίου (οικονομολόγους) και από εκπαιδευτικούς που παρέχει

οικονομική εκπαίδευση σε οικονομολόγους και βοηθάει την ανάπτυξη των προγραμμάτων σπουδών για τα σχολεία (θ) καινούργιες έρευνες δίνουν λύσεις στο πώς μπορεί να αυξηθεί η κατανόηση των Οικονομικών (ο.π.:2046)

Επιπρόσθετα, μια πιο πρόσφατη ανάλυση της έρευνας για τα Οικονομικά στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, είναι αυτή των Becker, Greene και Rosen (1990:231-245, 1994:89-108). Οι Becker, Greene και Rosen κατέληξαν σε τέσσερις ομάδες εμπειρικών αποτελεσμάτων: (α) μέτρηση της γνώσης, (β) έρευνα, σχεδιασμός, διαμόρφωση υποδειγμάτων και ευρήματα (ειδικά projects, ικανότητα μαθητών, ικανότητα καθηγητών, εργασίες, τεχνολογία, φύλο και φυλή, ηλικία και χρόνος μελέτης και διαρκή αποτελέσματα), (γ) εναλλακτικές μετρήσεις της "προστιθέμενης αξίας (value added) και (δ) προβλήματα επιλογής δειγμάτων και απώλειας στοιχείων.

Στο άρθρο αυτό οι Becker, Greene και Rosen κάνουν μία εμπεριστατωμένη επισκόπηση των αποτελεσμάτων της έρευνας σε προπανεπιστημιακό επίπεδο. Συζητούν τα αποτελέσματα της επίδρασης των μεταβολών στη μεθοδολογία και στα μέσα διδασκαλίας (για παράδειγμα, χρήση νέων τεχνολογιών) στην απόδοση των μαθητών στα ειδικά, για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, τυποποιημένα οικονομικά τεστ. Τονίζουν ότι αυτά που γνωρίζουμε σχετικά με την αποτελεσματικότητα των μαθημάτων, των υλικών και των προγραμμάτων για την κατανόηση των οικονομικών στα σχολεία, στηρίζονται εμπειρικά. Διακρίνουν τη σχετική από την απόλυτη βαθμολογία, λέγοντας ότι οι σχετικές συγκρίσεις έχουν κάποια σημασία σε αντίθεση με την απόλυτη βαθμολογία που έχει λίγη σημασία – τα αποτελέσματα στα τυποποιημένα τεστ δε δείχνουν μεγάλη διαφορά στην αλληλεπίδραση των διαφορετικών μεθόδων και προγραμμάτων διδασκαλίας. Κάνουν κριτική στα όργανα μέτρησης και συμπεραίνουν ότι χρειάζεται να βρεθεί μία βάση πάνω στην οποία θα κριθεί γιατί, πώς και τι διδάσκουν οι καθηγητές, και ποιο είναι το κίνητρο για να μάθουν οι μαθητές.

Τέλος, όπως και για την τριτοβάθμια εκπαίδευση,¹² έτσι και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, προκειμένου να μετρηθούν η "μάθηση" και η "κατανόηση" των οικονομικών σε συγκεκριμένα μαθήματα, οι μεταβολές, στη μάθηση από μεθόδους και άλλες ανεξάρτητες μεταβλητές ήταν απαραίτητο να δημιουργηθούν εργαλεία μέτρησης. Τα σημαντικότερα από αυτά είναι: α) το "Test of Economic Knowledge", που χρησιμοποιείται σε μαθητές 14-15 ετών, β) το "Test of Economic Understanding (TEU)", JCEE (1964),

ένα τεστ πολλαπλής επιλογής με πενήντα ερωτήσεις για τους μαθητές του λυκείου, γ) το "Test of Economic Literacy (TEL)", Soper (1979), Soper και Walstad (1987), το οποίο αντικατέστησε το TEU και δ) το "Basic Economics Test (BET)", Chizmar, Halinski και McCarney (1980), ένα τεστ που αφορά μαθητές γυμνασίου.

Παρά την κριτική που δέχονται από πολλούς - ειδικά από τους ριζοσπάστες καθηγητές Οικονομικών - τα τεστ αυτά εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται ευρέως, και μάλιστα η χρήση τους επεκτείνεται και σε άλλες χώρες όπως η Μ.Β. (Whitehead, και Halil, 1990), η Ελλάδα (Makridou - Bousiou και Papanastassiou, 1994),¹³ η Γερμανία - Αυστρία (Beck και Krumm, 1994) καθώς και χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Πέρα από κάποιες αλλαγές στην ορολογία, δε χρειάζονται ουσιαστικές προσαρμογές προκειμένου να χρησιμοποιηθούν σε μια άλλη χώρα, γιατί επικεντρώνονται σε βασικές οικονομικές έννοιες. Μεγαλύτερο πρόβλημα αποτελεί το ότι, όταν χρησιμοποιούνται ως μέσα αξιολόγησης πριν την έναρξη της διδασκαλίας και στο τέλος αυτής (pre and post-test), δεν είναι ξεκάθαρο αν οι ερωτήσεις είναι διατυπωμένες στην κατάλληλη γλώσσα για κάποιον που δεν έχει αρχίσει την κανονική μελέτη του θέματος. Επιπλέον, η χρήση τους για διεθνείς συγκρίσεις της οικονομικής γνώσης, αντιμετωπίζει τεράστιες δυσκολίες, διότι τα πνευματικά χαρακτηριστικά των πληθυσμών απ' όπου προέρχονται τα δείγματα, μπορεί να μην είναι ταυτόσημα.

Συμπέρασμα

Το ζητούμενο της έρευνας στην περιοχή της οικονομικής εκπαίδευσης είναι η βελτίωση της διδασκαλίας των οικονομικών θεμάτων, πράγμα που συνεπάγεται ότι η σχετική έρευνα θα πρέπει να προσανατολιστεί προς αυτήν την κατεύθυνση. Η εργασία αυτή προσπάθησε να καταγράψει αυτό που έγινε στις ΗΠΑ και σε κάποιες ευρωπαϊκές χώρες και να δείξει ότι έχει γίνει σημαντική ερευνητική δουλειά στην περιοχή της Οικονομικής Εκπαίδευσης - Διδακτικής των Οικονομικών. Μια συχνή κριτική για τις έρευνες αυτές είναι ότι βασίζονται σε μη ρεαλιστικές υποθέσεις και ότι τα μαθηματικά υποδείγματα που χρησιμοποιούν έχουν τελικά πολύ μικρή σχέση με τον πραγματικό κόσμο. Δυστυχώς αυτά ισχύουν γενικά και όχι μόνο για την έρευνα στον τομέα της οικονομικής εκπαίδευσης. Οι αποδείξεις για το αν η σχετική έρευνα προκάλε-

σε μεταβολές στην οικονομική εκπαίδευση είναι ακόμη πολύ λίγες. Οι καθηγητές και η διδασκαλία επηρεάζονται κυρίως από το περιεχόμενο του μαθήματος, τον τύπο των εξετάσεων, το προφίλ των μαθητών και την επάρκεια μέσων. Οι συγγραφείς εγχειριδίων και οι φορείς των εξετάσεων θα μπορούσαν να διεκδικήσουν μεγαλύτερο μερίδιο σαν καταλυτικοί παράγοντες μεταβολής απ' ό,τι οι ερευνητές. Ως εκ τούτου, δεν είναι υπερβολή να θεωρήσει κανείς τους ερευνητές και τους καθηγητές σαν ομάδες ανθρώπων με μικρή σχέση μεταξύ τους. Τα άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά δε διαβάζονται από καθηγητές, ενώ τα περιοδικά που έχουν ως κοινό καθηγητές, σπάνια δημοσιεύουν αποτελέσματα ερευνών.

Εν τούτοις, όπως μας λει και ο Solow (1983) "... το να διδάσκεις Οικονομικά είναι πολύ μεγάλη ευθύνη..." και γι' αυτό το ζητούμενο της έρευνας, όπως τονίσαμε και στην αρχή, θα πρέπει να είναι η βελτίωση της διδασκαλίας των Οικονομικών και η έρευνα θα πρέπει να προσανατολισθεί προς αυτή την κατεύθυνση. Τέλος στην Ελλάδα, ίσως γιατί τα σχετικά αντικείμενα μόλις τα τελευταία χρόνια εισήχθησαν στα προγράμματα των πανεπιστημιακών οικονομικών τμημάτων, η βιβλιογραφία πάνω στο θέμα είναι περιορισμένη. Ελπίζουμε το άρθρο αυτό να λειτουργήσει θετικά για νέους ερευνητές.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ - ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ

1. Σημαντικά βιβλία για έρευνα σχετικά με την οικονομική εκπαίδευση

1. Whitehead, D.J., ed. (1974). *Curriculum Development in Economics*. London: Heinemann Educational.

2. Wentworth, D.R., Hansen, W.L. και Hawke, S.H., ed. (1977) *Perspectives on Economic Education* New York: Joint Council on Economic Education.

3. Lunsden, K.G., κ.α.. (1980). *Economics Education in the United Kingdom*. London: Heinemann Educational.

4. Hodkinson, S., και Whitehead, D.J., ed. (1986). *Economics Education: Research and Development Issues* Harlow: Longman.

5. Saunders, P., και Walstad, W.B., ed. (1990). *The Principles of Economics Course*. New York: McGraw-Hill.

6. Walstad, W.B. και Soper, J.C., ed. (1991). *Effective Education in the Schools*. New York: Joint Council on Economic Education.

7. Walstad, W.B., ed. (1994). *An International Perspective on Economic Education*, Norwell, Mass: Kluwer Academic Publishers.

2. Σημαντικά περιοδικά

A. *The Journal of Economic Education (JEE)* (<http://www.indiana.edu/ceconed>). Χρηματοδοτείται από το Εθνικό Συμβούλιο Εκπαίδευσης (National Council on Economic Education), Νέα Υόρκη. Οι ενότητες του περιλαμβάνουν: έρευνα στην οικονομική εκπαίδευση, διδασκαλία των οικονομικών, άρθρα πάνω σε θέματα οικονομικής πληροφόρησης. Είναι παγκόσμια το καλύτερο ακαδημαϊκό περιοδικό πάνω στο θέμα.

B. *Economics and Business Education* (<http://ebea.org.uk/>). Εκδίδεται στην Αγγλία από την Economics and Business Education Association. Απευθύνεται κυρίως στους καθηγητές της πράξης και οι θεματικές του ενότητες είναι: θέματα οικονομίας, οικονομικής εκπαίδευσης (μερικές φορές και ερευνητικά άρθρα), εκπαίδευση σε θέματα επιχειρήσεων και επισκόπηση πηγών.

Γ. *Economia*. Εκδιδόταν μέχρι το 1996 δύο φορές το χρόνο από την Association of European Economics (AEEE). Περιείχε άρθρα εκπαιδευτικών σε θέματα οικονομίας απ' όλη την Ευρώπη και, περιστασιακά, άρθρα επισκόπησης από άλλες χώρες. Είχε μια ενότητα για την έρευνα στην οικονομική εκπαίδευση, καθώς και άλλες πάνω στο περιεχόμενο και την παιδαγωγική των Οικονομικών, επισκοπήσεις και άρθρα για βάσεις δεδομένων.

Δ. *The American Economic Review (AER)* (<http://www.vanderbilt.edu/AEA/>). Στο τεύχος του Μαΐου που αναφέρεται στα άρθρα και τα πρακτικά συνεδρίων (Papers and Proceedings), υπάρχει μια υποενότητα για την οικονομική εκπαίδευση. Τα περισσότερα άρθρα αυτού του πολύ υψηλού κύρους περιοδικού, αναφέρονται στην κολεγιακή και πανεπιστημιακή εκπαίδευση (υπάρχουν όμως και άρθρα που επικεντρώνονται στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση).

Βιβλιογραφία

- Bach, G., L. & P., Saunders (1965). Economic Education: Aspirations and Achievements, *American Economic Review*, Vol. 55, No. 3, June: 329-356.
- Bach, G., L., et. al. (1961). *National Task Force on Economic Education, Economic Education in the Schools*. New York: Committee for Economic Development.
- Beck και Krumm (1994). "Economic Literacy in German-speaking Countries and the United states: Methods and First Results of a comparative study", στο W.B., Walstad, ed., "An International Perspective on Economic Education", Norwell, Mass.: Kluwer Academic Publishers.
- Becker, W., & W. Walstad, (1987). *Econometric Modeling in Economic Education Research*, Boston: Kluwer-Nijhoff.
- Becker, W., (1983a). Economic Education Research: Part I, Issues and Questions, *Journal of Economic Education*, Winter, 14: 10-17.
- Becker, W., (1983b) Economic Education Research: Part II, New Directions in Theoretical Model Building, *Journal of Economic Education*, Spring, 14: 4-10.
- Becker, W., (1983c). Economic Education Research: Part III, Statistical Estimation Methods, *Journal of Economic Education*, Summer, 14: 4-15.
- Becker, W., Greene, W. & Rosen, S. (1990). Research on High school economic education. *American Economic Review: Proceedings* 80, May:14-22.
- Becker, W., Greene, W. & Rosen, S. (1990). Research on High school economic education. *Journal of Economic Education* 21, 3, Summer:231-245
- Becker, W., Greene, W. & Rosen, S. (1994). "Research on High School Economics in the United States: Further Considerations", στο W. B., Walstad, ed., *An International Perspective on Economic Education*. Norwell, Mass. USA: Kluwer Academic Publishers.
- Becker, W., R. Highsmith, P., Kennedy & W., Walstad (1991). " An Agenda for Research on Economic Education in Colleges and Universities" *American Economic Review*, Vol. 81, No 2, May: 26-305
- Becker, W., R. Highsmith, P., Kennedy, & W., Walstad (1991). An

- agenda for research on economic education in colleges and universities. *Journal of Economic Education* 22, Summer:241-50.
- Blinder, A. (1991). "Research in Economic Education and the Teaching of Economics' *Journal of Economic Education*, Summer: 251- 254.
- Buckles, S., & J., Morton (1988). "The Effects of Advanced Placement on College Introductory Economics Courses", *American Economic Review*, May: 78:263-268.
- Chizmar, J., R., Halinski & B., McCarney (1980). *Basic Economics Test*, New York: Joint Council on Economic Education.
- Chizmar, J., & T., Zak (1983). "Modeling Multiple Outputs in Educational Production Functions", *American Economic Review Proceedings*, Vol. 75, No. 2, May:18-22.
- Davisson, W., & F., Bonello (1976). *Computer Asisted Instruction in Economics Education: A Case Study*, Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.
- Dawson, G., (1976). "Special Report: An Overview of Research in the Teaching of College Economics" *Journal of Economic Education*, Spring:111-116.
- Dawson, G.G. (1977). "Research in Economic Education at the Precollege Level", στο Wentworth, Hansen & Hawke, ed., *Perspectives on Economic Education*. New York: Joint Council on Economic Education.
- Ferber, M. A., (1990). Gender and the study of economics, στο P., Saunders and W., Walstad, ed, *The principles of the economics course*, New York: McGraw-Hill:44-60
- Hansen, L., (1986). "What Knowledge is most Worth Knowing - For Economics Majors", *American Economic Review*, May, 76:149-152.
- Hanushek, E., A., (1979). "Conceptual and Empirical Issues in the Estimation of Educational Production Functions" *Journal of Human Resources*, Summer, 14(3):351-88.
- Highsmith, R. (1987). "The Research Core of Economic Education", *Theory into Practice* Vol. 26, 3, Summer: 216-223.
- Hinshaw, C., E. & J., Siegfried (1991). "The Role of the American Economic Association in Economic Education: A Brief History" *Journal of Economic Education*, Fall: 373-380.
- Hodkinson, S. και Whitehead, D.J., ed. (1986). *Economics Education: Research and Development Issues* Harlow: Longman.

- Joint Council on Economic Education (1963). *Test of Economic Understanding*. Chicago: Science Research Associates.
- Joint Council on Economic Education (1968). *Test of Economic Understanding in College Economics*. New York: Psychological Corp.
- Lewis, D., Dalgaard, B., & C., Boyer (1985). "Cost Effectiveness of Computer Assisted Economics Instruction" *American Economic Review*, May, 75:91-6.
- Lumsden, k., & R., Attiyen (1971). "University Students' Initial understanding of Economics: The Contribution of the A level Economics Course and the Other Factors" *Economica*, Feb.:81-97.
- Lumsden, K. G., ed. (1967). *New Developments in the Teaching of Economics*, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice - Hall.
- Lumsden, K.G, ed. (1970). *Recent Research in Economic Education Englewood Cliffs*, New Jersey: Prentice - Hall.
- Lumsden, K.G. & A., Scott (1983). "The Efficacy of Innovative Teaching Techniques in Economics: The U.K Experience" *American Economic Review*, May, 73: 13-17.
- Lumsden, K.G. κ. ά. (1980). *Economics Education in the United Kingdom*. London: Heinemann Educational.
- Myatt, A., & C., Waddell (1990). "An Approach to testing the effectiveness of the teaching and learning of economics in the high school", *Journal of Economic Education*, Summer:355-63
- Μακρίδου-Μπούσιου, Δ., & Στ., Τσόπογλου (2001). "Η χρήση της Πληροφορικής στην οικονομική εκπαίδευση" (*υπό δημοσίευση*).
- Makridou Boussiou, D., & D., Papanastassiou (1994). "The TEL and Greek Grammar School Students" *Economia*, Vol. 3, Part 2, No 7:28-31.
- Powell, R., (1985). *Economics Education Research and Development Issues*. Report on the International Research Seminar held at the University of London Institute of Education 30 July - 1 August 1985, September.
- Ryba, R. (1974). "The economics curriculum: looking to the future" στο D.J., Whitehead, ed., *Curriculum Development in Economics*, London: Heinemann Educational.
- Saunders, P. & Walstad, W.B., ed. (1990). *The Principles of Economics Course*. New York: McGraw-Hill.
- Saunders, P., (1970). "Does High School Economics Have a

- Lasting Impact?" *Journal of Economic Education*, Fall, 1: 39-55.
- Saunders P., (1980). "The Lasting Effects of Introductory Economics Courses" *Journal of Economic Education*, Vol. 12, No.1 Winter: 1-14.
- Saunders P., (1981). "Revised Test of Understanding in College Economics: Interpretative Manual" New York: Joint Council Education.
- Saunders P., (1991). "Test of Understanding in College Economics (3rd. Ed.): Interpretive Manual, New York: Joint Council on Economic Education.
- Saunders P., L. Welsh, & W.L. Hansen (1978). Resource manual for teacher training programs in economics. New York: Joint Council on Economic Education.
- Saunders P., L. Welsh, & W.L. Hansen (1980). Teacher Training Programs in College Economics: Their Development, Current Status, and Future Prospects *Journal of Economic Education*, Spring 1-9.
- Siegfried, J., & W. Walstad (1990). "Research on teaching college economics", στο P., Saunders & W.B., Walstad, ed., *The Principles of Economics Course*, New York: McGraw-Hill.
- Siegfried, J., (1979). "Male - Female Differences on Teaching College Economics: A Survey", *Journal of Economic Literature*, Vol. XVII, September: 923-969.
- Siegfried, J., & J.R. Fels (1979). "Research on Teaching College Economics: A Survey", *Journal of Economic Literature*, Vol. XVII, Spring, 1:77-84.
- Solow, R., (1983). "Teaching Economics in the 1980s", *Journal of Economic Education*, Spring: 65-67.
- Soper, J. & W. Walstad (1987). The Test of Economic Literacy (2nd ed.) Examiner's Manual. New York: Joint Council on Economic Education.
- Taylor, H., (1950). The teaching of undergraduate economics *American Economic Review*, 40, December: 1-226.
- Wentworth, D.R., Hansen, W.L. & Hawke, S.H., ed. (1977). *Perspectives on Economic Education* New York: Joint Council on Economic Education.
- Walstad, W.B. (1990). "Research on High School Economic Education: Comment" *Journal of Economic Education* Vol. 21, Number 1, Winter: 248-253.
- Walstad, W.B. (1992). "Research on economics education in the

- U.S.A.: some implications for Europe", *Economia* Vol. 2, Summer: 18-25.
- Walstad, W.B. (1992). "Economics Instruction in High Schools" *Journal of Economic Literature*, Vol. XXX, December: 2019-51.
- Walstad, W.B. (1994). *An International Perspective on Economic Education*, Norwell, Mass: Kluwer Academic Publishers.
- Walstad, W.B. & Soper, J.C., ed. (1991). *Effective Economic Education in the Schools*. New York: Joint Council on Economic Education.
- Watts, M., (1987). "Student gender and school district differences affecting the stock and flow of economic knowledge", *Review of Economics and Statistics*, 69, August: 561-66.
- Wetzel, J., W.J. Potter, & D.M. O'Toole (1982). "The Influence of Learning and the Teaching Styles on Student Attitudes and Achievement in the Introductory Economics Course: A Case Study" *Journal of Economic Education*, Winter, 13: 33-39.
- Whitehead, D. & Δ., Μακρίδου-Μπούσιου (1995). *Οικονομική Εκπαίδευση - Διδακτική των Οικονομικών*. Ένα εγχειρίδιο για τους Καθηγητές των Οικονομικών. Αθήνα: Gutenberg.
- Whitehead, D.J. & T., Halil (1991). "Economic Literacy in the United Kingdom and United States: A Comparative Study" *Journal of Economic Education*, Spring: 101:110.
- Whitehead, D.J., ed. (1974). *Curriculum Development in Economics*. London: Heinemann Educational.
- Yates, J., (1978). Research in Economic Education: Are Our Horizons Too Narrow. *Journal of Economic Education*, Fall: 12-27.

Σημειώσεις

1. Οι Siegfried και Fels το 1979 (στο σημαντικότερο άρθρο που γράφτηκε για την έρευνα πάνω στη διδασκαλία των Οικονομικών) κάνουν τη διάκριση ανάμεσα στους όρους "οικονομική εκπαίδευση" και "οικονομικά της εκπαίδευσης". Συγκεκριμένα τα οικονομικά της εκπαίδευσης σχετίζονται κύρια με τα οφέλη, το κόστος, την παραγωγή και χρηματοδότηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας όλων των γνωστικών αντικειμένων, ενώ η οικονομική εκπαίδευση έχει παρόμοια ενδιαφέροντα, αναφορικά με την απόδοση της γνώσης, μόνο που το μοναδικό αντικείμενο είναι το αντικείμενο των Οικονομικών.

2. Στην Οξφόρδη, η Πολιτική Οικονομία θεσπίσθηκε ως αυτόνομο

γνωστικό αντικείμενο το 1826 (καθηγητής ο William Nassau Senior).

3. Ο B. J. Madison, όπως αναφέρουν οι Hinshaw & Siegfried (1991: 373), ήταν πιθανώς ο πρώτος δάσκαλος που έκανε την οικονομική επισημότητα συστατικό στοιχείο της γενικής εκπαίδευσης.

4. Ένας από τους προέδρους της American Economic Association.

5. Στη μελέτη αυτή εργάσθηκαν 56 μέλη της AEA, ανάμεσά τους και δύο μετέπειτα Νομπελίστες οι Stigler και Schultz, και 22 σύμβουλοι.

6. Το μεγαλύτερο μέρος της έρευνας πάνω στην εκπαίδευση των Οικονομικών, σχετίζεται με την αξιολόγηση μεθόδων διδασκαλίας

7. Περιοχές στην ταξινόμηση του Bloom.

8. Το απόθεμα των οικονομικών γνώσεων των μαθητών σε μια δεδομένη στιγμή (stock of knowledge at the point in time, Siegfried 1979:2)

9. Η ροή νέας γνώσης, δηλαδή μεταβολή της επίδοσης των μαθητών, μετά από κάποια διδακτική εμπειρία (flow of knowledge over time, Siegfried 1979:2).

10. Καθηγητής στο πανεπιστήμιο του Manchester.

11. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τη δημοσιευμένη έρευνα στο JEE.

12. Δες αμέσως παραπάνω σελίδα.

13. Το Μάρτιο του 1990 χρησιμοποιήθηκε (από την Δέσποινα Μακρίδου-Μπούσιου) στη Βόρεια Ελλάδα σε 13 Νομούς της Μακεδονίας (δείγμα 2800 μαθητές) το "Test of Economic Literacy" (TEL).

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ - ΚΡΙΤΙΚΗ
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ
ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Αλλαγές μέσα στη συνέχεια

Editorial: «Τα πραγματικά προβλήματα του λαού»

Δ. Χριστόπουλος: Το τεντωμένο σχοινί της τρομοκρατίας και των δικαιωμάτων

Π. Σωτήρης: Ξαναγυρίζοντας στη συζήτηση για τον υλισμό

Τ. Πεχλιβανίδης: Μεταβιομηχανική κοινωνία, μεταφορντισμός, μεταμοντερνισμός. Μετάλλαξη ή μεταμόρφωση;

Α. Ταρπάγκος: Η αντισταθμιστική λειτουργία της αστικής οικογένειας στην απουσία κοινωνικής καθολικότητας

Δ. Κατσορίδης: Το ζήτημα της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης. Προβλήματα μορφής και συγκρότησης των συνδικάτων στην εποχή του νεοφιλελευθερισμού

Π. Μάρκου, Κ. Μάρκου και Μ. Αρναουτέλη: Νεοφιλελεύθερη ανάπτυξη και το πρόβλημα της μετανάστευσης

Κ. Μελάς: Θ. Κ. Πελαγίδης: Πόσο έχει προχωρήσει η παγκοσμιοποίηση; (Βιβλιοκριτική)

Αλφαβητικό - Θεματικό Ευρετήριο Θέσεων
2001

78

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ-ΜΑΡΤΙΟΣ 2002

Ο ρόλος της UNESCO στην προετοιμασία ενός βιώσιμου μέλλοντος μέσω της Ανωτάτης Εκπαίδευσης

Ευφροσύνη Μπαλάσσα-Φλέγκα*

Περίληψη

Ο σκοπός αυτής της μελέτης είναι να επισημάνει το σημαντικότερο ρόλο της Ανωτάτης Εκπαίδευσης στην προετοιμασία των νέων γενιών για ένα «βιώσιμο μέλλον», υπό την καθοδήγηση του Ο.Η.Ε.- UNESCO· στηρίζεται δε στις εκθέσεις, τα επιχειρήματα, τις προτάσεις και στις ανταλλαγές εμπειριών εντός του Πανεπιστημίου ή μεταξύ Πανεπιστημίων κατά την τελευταία δεκαετία, καθώς και στις Εκθέσεις του Ο.Η.Ε. UNESCO, μετά από τη Διάσκεψη Κορυφής «Πλανήτη Γη» στο Rio de Janeiro το 1992.

Ακόμη, η παρούσα μελέτη θέτει ορισμένα ερωτήματα που αναφέρονται 1) στην κατάλληλη μέθοδο προώθησης της έρευνας και των διεπιστημονικών οικολογικών προγραμμάτων, 2) στο ρόλο των Πανεπιστημίων για την ανάδειξη της «αντίληψης της διαρκούς ανάπτυξης» και 3) στις βασικές διαδικασίες (διοικητικές, θεσμικές) της ένταξης των οικολογικών, δημογραφικών, οικονομικών προβλημάτων στα προγράμματα σπουδών. Τέλος, προτείνει στρατηγικές για το μέλλον υποδεικνύοντας δραστηριότητες κλειδιά, προορισμένες να καλύψουν το χάσμα μεταξύ θεωρίας και πρακτικής (ιδανικά και πραγματικότητα), με στόχο τη δημιουργία ενός «βιώσιμου μέλλοντος».

1. Εισαγωγή

Η Παγκόσμια Συνέλευση αναφορικά με την Ανωτάτη Εκπαίδευση

* Δρ. Διεθνών και Ευρωπαϊκών Οικονομικών και Πολιτικών Σπουδών

ση είχε πολύ φιλόδοξους στόχους. Ο πιο υψηλός στόχος της ήταν να «επανασυλλάβουν», δηλ. να «επαναδημιουργήσουν» την Ανωτάτη Εκπαίδευση για να εξασφαλιστεί έτσι, ότι αυτή θα είναι ικανή ν' ανταποκριθεί στις ανάγκες της κοινωνίας του XXI αιώνα.

Το θέμα της εργασίας μας δεν είναι να περιγράψουμε ποιά «είναι» σήμερα η Ανωτάτη Εκπαίδευση» αλλά ποια «πρέπει να είναι».

Θα πρέπει να αποδειχθούν όχι μόνο οι κατευθύνσεις, να καθοριστούν οι στόχοι, να εκφραστούν οι ελπίδες και τα οράματα, να διατυπωθούν οι συστάσεις, αλλά κυρίως θα πρέπει ακόμα να διαμορφωθούν συγκεκριμένα σχέδια δράσης.

Ένα τέτοιου είδους σύστημα Ανωτάτης Εκπαίδευσης, ικανής ν' ανταποκριθεί στις ανάγκες μιας κοινωνίας που μόλις εισήλθε στον XXI αιώνα, οφείλει να είναι πολύ περισσότερο «ανοιχτό», ιδίως μέσα σε ένα πανεπιστήμιο έρευνας, κλασσικού τύπου.

Η διαφοροποίηση του συστήματος της Ανωτάτης Εκπαίδευσης αποτελεί ήδη μια πολύ γενική τάση σε πολυάριθμες χώρες και μάλιστα μια πραγματικότητα σε πολλές από αυτές.

Έτσι λοιπόν σύντομα αυτή η τάση πάει να κατακτήσει μια παγκόσμια διάσταση. Αρχικά, διότι η Ανώτατη Εκπαίδευση ανά τον κόσμο, θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη της ότι οι πολιτιστικές προελεύσεις, τα κίνητρα, τα επίπεδα ηλικιών, οι εμπειρίες, οι προσδοκίες ή π.χ. οι επαγγελματικές προοπτικές των ομάδων των φοιτητών, θα είναι όλο και περισσότερο ετερογενείς.

Τα ιδρύματα της Ανωτάτης Εκπαίδευσης θα πρέπει λοιπόν να διαφοροποιήσουν τον τρόπο με τον οποίο συνδέουν την εκπαίδευση, την κατάρτιση και την έρευνα, αλλάζοντας τις καινοτομίες και τις εφαρμοζόμενες νεωτεριστικές αντιλήψεις ή μεταφέροντας αυτές στην κοινωνία και τη συχνότητα με την οποία τις υλοποιούν, καθώς και τα μέσα με τα οποία ενθαρρύνουν τους φοιτητές να εργάζονται και να κατακτούν γνώσεις.

Συνεπώς, τα εκπαιδευτικά ιδρύματα θα οδηγηθούν να τροποποιήσουν το περιεχόμενο και τη δομή των προγραμμάτων τους, επίσης τη μέθοδο με την οποία παρέχονται, καθώς και την κατάρτιση και τη συγκρότηση του διδακτικού προσωπικού.

Μαζί, όλα αυτά τα ιδρύματα, με τρόπους και σύμφωνα με ποικίλους συνδυασμούς, οι οποίοι συχνά δεν ερμηνεύονται παρά με ευδιάκριτες ιστορικές διαδικασίες σε σχέση με το πολιτισμικό επίπεδο, θα πρέπει να προσφέρουν μια ευρεία ποικιλία μέσων διδασκαλίας, ικανών να ανταποκριθούν σε μια πάντοτε όλο και περισσότερο διαφοροποιημένη ζήτηση.

Αυτό το οποίο, αντιθέτως δε θα μεταβληθεί είναι η αναγκαιότητα γι' αυτά τα ιδρύματα να προετοιμάσουν τις νέες γενιές και τον κόσμο του αύριο: έναν κόσμο που αλλάζει με μια ταχύτητα και με μια ευρύτητα που ποτέ δεν προσεγγίζονται. Παρ' όλα αυτά, μια τέτοια προοπτική, πέρα από το να προκαλέσει την ανησυχία, πρέπει να ληφθεί ως μια πρόκληση. Είναι καιρός ώστε η μεταρρύθμιση να εισέλθει σε μια νέα φάση εξέλιξης της ανθρωπότητας, όπου πολλές προσδοκίες των λαών για ειρήνη και πρόοδο ανά τον κόσμο, όπως αυτές καθορίζονται από το Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, θα μπορούσαν να αποβούν πραγματικότητα, εάν οι υπάρχουσες δυνατότητες είχαν αξιοποιηθεί όπως έπρεπε.

Η προετοιμασία των νέων γενεών στο να αντιμετωπίσουν μια τέτοια πρόκληση και η προσφορά σ' αυτές των μέσων να δημιουργήσουν τη διαφορά, αποτελεί μια ενθουσιώδη αποστολή για όλους αυτούς που έχουν σχέση σήμερα από κοντά ή από μακριά, με την Ανωτάτη Εκπαίδευση.

Η παρούσα εργασία έχει σκοπό να παρουσιάσει όσο είναι δυνατόν πιο τεκμηριωμένα το ρόλο που δύναται να διαδραματίσει η Ανωτάτη Εκπαίδευση στην προετοιμασία των νέων γενεών για ένα βιώσιμο μέλλον. Στηρίζεται στα επιχειρήματα και τα αποτελέσματα των ερευνών που οργανώθηκαν τα τελευταία δέκα χρόνια μέσα στα Πανεπιστήμια ή μεταξύ Πανεπιστημίων σε διάφορους τομείς, καθώς και στις πραγματοποιούμενες εργασίες που υλοποιήθηκαν από οργανισμούς και ειδικευμένα ιδρύματα του Συστήματος των Ηνωμένων Εθνών, κυρίως μετά από τη Σύνοδο των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (CNUED), που έλαβε χώρα στο Rio de Janeiro το 1992. Ειδικότερα, η Επιτροπή της Διαρκούς Ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών (CDD) και το διεπιστημονικό πρόγραμμα της UNESCO «Παιδεία για ένα βιώσιμο μέλλον» με την ιδιότητα του οργάνου της CDD, επιφορτισμένο για το συντονισμό του Κεφαλαίου 36 της Δράσεις 21 «Παιδεία, ευαισθητοποίηση του κοινού και κατάρτιση» διευκόλυναν κατά πολύ μια ευκρινή και επικεντρωμένη – στο θέμα που μας απασχολεί – προσέγγιση.

2. Διαρκής ανάπτυξη

Πρόσφατα ο Γενικός Γραμματέας του Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών, Kofi Annan (1998), διετύπωσε τα διακυβεύματα του νέου αιώνα με τους ακόλουθους όρους:

«Τόσο σε διεθνές, όσο και σε εθνικό επίπεδο, θεμελιώδεις δυνάμεις επανασχεδιάζουν τους κοινωνικούς τρόπους οργάνωσης, τη διαμόρφωση των σκοπιμοτήτων και των υποχρεώσεων, τα αντικείμενα της έμπνευσης και τα αίτια του φόβου. Η παγκοσμιοποίηση ξαπλώνεται ανά τον κόσμο, ενώ συγχρόνως η διάσπαση και η επιβεβαίωση των διαφορών κερδίζουν έδαφος. Οι ζώνες ειρήνης ξαπλώνονται, ενώ συγχρόνως πολλαπλασιάζονται οι εκρήξεις άγριας βίας. Ο πλούτος αγγίζει άνισα επίπεδα αλλά υπάρχουν και πελώριες περιοχές ενδημικής εξαθλίωσης. Η θέληση των λαών και τα θεμελιώδη δικαιώματά τους, όλο και περισσότερο εορτάζονται αλλά και καταπατούνται. Η Επιστήμη και η Τεχνολογία βελτιώνουν τη ζωή του ανθρώπου, ενώ τα απόβλητά τους απειλούν τα συστήματα διατήρησης της ζωής του πλανήτη»

Χωρίς αμφιβολία, το Πανεπιστήμιο των Ηνωμένων Εθνών έπαιξε έναν πρωτοπόρο ρόλο όταν όρισε το 1976 τον πρώτο αντιπρύτανη, ως αντιπρύτανη για την «ανθρώπινη και κοινωνική ανάπτυξη» και πρόσθεσε, λίγο αργότερα «τα παγκόσμια συστήματα διατήρησης της ζωής» στα πρωταρχικά θέματα των ερευνητικών προγραμμάτων. Η έννοια της ανθρώπινης ανάπτυξης και η συγγενής αντίληψη της ασφάλειας, αφύπνισαν στο μεταξύ ένα ζωηρό ενδιαφέρον και προκάλεσαν πολυάριθμα ευμενή σχόλια αφ' ότου έγινε η δημοσίευση, το 1993, ενός πρωτοποριακού κειμένου, δηλ. της «Παγκόσμιας Έκθεσης αναφορικά με την Ανάπτυξη». Τελικά, από τότε και στο εξής έλαβαν χώρα αξιοσημείωτες αλλαγές. Ειδικά όταν η χαρακτηριζόμενη από την αντιπαλότητα και την στρατιωτική σύρραξη μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων περίοδος έλαβε τέλος, παρουσιάστηκε ένας μεγάλος αριθμός και μια ποικιλία διεθνών διαδικασιών μετάλλαξης οικονομικής, πολιτικής, κοινωνικής και πολιτισμικής φύσης.

Η αντίληψη της παγκοσμιοποίησης, έννοια αρχικά οικονομική, στο εξής έχει λάβει μια πολύ πιο πλατειά αποδοχή και χρησιμεύει να δηλώνει μια ισχυρή βασική διαδικασία, η οποία βρίσκεται τελικά σε όλες τις όψεις της ζωής και της κοινωνίας.

Αυτή η αντίληψη ανοίγει πελώριες προοπτικές διαρκούς ευημερίας και ευτυχίας, αλλά θέτει επίσης πολυάριθμα προβλήματα προσανατολισμού, που απορρέουν από απροσδόκητες διακινδυνευμένες ενέργειες στις χρηματιστηριακές αγορές, τις στερούμενες στοιχειωδών μέσων εξομάλυνσης και έλλειψης κατανόησης της μακροχρόνιας εξέλιξης καθώς και των συμφερόντων των απόμων και των λαών.

Στις υπό ανάπτυξη χώρες, όπως και στις αναπτυσσόμενες χώρες,

σήμερα είναι τέλεια διευκρινισμένο ότι το κράτος, μολονότι το ίδιο δεν παράγει από μόνο του πλούτο, αναλαμβάνει υπεύθυνα ουσιώδεις λειτουργίες, δημιουργώντας το απαραίτητο περιβάλλον για τη διαρκή ανάπτυξη. Η «Έκθεση αναφορικά με την Ανάπτυξη στον κόσμο» της Παγκόσμιας Τράπεζας το 1997, καταδεικνύει τέλεια πόσο ένα αληθινό «Κράτος» είναι απαραίτητο ως προς αυτή την άποψη. Εντούτοις, αποβαίνει όλο και περισσότερο δύσκολο να βρεθεί μια δίκαιη ισορροπία, κυρίως όταν η πολιτική κοινωνία είναι αδύναμη και όταν οι δυνάμεις εν ενεργεία σε διακρατικό επίπεδο είναι πανίσχυρες.

Ένας από τους ουσιώδεις ρόλους του Κράτους είναι να εγγυάται την ασφάλεια των πολιτών σε τοπικό και εθνικό επίπεδο και σε συνεργασία με τις περιφερειακές ενώσεις και με το Σύστημα των Ηνωμένων Εθνών σε περιφερειακό και παγκόσμιο επίπεδο. Πρόκειται λοιπόν για την παγίωση της ασφάλειας του ανθρώπου, που χωρίς αυτήν είναι αδύνατη μια διαρκής ανάπτυξη. Η βιωσιμότητα του μέλλοντός μας εξαρτάται σε γενικές γραμμές από τον τρόπο με τον οποίο θα μπορούμε να θέτουμε σε αλληλεξάρτηση τον κόσμο της καθημερινής ζωής σε προσωπική και τοπική κλίμακα, με αυτόν της οικονομικής δραστηριότητας σε περιφερειακό και παγκόσμιο επίπεδο. Αυτή η προϋπόθεση επιβάλλεται ειδικότερα σε μια περίοδο κατά την οποία μια αξιοσημείωτη εξέλιξη της τεχνολογίας, της πληροφόρησης και της επικοινωνίας επιτρέπει τη μετάδοση σε ελάχιστο χρόνο της φωνής και αξιολογών δεδομένων λόγω του πλήθους των ηλεκτρονικών μέσων και της υψηλής ποιότητάς των. «Ο προσδιορισμός της παραπάνω λειτουργίας ανταποκρίνεται λιγότερο σε έναν τόπο από ό,τι σε ένα διάστημα/χώρο καθορισμένο από τις ηλεκτρονικές συχνότητες» (Kofi Annan, 1998).

Εντούτοις, η διαρκής ανάπτυξη δεν είναι μόνο ένα πρόβλημα συνδεδεμένο με την οικονομία, την οργάνωση και την επικοινωνία. Για να εξασφαλιστεί ένα βιώσιμο μέλλον, είναι απαραίτητο να υπάρξει εγγύηση της χρήσης και της σωστής νόμιμης διαχείρισης της κληρονομιάς που αντιπροσωπεύει η Γη για την ανθρωπότητα. Αυτή η Γη, μας προσφέρει όχι μόνο ένα σταθερό έδαφος πάνω στο οποίο ζούμε, όχι μόνο τους φυσικούς πόρους που χρησιμοποιούμε μέσα σε μια σειρά συστημάτων παραγωγής και κατανάλωσης, αλλά ακόμα και τον αέρα που αναπνέουμε και το νερό που πίνουμε. Περισσότερο από κάθε τι άλλο πράγμα, η Γη που μοιραζόμαστε, αντιπροσωπεύει ένα δημόσιο αγαθό και μια διαμερισμένη υπευθυνότητα: διαμερισμένη όχι μόνο σε κάθε τόπο, α-

φού το νερό και ο αέρας κυκλοφορεί ελεύθερα, αλλά και σε κάθε στιγμή, αφού αυτό που χρησιμοποιούμε σήμερα δεν θα είναι διαθέσιμο για τις μελλοντικές γενιές, κυρίως όσον αφορά τους μη ανανεώσιμους πόρους.

Η UNESCO, μέσα στο πληροφοριακό της κείμενο για την Παγκόσμια Διάσκεψη «Περιβάλλον και Κοινωνία: Παιδεία και ευαισθητοποίηση του κοινού σχετικά με την βιωσιμότητα» (Θεσσαλονίκη, 1997) καθόρισε μερικούς σημαντικούς αλληλένδετους παράγοντες, οι οποίοι ευνοούν μια αυξανόμενη συναίσθηση της «βιωσιμότητας» μεταξύ των κατοίκων του πλανήτη. Αυτοί οι παράγοντες αρχίζουν από την ταχεία ανάπτυξη και τις μετακινήσεις του παγκόσμιου πληθυσμού και καταλήγουν στην ίδια την έννοια της «ανάπτυξης» (αυτό το οποίο σημαίνει σήμερα και πώς αυτή υπολογίζεται) περνώντας από μια γενικευμένη φτώχεια και μια συνεχή υποβάθμιση του περιβάλλοντος.

Λόγω του πολυδιάστατου χαρακτήρα, η διαρκής ανάπτυξη προσδιορίστηκε και περιγράφηκε με διάφορες μορφές. Η έννοια εμφανίζεται για πρώτη φορά μέσα στην Αρχή 1 της Διακήρυξης της Στοκχόλμης σχετικά με το περιβάλλον:

...«Ο άνθρωπος έχει ένα θεμελιώδες δικαίωμα στην ελευθερία, στην ισότητα και στις ικανοποιητικές συνθήκες ζωής, μέσα σ' ένα περιβάλλον του οποίου η ποιότητα του επιτρέπει να ζει με αξιοπρέπεια και ευημερία. Έχει το υψηλό καθήκον να προστατεύει και να βελτιώνει το περιβάλλον για τις παρούσες και μελλοντικές γενιές»...

Η Διακήρυξη του Rio σχετικά με το περιβάλλον και την ανάπτυξη, επεξηγούσε μέσα στις Αρχές 1 και 3 το ίδιο όραμα δίνοντας περισσότερη έμφαση στο δικαίωμα στην ανάπτυξη:

...«Τα ανθρώπινα όντα είναι στο επίκεντρο των φροντίδων αναφορικά με τη διαρκή ανάπτυξη. Όλα τα άτομα έχουν το δικαίωμα σε μια υγιεινή και παραγωγική ζωή σε αρμονία με τη φύση»

...«Το δικαίωμα στην ανάπτυξη θα πρέπει να υλοποιείται με τρόπο ώστε να ικανοποιεί ισότιμα τις ανάγκες τις σχετικές με την ανάπτυξη και το περιβάλλον των σημερινών και μελλοντικών γενιών»

Αυτές οι διακηρύξεις συνδυάζουν ολοφάνερα τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και την προστασία του Περιβάλλοντος αναγνωρίζοντας μέσα στα πρώτα ένα βασικό στόχο και στο δεύτερο (δηλ. την προστασία του περιβάλλοντος), ένα μέσο συγκέντρωσης «ικανοποιητικών συνθηκών που να εξασφαλίζουν την εγγύηση μιας ζωής μέσα στην αξιοπρέπεια και την ευημερία».

Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι δεσμοί μεταξύ των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και του περιβάλλοντος απορρέουν από το ότι η υγεία και η ύπαρξη του ανθρώπου, ο οποίος έχει το δικαίωμα στην υγεία και στη ζωή, δικαιώματα αναγνωρισμένα από το νόμο, εξαρτώνται άμεσα από την κατάσταση του περιβάλλοντος.

Η έννοια της διαρκούς ανάπτυξης εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην Έκθεση της Παγκόσμιας Επιτροπής σχετικά με το περιβάλλον και την ανάπτυξη (Rapport Brundtland), στην οποία διατυπώθηκε ως εξής:

«Η ανταπόκριση στις ανάγκες του παρόντος χωρίς να διακυβεύεται η ικανότητα των μελλοντικών γενεών να ανταποκριθούν στις δικές τους» και «η διαδικασία του μετασχηματισμού μέσα στην οποία η εκμετάλλευση των πόρων, η διεύθυνση των επενδύσεων, ο προσανατολισμός των τεχνικών και οι πραγματοποιηθείσες αλλαγές στους θεσμούς μας λαμβάνουν χώρα με αρμονικό τρόπο και ισχυροποιούν το παρόν και το μελλοντικό δυναμικό, επιτρέποντας την καλύτερη ανταπόκριση στις ανάγκες και στις προσδοκίες της ανθρωπότητας».

Η έννοια της διαρκούς ανάπτυξης δεν είναι μια παγιωμένη αντίληψη, αλλά μάλλον η μεταλλαγή των σχέσεων μεταξύ των συστημάτων και των κοινωνικο-οικονομικών και φυσικών διαδικασιών. Μέσα στις προαναφερόμενες δημοσιεύσεις, η UNESCO συνεχίζει με τους παρακάτω όρους: (βλ. Rapport Brundtland, p. 15)

«Οι ορισμοί (προσδιορισμοί) των οποίων η χρήση είναι η πλέον διαδεδομένη, είναι ίσως αυτοί που επικεντρώνονται στη σχέση μεταξύ της κοινωνικής ανάπτυξης και της οικονομικής επικαιρότητας και καιροσκοπίας αφενός και τις απαιτήσεις του περιβάλλοντος αφετέρου, με άλλα λόγια, στη βελτίωση της ποιότητας της ζωής των φτωχών και των ενδεών, στα πλαίσια της ικανότητας υποδοχής (πρόσβασης) στα τροφοδότα οικοσυστήματα.

Εξάλλου δεν υπάρχουν υποχρεωτικά όρια προκαθορισμένα στην «ανάπτυξη», αλλά αναγνωρίζουμε μάλλον ότι οι έννοιες και οι ορισμοί, οι οποίοι αναφέρονται στο θέμα της ανάπτυξης, πρέπει και αυτοί οι ίδιοι να εξελίσσονται σε συνάρτηση με την εξέλιξη των αναγκαιοτήτων και των δυνατοτήτων.

...Η βιωσιμότητα απαιτεί μια δυναμική ισορροπία μεταξύ πολλαπλών παραγόντων, συμπεριλαμβάνοντας κυρίως κοινωνικές, πολιτιστικές και οικονομικές ανάγκες της ανθρωπότητας και το κατεπείγον της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος στο οποίο ανήκει.

Ο ζητούμενος σκοπός για όλους, είναι η προϋπόθεση της ανθρώπινης ασφάλειας»...

Οι διαδικασίες της μεταλλαγής που περιγράφονται στις παραπάνω παραγράφους ισχυροποίησαν τις αλληλεξαρτήσεις αναφορικά με το περιβάλλον σε παγκόσμια κλίμακα. Από αυτά απορρέει και η σπουδαιότητα της πορείας της Δράσης 21, που αποφασίστηκε επισήμως από τη Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το περιβάλλον και την ανάπτυξη (CNUED) στο Rio de Janeiro τον Ιούνιο του 1992. Με την ευκαιρία αυτή, η Διεθνής Κοινότητα υιοθέτησε ως δική της έννοια τη διαρκή ανάπτυξη, στην οποία βλέπει ένα βασικό μέσο να συμφιλιώσει την οικονομική και κοινωνική πρόοδο, διατηρώντας συγχρόνως τα οικοσυστήματα του πλανήτη.

Το ζωνρό ενδιαφέρον που εκδηλώθηκε από το κοινό για την πρόσφατη Σύνοδο των Μελών της Συνθήκης-Πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών, στο Κyoto το 1997, απέδειξε πολύ καλά ότι η διαρκής ανάπτυξη τυγχάνει μιας γενικής αποδοχής. Παρ' όλα αυτά, οι πρόοδοι που πραγματοποιήθηκαν από το Rio και μετά παραμένουν απογοητευτικές, εκτός από ορισμένες εξαιρέσεις: όπως οι πρωτοβουλίες που ελήφθησαν για την εφαρμογή της Δράσης 21 σε τοπικό επίπεδο. Οι συζητήσεις οι οποίες έλαβαν χώρα στο Κyoto απέδειξαν φυσικά ότι ακόμα δεν έχουν αντιληφθεί ποιά ήταν τα μέτρα που έπρεπε να υιοθετήσουν, έως ποιο σημείο έπρεπε να προχωρήσουν για να αντιμετωπίσουν τις υπάρχουσες προκλήσεις και πώς ήταν δυνατόν να μοιραστούν τις κοινές ευθύνες με ισότιμο τρόπο.

Σ' αυτό το σημείο είναι που μπαίνουν στο παιχνίδι τα Πανεπιστήμια αλλά επίσης και όλα τα Ιδρύματα της Ανωτάτης Εκπαίδευσης τα οποία επιφορτίζονται με μια σημαντική ευθύνη, το να προετοιμάσουν δηλ. τις νέες γενιές για ένα βιώσιμο μέλλον. Δια της ενδεδειγμένης σκέψης και μέσω των βασικών ερευνητικών εργασιών τους, αυτά τα Ιδρύματα οφείλουν όχι μόνο να περιφρουρήσουν, δηλ. να σημάνουν συναγερμό, αλλά επίσης και να συλλάβουν λογικές λύσεις. Οφείλουν επίσης να πάρουν την πρωτοβουλία και να υποδείξουν πιθανές διόδους, εκπονώντας σχέδια κατανοητά για το μέλλον. Τέλος, οφείλουν να κάνουν καλύτερα αντιληπτά τα προβλήματα και τις λύσεις μέσα στα εκπαιδευτικά τους προγράμματα και να δώσουν τα ίδια το παράδειγμα.

3. Τα Πανεπιστήμια ως κέντρα πνευματικής παραγωγής

Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στην Ανώτατη Εκπαίδευση και τη διαρκή ανάπτυξη και όχι στην εκπαίδευση εν γένει. Τι το κοινό υπάρχει λοιπόν μεταξύ της διαρκούς ανάπτυξης και της Ανωτάτης Εκπαίδευσης και ειδικά με τα Πανεπιστήμια; Η απάντηση δόθηκε κυρίως από τον Dafid L. Johnson, Πρόεδρο και Πρύτανη του Πανεπιστημίου McGill του Καναδά και μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Παγκόσμιας Ένωσης Πανεπιστημίων (AIU) κατά τη διάρκεια της 9ης Συνόδου Στρογγυλής Τραπέζης, η οποία έλαβε χώρα στο Kyoto (Ιαπωνία) στις 19 Νοεμβρίου 1993 και ήταν άκρως διευκρινιστική.

«Τα πάντα, θα ήμουν έτοιμος να αποδεχτώ, διότι τα Πανεπιστήμια διαθέτουν μοναδικά πλεονεκτήματα για να παίξουν το ρόλο του επικεφαλής. Λόγω της αποστολής των που έχουν ως σκοπό να εκπαιδεύσουν τους διευθύνοντες του αύριο και δια της αυξανόμενης εμπειρίας στον τομέα των διεπιστημονικών ερευνών τους, αρχίζοντας από την αφαίρεση των συνήθων διατειχισμάτων (χωρισμάτων) μεταξύ των διαφόρων γνωστικών αντικειμένων, αλλά και λόγω της βασικής φύσης των, δηλ. αυτής ως κινητήριας δύναμης της γνώσης, τα Πανεπιστήμια έχουν έναν ουσιώδη ρόλο να παίξουν μέσα σ' ένα κόσμο στον οποίο τα εθνικά σύνορα διαλύονται κάθε ημέρα όλο και περισσότερο, μέσα στις περιφερειακές δομές οι οποίες συρρικνώνονται συνεχώς».

Συμπερασματικά, τα Πανεπιστήμια εκπληρώνουν στο ακέραιο την υψηλή και αναντικατάστατη αποστολή τους.

Οι υπεύθυνοι των Πανεπιστημίων, οι οποίοι ήταν παρόντες σ' αυτή τη διάσκεψη της στρογγυλής τραπέζης, έβγαλαν το συμπέρασμα ότι τα ιδρύματά τους οφείλουν να συμβάλουν θετικά και αποφασιστικά στο να προωθήσουν την πρόοδο της γνώσης δια της έρευνας και της διδασκαλίας. Στη βάση κάθε προσπάθειας που αποβλέπει στην κατανόηση και προώθηση της διαρκούς ανάπτυξης, βρίσκουμε τέσσερα θεμελιώδη στοιχεία:

- τη σοβαρότητα και το επείγον του προβλήματος
- τον διεπιστημονικό χαρακτήρα των ενδεχομένων λύσεων
- την παγκόσμια διάσταση της επίδρασής τους
- τις ηθικές απαιτήσεις της αυτογνωσίας, την αυτοπειθαρχία, την ακεραιότητα και τη δικαιοσύνη για όλους.

Αυτή η μοναδική συμβολή των Πανεπιστημίων εντούτοις, δεν

είναι φανερή. Απαιτούνται σχέδια ειδικών δράσεων όταν τα Πανεπιστήμια θα είναι έτοιμα να εκπληρώσουν κατά προτεραιότητα αυτόν το ρόλο τους. Το Πρόγραμμα του Σχεδιασμού της Δράσης της Παγκόσμιας Ένωσης Πανεπιστημίων (AIU) για τα Πανεπιστήμια (Kyoto 1993) αποδεικνύει ότι γι' αυτόν τον σκοπό όλα τα Πανεπιστήμια πρέπει να εντατικοποιηθούν στα πλαίσια του σχεδίου δράσης των για:

1. να υποχρεωθούν σε θεσμικό επίπεδο να σέβονται την αρχή και την πρακτική της συνεχούς ανάπτυξης στα πλαίσια του πανεπιστημιακού περιβάλλοντος και να μεταδίδουν αυτή την υποχρέωση στους φοιτητές τους, τους υπαλλήλους τους και στο κοινό γενικότερα.

2. να ενθαρρύνουν τις πρακτικές της διαρκούς κατανάλωσης μέσα στην ίδια της τη λειτουργία.

3. ν' αναπτύξουν τις ικανότητες των διδασκόντων για να διδάξουν τις βάσεις σχετικά με το περιβάλλον.

4. ν' αναπτύξουν στο προσωπικό τους και στους φοιτητές τους μια περιβαλλοντική προσέγγιση, οποιοσδήποτε και αν είναι ο τομέας σπουδών.

5. να χρησιμοποιήσουν τους πνευματικούς πόρους του Πανεπιστημίου για την ενδυνάμωση των προγραμμάτων περιβαλλοντικής παιδείας.

6. ν' αναπτύξουν τα διεπιστημονικά προγράμματα και τη συνεργασία στον τομέα της διαρκούς ανάπτυξης ως στοιχεία της κεντρικής αποστολής του Ιδρύματος και να ξεπεράσουν τους παραδοσιακούς φραγμούς μεταξύ των επιστημών και των τμημάτων.

7. να ισχυροποιήσουν τις ηθικές υποχρεώσεις της άμεσης πανεπιστημιακής κοινότητας δηλ. των φοιτητών, των διδασκόντων και του προσωπικού, ώστε να αντιληφθούν και να νικήσουν τις δυνάμεις που οδηγούν στην υποβάθμιση του περιβάλλοντος, στις ανισότητες Βορρά Νότου και στις αδικίες μεταξύ των γενεών. Ακόμα να εργαστούν για να βοηθήσουν την πανεπιστημιακή κοινότητα, τους πτυχιούχους, τους φίλους και τις κυβερνήσεις που τη στηρίζουν (πανεπιστημιακή κοινότητα) να αποδεχτούν αυτές τις ηθικές υποχρεώσεις.

8. να προωθήσουν τα διεπιστημονικά δίκτυα των ειδικών για το περιβάλλον σε τοπικό, εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο, ώστε να διαδώσουν τις γνώσεις και να συνεργαστούν σε κοινά περιβαλλοντικά προγράμματα έρευνας και διδασκαλίας.

9. να προωθήσουν τη διακίνηση των διδασκόντων και των φοιτητών, ως βασικό στοιχείο της ελεύθερης ανταλλαγής των γνώσεων.

10. να διαμορφώσουν σχέσεις εταιρικής με άλλους κατάλληλους φορείς της κοινωνίας για τη μεταφορά των κατάλληλων καινοτόμων τεχνολογιών οι οποίες μπορούν να ενθαρρύνουν και να προωθήσουν τις προοπτικές της διαρκούς ανάπτυξης.

Για να επιτύχουν πλήρως την αποστολή τους και να μεταμορφωθούν σε πραγματικά κέντρα πνευματικής παραγωγής σ' αυτόν τον τομέα, τα πανεπιστήμια θα πρέπει να δώσουν ιδιαίτερη προσοχή στη μεγάλη θέληση των φοιτητών, του προσωπικού, των διδασκόντων και των ερευνητών στα πλαίσια της πανεπιστημιακής ζωής. Τα Πανεπιστήμια είναι κατ' αρχήν κέντρα γνώσης: όχι ιδρύματα κατάρτισης, αλλά χώροι κριτικής, ενδελεχούς σκέψης και επιστημονικής ανάπτυξης. Αυτό είναι που δικαιώνει την εκπαίδευση που προτείνουν. Εξάλλου, η επιστήμη δεν είναι ένα μάθημα (ένα γνωστικό αντικείμενο) παγιωμένο, ένα σύνολο ιδεών αποδεκτό από όλους, το οποίο τα Πανεπιστήμια μπορούν να εξαντλήσουν για να δώσουν ένα συμβατικό μάθημα, ώστε να επιτρέψουν στον κόσμο να δράσει στον τομέα του περιβάλλοντος.

Δεν υπάρχει καμιά συμφωνία ούτε μέσα στον επιστημονικό ούτε στον πολιτικό τομέα. Τα πάντα εξαρτώνται περισσότερο από τη βαθιά θέληση για επιστημονική ανάπτυξη, θέληση η οποία ούτε δύναται να προγραμματιστεί ούτε να οργανωθεί.

Τα αποτελέσματα εντούτοις είναι πολύ γνωστά και αρκετά ευκρινή, ώστε να υιοθετηθεί μια συνετή διαδικασία. Αλλά θα πρέπει να αποδείξουμε την πεποίθησή μας για τα ανωτέρω για να περάσουμε από το στάδιο της γνώσης και της δυνατότητας στο στάδιο της θέλησης και της τόλμης για να δράσουμε. Σ' αυτό το επίπεδο μια σωστή κατεύθυνση είναι απαραίτητη για να δεσμευτούμε στο δρόμο της ενεργούς συμμετοχής, η οποία θα επιτρέψει να προωθηθούν οι επιθυμητές εξελίξεις όπως:

1. η ενθάρρυνση της έρευνας και των σε συνεργασία διεπιστημονικών προγραμμάτων
2. η υποστήριξη της δημιουργίας διεπιστημονικών δικτύων ειδικών για το περιβάλλον σε τοπική, εθνική και διεθνή κλίμακα
3. η ενθάρρυνση τόσο του διδακτικού προσωπικού όσο και των φοιτητών στο να υιοθετήσουν μια οικολογική προοπτική / διάσταση σε οποιοδήποτε γνωστικό αντικείμενο και
4. η επικέντρωση του ενδιαφέροντος στις ηθικές υποχρεώσεις.

4. Η Ανωτάτη εκπαίδευση και το θέμα της διαρκούς ανάπτυξης

Τα Πανεπιστήμια αλλά ακόμα και όλα τα ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα έχουν όλο και περισσότερο συνειδητοποιήσει το ρόλο που καλούνται να παίξουν στην προετοιμασία των νέων γενιών για ένα βιώσιμο μέλλον. Ήδη από το τέλος της εποχής του '80 (η δημοσίευση της έκθεσης "Brundtland" χρονολογείται το 1987) και με αυξανόμενο ρυθμό από την εποχή της Διάσκεψης Κορυφής «Πλανήτης Γη» του Rio, οι παραπάνω οργανισμοί εντατικοποιήθηκαν στο να καθορίσουν αλλά και να επωμισθούν το ρόλο τους όσον αφορά την εκπαίδευση για ένα βιώσιμο μέλλον. Γι' αυτό το σκοπό, έχουν εκπονήσει και υιοθετήσει σε διάφορες χρονικές περιόδους και σε διαφορετικούς τόπους φιλόδοξες διακηρύξεις όπου υπάρχουν οι βασικές αρχές και οι στόχοι της διαδικασίας της μεταρρύθμισης, στην οποία είναι έτοιμα να δεσμευτούν. Θα μπορούσαμε να αναφερθούμε γι' αυτό το θέμα στα ακόλουθα έγγραφα:

- Διακήρυξη του Talloires των διοικούντων τα πανεπιστήμια για ένα βιώσιμο μέλλον (1990, Tufts University)
- Διακήρυξη του Halifax (AIU, UNU, AUCC και 20 Προέδρων Πανεπιστημίων διαφόρων χωρών, 1991)
- Διακήρυξη του Kyoto αναφορικά με τη διαρκή ανάπτυξη, της Διεθνούς Ένωσης Πανεπιστημίων (Association Internationale des Universites AIU, 1993) και
- Χάρτης των Πανεπιστημίων για τη διαρκή ανάπτυξη (CRE Copernicus, 1993).

Τελικά τα Πανεπιστήμια καλούνται καθημερινώς όλο και περισσότερο να παίξουν το ρόλο του επικεφαλής στην εκπόνηση ενός διεπιστημονικού τρόπου εκπαίδευσης που να περιέχει μια ηθική διάσταση, με στόχο να εφεύρει λύσεις στα προβλήματα τα συνδεδεμένα με τη διαρκή ανάπτυξη.

Τα Πανεπιστήμια οφείλουν λοιπόν να δεσμευτούν σε μια συνεχή διαδικασία, στοχεύουσα στην πληροφόρηση, στη μόρφωση και στην κινητοποίηση όλων των ενδιαφερομένων κοινωνικών κατηγοριών, σχετικά με τις επιπτώσεις της υποβάθμισης του περιβάλλοντος και ειδικότερα της επίδρασης στην ανάπτυξη ανά τον κόσμο, καθώς και στις προϋποθέσεις που θα πρέπει να συγκεντρωθούν για να εξασφαλιστεί ένας βιώσιμος και δίκαιος κόσμος.

Περισσότερα από 200 Πανεπιστήμια από 42 χώρες είναι σήμερα μέλη της Ομάδας Talloires. Περίπου 250 Ιδρύματα υπέγραψαν το Χάρτη CRE-Copernicus. Πραγματικά, τα επιχειρήματά τους σ' αυτόν τον τομέα είναι σαφώς πολύ ρεαλιστικά, διότι ποτέ άλλοτε δεν έγινε τόσο αισθητή η αναγκαιότητα της ύπαρξης ενός εργατικού δυναμικού, μιας κοινότητας εκπαιδευμένων, καταρτισμένων και δραστηριοποιημένων πολιτών.

Αυτή η κατάσταση αποδίδεται στον υπερβολικά ανταγωνισμό χαρακτήρα της παγκόσμιας οικονομίας και ειδικότερα στην αυξανόμενη συνειδητοποίηση, ότι η οικονομική πρόοδος πρέπει να είναι θεμελιωμένη τόσο στις αναπτυσσόμενες, όσο και στις υπό ανάπτυξη χώρες πάνω στην αρχή της διαρκούς ανάπτυξης.

Τα ενδιαφερόμενα Πανεπιστήμια έχουν την πεποίθηση ότι η οικονομική πρόοδος και η προστασία του περιβάλλοντος είναι αδιάρρηκτα συνδεδεμένες. Η μία δεν προχωρά χωρίς την άλλη. Για να σιγουρευτούν ότι έγινε αντιληπτός αυτός ο δεσμός, προβλέπεται η εισαγωγή θεμάτων, που είναι συνδεδεμένα με το περιβάλλον, στο γενικό εκπαιδευτικό σύστημα, είτε πρόκειται για επίσημα προγράμματα ή προγράμματα κατάρτισης διαφόρων επιχειρήσεων. Από αυτή την άποψη, είναι εντελώς άχρηστο, να θεωρείται η περιβαλλοντική παιδεία ως μια ξεχωριστή κατηγορία: αυτό το οποίο ο κόσμος έχει πραγματικά ανάγκη είναι μια βασική εκπαίδευση καλύτερης ποιότητας. Τελικά, η ζήτηση γενικών επιστημόνων για το περιβάλλον είναι περιορισμένη. Σχετικά με αυτό που συμπεραίνεται με σαφήνεια από τις συνδιασκέψεις της Ένωσης των Πανεπιστημιακών Τμημάτων των Περιβαλλοντικών Σπουδών, είναι ότι χρειάζονται, χωρίς αμφιβολία, περισσότεροι περιβαλλοντικοί επιστήμονες μέσα στις διάφορες επιστήμες, όπως το Δίκαιο, τη Διαχείριση των Πόρων, τη Χημεία, την Ιατρική, την Τοξικολογία, τη Μηχανολογία. Ακόμα είναι ολοφάνερη η αναγκαιότητα της προετοιμασίας των μελλοντικών γιατρών στο να πληροφορούν το κοινό για τα προβλήματα που μπορούν να επιβαρύνουν το περιβάλλον και να επιμεληθούν της κατάρτισής του στον τομέα αυτό. Είναι αναμφισβήτητο ότι το να προχωρήσουμε στην οικολογική διάσταση των προγραμμάτων, δηλ. να δοθεί η δέουσα προσοχή στα οικολογικά θέματα (προβλήματα) μέσα στα προγράμματα των διαφόρων γνωστικών αντικειμένων, θα έδινε την ευκαιρία στους ειδικούς για το περιβάλλον να προσφέρουν την πιο εποικοδομητική συνδρομή τους.

Στο άμεσο μέλλον, αυτό το οποίο έχει σημασία, είναι να συνδεθούν οι οικολογικές δραστηριότητες με την παρακολούθηση

κατ' επιλογή πιλοτικών μαθημάτων, θεωρητικών και εργαστηριακών.

Τα Πανεπιστήμια όμως, μολονότι γνώριζαν καλώς ότι η οικονομική πρόοδος και η προστασία του περιβάλλοντος είναι άρρηκτα συνδεδεμένες, ευνόησαν δυστυχώς προοδευτικά τη διαρκή ανάπτυξη σε βάρος του περιβάλλοντος. Ιδιαίτερα, τα Πανεπιστήμια έδωσαν προτεραιότητα στην αναγκαιότητα να πραγματοποιήσουν μια απευθείας μεταφορά των γνώσεων (τεχνολογίας) προς όφελος των υπό ανάπτυξη χωρών. Τέτοιος λοιπόν είναι ο προσανατολισμός που υιοθετήθηκε από την Παγκόσμια Επιτροπή της διαρκούς ανάπτυξης στα πλαίσια κάθε Πανεπιστημίου, δηλ. η λειτουργία ενός προγράμματος εργασίας, προορισμένο να «εκλαϊκεύσει την έννοια της παιδείας για τη διαρκή ανάπτυξη και τα αντίστοιχα μηνύματα-κλειδιά». Αυτό δε, μπορεί να υλοποιηθεί με το να εντάξει τα περιβαλλοντικά, τα δημογραφικά, τα οικονομικά και άλλα προβλήματα που εμπεριέχονται στη σύνθετη έννοια της βιωσιμότητας. Αυτό το πρόγραμμα εργασίας (βλ. πίνακα 1) καθορίζει τις προτεραιότητες στις δραστηριότητες του Συστήματος των Ηνωμένων Εθνών και ειδικά της UNESCO (Ειδικός Οργανισμός για την Παιδεία και την Επιστήμη) ως επικεφαλής της υλοποίησης της Αρχής 36 της Δράσης 21, των Κυβερνήσεων, των μη Κυβερνητικών Οργανισμών (ONG), των Ιδρυμάτων της Ανωτάτης Εκπαίδευσης και των κυριότερων κοινωνικών ομάδων του ιδιωτικού τομέα.

Ήδη από τη Διάσκεψη Κορυφής «Πλανήτης Γη» του Rio (1992), είδε το φως μια νέα συμφωνία σε παγκόσμια κλίμακα, όσον αφορά τον καθοριστικό ρόλο που οφείλει να παίξει η παιδεία για να εξασφαλιστεί η διαρκής ανάπτυξη.

Η Αρχή 36, μια από τις 40 Αρχές της Δράσης 21, αναφέρεται στην «προώθηση της Παιδείας, της ευαισθητοποίησης του κοινού και της κατάρτισης». Έτσι λοιπόν, στο Rio όλες οι αναπτυγμένες και υπό ανάπτυξη χώρες, έμειναν σύμφωνες στο να αναγνωρίσουν ότι η παιδεία δέχεται «μια σοβαρή κριτική για κάθε τι που προωθεί μια διαρκή ανάπτυξη και βελτιώνει την ικανότητα των ατόμων να αντιμετωπίζουν περιβαλλοντικά και αναπτυξιακά προβλήματα».

Η Αρχή 36 έχει ευρύτατη σημασία αφού καλύπτει συγχρόνως τα συστήματα της θεσμοθετημένης εκπαίδευσης σε όλα τα επίπεδα, επιπλέον την επαγγελματική κατάρτιση και την αξιολόγηση των ανθρωπίνων πόρων, αλλά ακόμα και τη γεωργική και υγειονομική εκπαίδευση, την εκπαίδευση ενηλίκων καθώς και την επι-

κοινωνία σχετικά με το περιβάλλον και την ανάπτυξη. Η Αρχή 36 υπογραμμίζει σαφώς ότι η βασική εκπαίδευση αποτελεί το θεμέλιο κάθε παιδείας όσον αφορά το περιβάλλον και την ανάπτυξη και παραμένει για ένα μεγάλο αριθμό χωρών, μια προτεραιότητα συνδεδεμένη με τη γενική προσπάθεια και τον αγώνα για την καταπολέμηση της φτώχειας.

Η Αρχή 36 αποτελείται από τρεις ακόλουθους τομείς δράσεις του «Προγράμματος»:

Τομέας 1: Επαναπροσανατολισμός της Παιδείας προς μια διαρκή ανάπτυξη

Τομέας 2: Καλύτερη / ευρύτερη ευαισθητοποίηση του κοινού

Τομέας 3: Προώθηση της κατάρτισης

Πρόκειται για μια Αρχή διατμηματική και γι' αυτό το λόγο, θεωρείται ότι είναι συνδεδεμένη με το σύνολο σχεδόν των άλλων θεμάτων της Δράσης 21.

Πίνακας 1:
Πρόγραμμα εργασίας της Επιτροπής (CDD)
για τη Διαρκή Ανάπτυξη:
Παιδεία, ευαισθητοποίηση του κοινού και κατάρτιση

Προτεραιότητες για τις οποίες συμφώνησε η Επιτροπή για τη Διαρκή Ανάπτυξη (Commission du développement durable CDD)	Κυριότεροι εμπλεκόμενοι Οργανισμοί (Αρχές)
A Δημιουργία μιας ευρείας παγκόσμιας συμμαχίας, έχοντας υπόψη την αποκτηθείσα πείρα και η οποία θα ενθαρρύνει τη συγκρότηση δικτύων	Γενικός Ανάδοχος: UNESCO σε συνεργασία με το PNUΕ (Programme des Nations Unies sur l' Environnement), το UICN και άλλες αρχές-κλειδιά
B Ένταξη της υλοποίησης των συστάσεων που αφορούν την Παιδεία, την ευαισθητοποίηση	Το Σύστημα των Ηνωμένων Εθνών, κυβερνήσεις, οι κυριότερες ομάδες αποφάσεων σε τοπικό, εθνικό και περιφερειακό επίπεδο
Γ Κατάθεση απόψεων/εισηγήσεων σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο η εκπαίδευση και η κατάρτιση δύνανται να ενταχθούν στις εθνικές εκπαιδευτικές πολιτικές	Η UNESCO, σε συνεργασία με άλλους κυβερνητικούς και μη κυβερνητικούς οργανισμούς

Δ	Εκλαίκευση του νοήματος της παιδείας για διαρκή ανάπτυξη και των αντίστοιχων μηνυμάτων-κλειδιών	Η UNESCO
Ε	Πρώθηση της προόδου της κατάρτισης και της Παιδείας σε εθνικό επίπεδο	Οι κυβερνήσεις με τη συνδρομή του Συστήματος των Ηνωμένων Εθνών και άλλων εταιρών
Ζ	Προσφορά οικονομικής και τεχνολογικής στήριξης	Οι αναπτυγμένες χώρες, Διεθνείς Οργανισμοί, ιδιωτικός τομέας
Η	Σύναψη νέων συμφωνιών εταιρικής σχέσης μεταξύ διαφόρων φορέων της κοινωνίας. Χρήση των νέων τεχνολογιών της επικοινωνίας. Σεβασμός της πολιτισμικής ποικιλομορφίας	Οι εκπαιδευτικοί, οι επιστήμονες, κυβερνήσεις, οι μη κυβερνητικοί οργανισμοί, ο ιδιωτικός τομέας, οι νέοι, τα Μ.Μ.Ε. και άλλες βασικές ομάδες
Θ	Εργασία σε συνεργασία με τη νεολαία	Οι κυβερνήσεις και άλλοι εμπλεκόμενοι φορείς
Ι	Ανάλυση των συμφωνηθέντων επενδύσεων για την παιδεία	Τα δημιουργημένα ιδρύματα από τις συμφωνίες του Bretton Woods
Κ	Υπολογισμός των προσωρινών αποτελεσμάτων του προγράμματος εργασίας αναφορικά με το κεφάλαιο 36, κατά την αξιολόγηση του 1997	Η Γενική Γραμματεία του Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών
Λ	Δημιουργία των αναλόγων σχέσεων με τα προγράμματα της εργασίας της Επιτροπής της Διαρκούς Ανάπτυξης (CDD) αναφορικά με την τροποποίηση των τρόπων παραγωγής και κατανάλωσης	Το Σύστημα των Ηνωμένων Εθνών, οι κυβερνήσεις και οι μη κυβερνητικές οργανώσεις

Η καινούρια, παγκόσμια συμφωνία βασίζεται πάνω σε ένα νέο όραμα παιδείας και ευαισθητοποίησης του κοινού που θεωρούνται ως ουσιώδεις προϋποθέσεις της διαρκούς ανάπτυξης και ως ένα μέσο για την πραγματοποίηση προόδων μέσα και σε άλλους τομείς, όπως η επιστήμη, η τεχνολογία, το δίκαιο και η παραγωγή. Η παιδεία σήμερα θεωρείται ως προετοιμασία για τη ζωή: πρόκειται δηλ. για την εγγύηση της εξασφάλισης της απασχόλησης και της ικανότητας προς εργασία, της ανταπόκρισης στα αιτήματα μιας κοινωνίας σε ταχύτατη εξέλιξη, καθώς και στις τεχνολογικές

αλλαγές, οι οποίες σήμερα κατευθύνουν άμεσα ή έμμεσα κάθε μορφή ύπαρξης και τέλος, της απόκτησης της ευτυχίας, της ευημερίας και της ποιότητας ζωής.

Η παιδεία λοιπόν έχει εκ νέου οριστεί ως η συνεχής διαδικασία που πρέπει να είναι, όχι μόνο εκ νέου επιβεβαιωμένη, αλλά αναδομημένη και μεταρρυθμισμένη σε συνάρτηση με τις καινούργιες ανάγκες. Η Παγκόσμια Συνδιάσκεψη για την Ανωτάτη Εκπαίδευση ήταν προορισμένη να καθορίσει «το όραμα και τις δράσεις» τις απαραίτητες για τη στήριξη αυτής της διαδικασίας. Μία εξ αυτών των προϋποθέσεων είναι η πραγματοποίηση του στόχου της διαρκούς ανάπτυξης, βασικής έννοιας που περικλείει πολυάριθμες επιπτώσεις για τα προγράμματα όλων των βαθμίδων εκπαίδευσης. Η εξέταση του θέματος «προετοιμασία ενός βιώσιμου μέλλοντος: Ανωτάτη Εκπαίδευση και διαρκής ανάπτυξη» είναι μια πρώτη προσπάθεια για τον καθορισμό των οραμάτων και των απαραίτητων δράσεων που θα εξασφαλίσουν, σ' αυτόν τον τομέα (διαρκή ανάπτυξη) μια αυξανόμενη αποτελεσματικότητα της ανωτάτης εκπαίδευσης.

Από αυτή την άποψη, η Ανωτάτη Εκπαίδευση έχει χρέος να συμβάλει στην υλοποίηση προγραμμάτων της Επιτροπής για τη Διαρκή Ανάπτυξη (CDD).

5. Μια πραγματικότητα που γίνεται δύσκολα αντιληπτή

Η αξιολόγηση, πέντε χρόνια μετά από τη Διάσκεψη Κορυφής «Πλανήτη Γη» (που οργανώθηκε στο Rio από την Οργάνωση των Ηνωμένων Εθνών, 1992), των απορρεόντων αποτελεσμάτων από τη Δράση 21, δεν ήταν ενθαρρυντική, γιατί δε δόθηκαν οι αναμενόμενες απαντήσεις. Ο απολογισμός επίσης για τα Πανεπιστήμια δεν ήταν σίγουρα περισσότερο ευνοϊκός. Δεν έλειψαν βεβαίως οι καλές προθέσεις και η σωστή αντίληψη των προβλημάτων, αλλά αποδείχθηκε δύσκολη η συγκεκριμενοποίηση της συνεχώς μεταβαλλόμενης πραγματικότητας.

Δυο χρόνια μετά, περίπου 250 Πανεπιστήμια υπέγραψαν τον «Πανεπιστημιακό Χάρτη για τη διαρκή ανάπτυξη» αλλά λιγοστά υπήρξαν τα Ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια που αποδείχθηκαν ικανά να πραγματοποιήσουν προόδους στη διεξαγωγή προγραμμάτων για τη διαρκή ανάπτυξη. Ακόμη, παραμένει ανεπαρκής η «ειλικρινής

θέληση» του προσωπικού και των φοιτητών να συμβάλουν προοδευτικά στην καθημερινή πραγματικότητα της λειτουργίας του ιδρύματος.

Η κατάσταση, από την πλευρά των φοιτητών, είναι ίσως πιο ενθαρρυντική και συνεχώς εξελίσσεται. Η δημιουργία της «Παγκόσμιας Οργάνωσης Φοιτητών για τη Δράση υπέρ του Περιβάλλοντος» (The Global Organisation of the Students for Environmental Action GOSEA) αποτελεί ένα πολύ ενθαρρυντικό σημάδι.

Σε πολλές περιπτώσεις, είναι απαραίτητη η ειλικρινής προσχώρηση των διοικούντων των Πανεπιστημίων στην προώθηση της διαρκούς ανάπτυξης. Παρ' όλα αυτά, η πραγματική στράτευση, η συνέχεια και η συνεκτικότητα στη δράση εκ μέρους των φοιτητών, αποδεικνύονται ως στοιχεία αρκετά αποτελεσματικά. Αντιθέτως, συχνά δικαιολόγησαν την αργοπορία της υλοποίησης των δραστηριοτήτων λόγω της έλλειψης προσωπικού, του «φόρτου» της διδασκαλίας, των οικονομικών προβλημάτων, της έλλειψης χρόνου και τέλος της απουσίας σημαντικών μέσων.

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, καταφαίνεται ότι είναι αναγκαίο η έρευνα να μην προσανατολιστεί στα οράματα, αφού αυτά υπάρχουν και ήδη έχουν αναλυθεί, αλλά περισσότερο να ασχοληθεί κανείς επισταμένα με την πραγματικότητα και τη δυσκολία να γίνουν συγκεκριμένες οι ωραίες ιδέες. Ένα βασικό μειονέκτημα είναι ότι η έρευνα δεν παρήγαγε όλες τις απαραίτητες λύσεις για να μπορέσουμε να εφαρμόσουμε τις ιδέες και τα ιδανικά. Η έρευνα θα μπορούσε λοιπόν να δώσει μεγαλύτερη βαρύτητα στα ακόλουθα σημεία:

1. Πώς θα δημιουργηθεί μια σχέση πιο πρακτική μεταξύ των προβλημάτων και των προσδοκιών σχετικά με το περιβάλλον και πώς στον τομέα της ανάπτυξης;

2. Σε τι θα πρέπει να καταλογίσουμε (να αποδώσουμε) την αργοπορία με την οποία άρχισαν να πραγματοποιούνται τα οράματα, τα υπάρχοντα σ' αυτόν τον τομέα και συχνά μάλιστα την απουσία της εφαρμογής τους;

3. Με ποιο μοναδικό τρόπο και με ποιούς τύπους οργάνων θα ήταν εφικτό να εντατικοποιηθεί και να ισχυροποιηθεί η «βαθιά θέληση»;

4. Ειδικότερα: πώς η διάδραση μεταξύ των Ιδρυμάτων της Ανωτάτης Εκπαίδευσης και της κοινωνίας γενικότερα, θα ήταν δυνατόν να ισχυροποιηθεί για να ευνοήσει περισσότερο τη ζητούμενη διαρκή ανάπτυξη, αρχίζοντας από το «τοπικό» περιβάλλον;

Η πρώτη ερώτηση τονίζει περισσότερο την ισορροπημένη έναρξη των οικολογικών, τεχνολογικών, οικονομικών και κοινωνικοπολιτιστικών όψεων της διαρκούς ανάπτυξης. Οι δύο επόμενες ερωτήσεις (δεύτερη και τρίτη) είναι στενά συνδεδεμένες με τα ακόλουθα ερωτήματα, στα οποία και στηρίζονται:

1. Πώς να ενθαρρύνουμε τα Πανεπιστήμια να οργανώσουν τα προγράμματα διδασκαλίας και την έρευνά τους «για να παράγουν πράσινα διπλώματα» με τον ίδιο τρόπο που ζητήθηκε από το δημόσιο και ιδιωτικό τομέα να βελτιώσουν τα προϊόντα τους και την πολιτική τους εδώ και μια εικοσαετία;

2. Πώς να παρακινήσουμε το δημόσιο και ιδιωτικό τομέα με την ιδιότητα του εργοδότη, να απαιτήσουν από τους πτυχιούχους ορισμένες γνώσεις και ικανότητες για να προσθέσουν μια οικονομική και πολιτική διάσταση στα προϊόντα τους και στις υπηρεσίες τους; Τί μπορεί να κινητοποιήσει τους φοιτητές και τα Πανεπιστήμια;

3. Πώς μπορεί να γίνει ώστε τα «Πράσινα Πανεπιστήμια» ν' αποκτήσουν, όλο και περισσότερο, τα άμεσα οφέλη από τις επενδύσεις τους;

Τα Πανεπιστήμια, αφού απαντήσουν σ' αυτά τα ερωτήματα, θα πρέπει να ασχοληθούν με την επίλυση των προβλημάτων του ακόλουθου τύπου:

- Πώς να αναπτύξουν και να ενθαρρύνουν την διεπιστημονικότητα;
- Πώς θα πλησιάσουν περισσότερο τη γνώση (τη θεωρία) με τις πρακτικές εφαρμογές;
- Ποιες τροποποιήσεις θα πρέπει να επιφέρουν στα προγράμματα και στα ιδρύματα της Ανωτάτης Εκπαίδευσης, για να προετοιμάζονται καλύτερα οι μελλοντικές γενιές έναντι καταστάσεων και σύνθετων προβλημάτων, συμπεριλαμβανομένων και των ηθικών διλημάτων;
- Πώς θα προωθηθεί η συνεργασία μεταξύ των εθνικών, περιφερειακών, διεθνών και παγκόσμιων ιδρυμάτων, στον τομέα διαρκούς ανάπτυξης, για να βοηθηθούν στο να αντιληφθούν καλύτερα τις διάφορες απόψεις-θέσεις και να κερδίσουν σε αποτελεσματικότητα;

Το τελευταίο ερώτημα επικεντρώνεται στις σχέσεις μεταξύ των Ιδρυμάτων της Ανωτάτης Εκπαίδευσης και του εξωτερικού κόσμου. Στις διάφορες διακηρύξεις που αναφέρθηκαν ανωτέρω, τρεις απόψεις είναι οι επικρατέστερες:

- Οι σχέσεις με τους φοιτητές και άλλους, μέσα σ' έναν κόσμο όπου η ικανότητα προς εργασία και η δια βίου εκπαίδευση αποτελούν βασικά στοιχεία.
- Οι σχέσεις με τις κυβερνήσεις και άλλους πρωταγωνιστές σε ό,τι αφορά τη λειτουργία της αρμοδιότητάς των δια της οποίας δημιουργούν τις προϋποθέσεις που επιτρέπουν στα Πανεπιστήμια να εκτελούν την αποστολή τους μέσα σε καλές συνθήκες.
- Οι σχέσεις με πολλούς εταίρους μέσα στα διάφορα όργανα της κοινωνίας, οι οποίες επιτρέπουν την ανάθεση διανεμημένων αρμοδιοτήτων καθώς και τη συνεργασία στους τομείς που συνδέονται με τη διαρκή ανάπτυξη σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο ειδικότερα.

6. Επαναπροσανατολισμός της Ανωτάτης Εκπαίδευσης

Από την εποχή που η Επιτροπή της Συνεχούς Ανάπτυξης (CDD) των Ηνωμένων Εθνών υιοθέτησε το πρόγραμμα εργασίας σχετικά με την παιδεία, την ευαισθητοποίηση του κοινού και την κατάρτιση (βλ. πίνακα 1), μια σπουδαία εργασία εκπληρώθηκε για την «εκλαΐκευση της έννοιας της Παιδείας για τη Διαρκή Ανάπτυξη και των αντίστοιχων μηνυμάτων-κλειδιά». Ειδικά η UNESCO προσέφερε τη συμβολή της με την ιδιότητα του Γενικού Αναδόχου του Κεφαλαίου 26 της Δράσης 21, χάρη του διεπιστημονικού προγράμματος «Εκπαιδεύω για ένα βιώσιμο μέλλον». Η επεξεργασία των ιδεών κατέληξε τελικά στην εκπόνηση ενός προπαρασκευαστικού εγχειριδίου με τίτλο «Εκπαιδεύω για ένα βιώσιμο μέλλον: ένα όραμα διεπιστημονικό για την από κοινού σχεδιαζόμενη δράση». Οι προτάσεις αυτού του εγχειριδίου χρησίμευσαν στη συζήτηση σχετικά με το Κεφάλαιο 36 κατά την 6η Σύνοδο της Επιτροπής Διαρκούς Ανάπτυξης (CDD), που έλαβε χώρα στις 20 Απριλίου 1997. Στο τελικό κείμενο αυτής της Συνόδου η CDD καλεί με ευκρινή τρόπο την Παγκόσμια Συνδιάσκεψη για την Ανωτάτη Εκπαίδευση (5-9 Οκτωβρίου 1998):

- Να ασχοληθεί επισταμένα με το πρόβλημα που προκύπτει από τον τρόπο της προώθησης και της ισχυροποίησης ενός διεπιστημονικού οράματος στα προγράμματα των Πανεπιστημίων

και στα ερευνητικά σχέδια για ένα διαρκές μέλλον και να σχεδιάσει τη συνέχιση της προσαρμογής των συστημάτων της Ανωτάτης Εκπαίδευσης, ανάλογα με τις ανάγκες σ' αυτόν τον τομέα.

- Να αφοσιωθεί στη μελέτη του τρόπου με τον οποίο η μεταρρύθμιση της Ανωτάτης Εκπαίδευσης δύναται να ευνοήσει τη διαρκή ανάπτυξη.

Εκτός αυτών, στην 6η Σύνοδο, η Επιτροπή Διαρκούς Ανάπτυξης (CDD):

- Αναγνώρισε το σημαντικό ρόλο που παίζουν τα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα, ειδικά τα Πανεπιστήμια, στη συνέχιση της εφαρμογής της Δράσης 21, κυρίως σε τοπικό επίπεδο.
- Κάλυψε την UNESCO, συνεργαζόμενη στενά με τα ενδιαφερόμενα ιδρύματα και τους Παγκόσμιους Οργανισμούς, να διατυπώσουν Οδηγίες (Directives) για να επαναπροσανατολίσει την κατάρτιση των διδασκόντων προς τη διαρκή ανάπτυξη.
- Παρακάλεσε επισταμένως τα Ιδρύματα της Ανωτάτης Εκπαίδευσης, με τη στήριξη των Δημοσίων και Πανεπιστημιακών Αρχών να προσαρμόσουν τα προγράμματα διδασκαλίας των και της έρευνας των, με τρόπο ώστε να δημιουργηθεί μια διεπιστημονική διαδικασία που θα θεραπεύει τα προβλήματα που προκύπτουν από τη διαρκή ανάπτυξη.
- Υπογράμμισε ότι είναι απαραίτητο να βελτιωθούν οι διαδικασίες της παραγωγής, της διάδοσης και χρήσης, οι οποίες αφορούν την επιστήμη στην υπηρεσία της διαρκούς ανάπτυξης και να υλοποιηθούν δραστηριότητες διεπιστημονικής έρευνας με χαρακτηριστικά πιο ρεαλιστικά, ευνοώντας περισσότερο την πρόληψη και την έγκαιρη διάγνωση των προβλημάτων, γεγονός που διευκολύνει την καλύτερη εκμετάλλευση των πιθανών δυνατοτήτων.

Μεγάλος αριθμός Συστάσεων επικεντρώνεται πάνω στη συνεργασία, στη δημιουργία κοινών δράσεων και στην ανταλλαγή πληροφοριών.

Στο εγχειρίδιο της UNESCO «Εκπαιδεύω για ένα βιώσιμο μέλλον» (Eduquer pour un avenir viable) στη σελίδα 24, αναφέρονται τα ακόλουθα:

«Για τον επαναπροσανατολισμό της Παιδείας προς μια προοπτική βιωσιμότητας, πρέπει να αντιληφθούμε ότι οι διαχωρισμοί δεν μπορούν πια να υπάρχουν και οι παραδοσιακές κατηγορίες, δεν μπορούν πια να παραμένουν απομονωμένες η μία από την

άλλη και ότι πρέπει να λειτουργούν όλο και περισσότερο, χρησιμοποιώντας τις πολλαπλές όψεις των επιστημών, με σκοπό την κατανόηση της πολυπλοκότητας των προβλημάτων του σημερινού κόσμου. Αυτό είναι ήδη μια πραγματικότητα στο εσωτερικό του ιδίου του τομέα της Παιδείας, όπου η διεπιστημονικότητα κερδίζει έδαφος αργά και δύσκολα, αλλά συγχρόνως και μεταξύ των ειδικών της Παιδείας, του εργασιακού χώρου και της ψυχαγωγίας, στο μέτρο, όπου η αντίληψη της δια βίου εκπαίδευσης εμφανίζεται ως ένα από τα κλειδιά του προγραμματισμού της ανάπτυξης των εκπαιδευτικών συστημάτων. Πράγματι αυτό είναι σωστό όσον αφορά το σύνολο, το πιο σπουδαίο απ' όλα: δηλ. αυτό που χωρίζει τα μέρη που αποτελούν τμήματα του εκπαιδευτικού συστήματος από εκείνα που βρίσκονται στο περιθώριο αυτού.

Τελικά, η παιδεία, για να προχωρήσει προς την κατεύθυνση της συνεχούς ανάπτυξης, θα πρέπει όχι μόνο να συνεχίζεται καθόλη τη διάρκεια της ζωής, αλλά ακόμα να είναι πολύμορφη σαν την ίδια τη ζωή, να είναι στην υπηρεσία όλων, να θέτει προς όφελος όλων, όλους τους τομείς της γνώσης και να προσπαθεί την ένταξη της μάθησης σε όλες τις δραστηριότητες της κοινωνίας.

Όσον αφορά τη διαρκή ανάπτυξη, είναι αδύνατο να πούμε εκ των προτέρων με ακρίβεια ποια θα είναι τα βασικότερα ερωτήματα για τα οποία θα πρέπει να προετοιμάσουμε την ανάλογη πληροφορόφορη μέσα σε πέντε, δέκα, είκοσι ή πενήντα χρόνια. Αντιθέτως, αυτό το οποίο είναι προβλέψιμο, είναι ότι αυτά τα γεγονότα και τα νέα στοιχεία δεν θα ενταχθούν μέσα στις τεχνητές υποδιαιρέσεις της γνώσης, που υφίστανται εδώ και έναν αιώνα. Είναι λοιπόν πιθανόν, για να αντιληφθούμε και να επιλύσουμε τα πολύπλοκα προβλήματα, να χρειαστούμε μια διαρκώς αυξανόμενη συνεργασία μεταξύ των επιστημονικών τομέων, καθώς και μεταξύ των θετικών και των κοινωνικών επιστημών.

Εν κατακλείδι, ο επαναπροσανατολισμός της παιδείας προς την κατεύθυνση της διαρκούς ανάπτυξης θα απαιτήσει σοβαρές αλλαγές και μάλιστα ριζοσπαστικές, σχεδόν σε όλους τους τομείς»

Πράγματι, οι αλλαγές θα είναι ριζοσπαστικές σχεδόν σε όλους τους τομείς. Παρ' όλα αυτά το καθοριστικό ερώτημα που τίθεται είναι να γνωρίζει κανείς, εάν μια προσαρμογή, δηλ. μια μεταρρύθμιση των συστημάτων της Ανωτάτης Εκπαίδευσης, θα είναι απαραίτητη για να ευνοήσει τη διαρκή ανάπτυξη στα πλαίσια μιας προοπτικής για προετοιμασία των εν λόγω αλλαγών.

Ας μας επιτραπεί να έχουμε τις αμφιβολίες μας γι' αυτό, για τους δύο παρακάτω λόγους:

1. Τα συστήματα της Ανωτάτης Εκπαίδευσης διαφέρουν ευρέως από χώρα σε χώρα και έχουν εξελιχθεί πολύ τις τελευταίες δεκαετίες. Συχνά είναι οι βασικές διαφορές μεταξύ των χωρών και των ιδρυμάτων που καθιστούν τόσο δύσκολη τη διεθνή συνεργασία μεταξύ των Πανεπιστημίων.

2. Αγνοούμε ποια είναι τα ερωτήματα και τα προβλήματα που οφείλουμε να τακτοποιήσουμε στο εγγύς μέλλον και ποιού θα είναι οι συνδυασμοί των ικανοτήτων που θα αποδειχθούν οι περισσότερο παραγωγικοί.

Επιπλέον, οι διάφορες όψεις της διαρκούς ανάπτυξης θα λάβουν σπουδαιότητα μέσα σε όλους τους τομείς της γνώσης, με την προϋπόθεση ότι *«για να βαδίζει κανείς προς την κατεύθυνση της διαρκούς ανάπτυξης θα πρέπει και η παιδεία να είναι επίσης πολύμορφη, πολυδιάστατη, όπως και η ίδια η ζωή»*.

Το πρόβλημα εντοπίζεται όχι στο επίπεδο των συστημάτων ή των δομών, αλλά στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι ενεργούν. Η αλλαγή πρέπει να πραγματοποιηθεί στο μυαλό και να απορρέει από τη βαθιά θέληση των ατόμων. Τα άτομα πρέπει να είναι έτοιμα να συνεργαστούν με τρόπο πολύ εύκαμπτο πέρα από τα σύνορα των γνωστικών αντικειμένων (των επιστημών) και των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Είναι απαραίτητο να αντιληφθούμε την αργή εξέλιξη της έννοιας της ειδικότητας:

Ένας πραγματικά ειδικός είναι συχνά κάποιος του οποίου το πνεύμα, με γνώμονα την ακρίβεια και τον πλούτο των γνώσεων, μπορεί συνεχώς και σταθερά ν' ανοιχθεί και προς άλλους τομείς και τρόπους μάθησης για να δραστηριοποιήσει τις γνώσεις του και να τις συνδέσει με όλες τις μορφές της γνώσης.

Αυτό δε σημαίνει ότι καμία αλλαγή δε θα λάβει χώρα στην κλίμακα του συστήματος. Συνεχώς θα γίνονται αλλαγές, όπως και στο παρελθόν. Εντούτοις, δεν είναι τόσο ικανές, ούτε αρκετές από μόνες τους, για να προωθήσουν τις απαραίτητες ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις. Το σχέδιο της Δράσης οφείλει μάλλον να έχει ως στόχο μέτρα τα οποία θα επιδράσουν καταλυτικά στη βαθιά θέληση των ατόμων, ώστε να υποχρεωθούν να σταθούν στο ύψος των περιστάσεων και έτσι να επαναπροσανατολίσουν βαθμhdόν την Ανωτάτη Εκπαίδευση προς την κατοχύρωση της διαρκούς ανάπτυξης.

7. Συμπεράσματα-στρατηγικές για το μέλλον

«Η στρατηγική για το μέλλον» πρέπει να έχει ως στόχο την κάλυψη του χάσματος μεταξύ θεωρίας και πρακτικής, καθώς και μεταξύ των ιδανικών και της πραγματικότητας. Με σκοπό την προετοιμασία των μελλοντικών γενιών για ένα βιώσιμο μέλλον, είναι αναγκαίο να συνειδητοποιήσουν οι νέοι την πολύπλοκη φύση και την αλληλεξάρτηση των προβλημάτων του περιβάλλοντος, αλλά ακόμα και τις πολύπλευρες σχέσεις μεταξύ του περιβάλλοντος και της συνεχούς ανάπτυξης.

Οι νέοι οφείλουν να συνειδητοποιήσουν ότι αυτές οι προτεινόμενες λύσεις χρειάζονται μια στενή συνεργασία μεταξύ των ειδικών όλων των ειδικοτήτων, μια συνεργασία και μια αμοιβαία κατανόηση μεταξύ των πρακτικών, των θεωρητικών και των διοικούντων, αλλά ακόμα και μεταξύ των ατόμων διαφόρων κοινωνικο-παγγελματικών προελεύσεων. Ακόμα, οι νέοι καλούνται να συγκεκριμενοποιούν αυτές τις γνώσεις ώστε ν' αντιλαμβάνονται τι σημαίνει πραγματικά η έκφραση «σκέπτομαι παγκοσμίως, πράττω τοπικά».

Τα Πανεπιστήμια αλλά επίσης και όλα τα Ιδρύματα της Ανωτάτης Εκπαίδευσης, οφείλουν πρωτίστως απ' όλους τους φορείς να δίνουν το παράδειγμα με τον τρόπο που διοικούν τα συμφέροντά τους. Τα Πανεπιστήμια έχουν την υποχρέωση να θέτουν τους φοιτητές απέναντι στα προβλήματα της διαρκούς ανάπτυξης, όχι μόνο κατά το χρονικό διάστημα της παρακολούθησης των κυριότερων ή δευτερευόντων προγραμμάτων, αλλά επίσης και όταν ερευνούν, στα πλαίσια ειδικών προγραμμάτων, τα προβλήματα που έχουν ολοφάνερα επιπτώσεις στον τομέα της διαρκούς ανάπτυξης. Η οικολογία πρέπει να αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Τα Πανεπιστήμια, στα πλαίσια των ερευνητικών δραστηριοτήτων τους, υποχρεούνται με κάθε μέσο να συμβάλουν με αξιόλογο τρόπο στην κατανόηση και στην επίλυση των προβλημάτων της διαρκούς ανάπτυξης, κυρίως από ηθικής άποψης. Οφείλουν ακόμα να διατηρούν συναισθηματικές σχέσεις με τις κοινωνίες από τις οποίες εξαρτώνται και να μοιράζονται τις σύγχρονες πρωτοπόρες γνώσεις που αφορούν τη διαρκή ανάπτυξη, χωρίς κανένα περιορισμό με τα άλλα Πανεπιστήμια του πλανήτη και με όλους τους ενδιαφερόμενους φορείς που συνθέτουν την κοινωνία.

Προτείνονται λοιπόν έξι βασικές Συστάσεις:

1. Δημιουργία μιας «Ομάδας Πανεπιστημίων» για ένα βιώσιμο μέλλον, προορισμένη να προωθεί τη συνεργασία αναφορικά με την τεχνογνωσία, την έρευνα και τη δράση μεταξύ όλων των Ιδρυμάτων της Ανωτάτης Εκπαίδευσης, συμπεριλαμβάνοντας σ' αυτή την ομάδα εκείνους εκ των φοιτητών και εκείνους εκ του προσωπικού που είναι διατεθειμένοι να εργαστούν για μια πιο αποτελεσματική συμβολή της ανωτάτης εκπαίδευσης στη διαρκή ανάπτυξη, μέσω ειδικών προγραμμάτων διδασκαλίας και έρευνας. Αυτή η συμβολή συνίσταται κυρίως στην προετοιμασία των πτυχιούχων για τις υψηλές απαιτήσεις της σύγχρονης αγοράς εργασίας.

2. Η δημιουργία ενός ηλεκτρονικού δικτύου, εγκαθιστώντας έναν κόμβο (ιστοσελίδα) που θα περιέχει κυρίως καταλόγους ηλεκτρονικών συζητήσεων, με σκοπό την άμεση και ταχεία ανταλλαγή ιδεών, προτάσεων, πληροφοριών, παραδειγμάτων, επιτυχημένων εφαρμογών (εμπειριών), που αναφέρονται στη διοίκηση, στη διαχείριση, στη διδασκαλία, στην κατάρτιση, στην έρευνα και στη μεταφορά τεχνογνωσίας στα πλαίσια του πανεπιστημιακού τομέα αναφορικά με τη διαρκή ανάπτυξη. Αυτό το δίκτυο πρέπει να είναι συνδεδεμένο με το Διεθνές Μητρώο Καινοτόμων Μεθόδων που ίδρυσε πρόσφατα η UNESCO. Η Υπηρεσία Τύπου του Πανεπιστημίου των Ηνωμένων Εθνών (UNU) θα μπορούσε να διαδώσει τις απαραίτητες πληροφορίες με τη μορφή CD-Rom με αποδέκτες τους εταίρους του δικτύου, όταν η επικοινωνία δια της ηλεκτρονικής οδού δεν είναι εύκολη λόγω χρόνου ή και χρημάτων.

3. Η θεσμοθέτηση ενός βραβείου με τίτλο «Βιώσιμο Μέλλον» για Οργανισμούς ή άτομα που έχουν προσφέρει αξιόλογες υπηρεσίες για την προώθηση της διαρκούς ανάπτυξης στους παρακάτω τομείς.

1. Διαχείριση και εσωτερική διοίκηση των Πανεπιστημίων.
2. Διάδοση της εκπαίδευσης και της κατάρτισης.
3. Έρευνα και ανάπτυξη.

Ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί στις καλύτερες μελέτες των περιπτώσεων που εντάσσουν τα προβλήματα του περιβάλλοντος στις διάφορες επιστήμες. Καλό θα ήταν να προκηρυχθούν χωριστοί διαγωνισμοί για κάθε γνωστικό αντικείμενο. Η οργάνωση «τελετών απονομής των βραβείων» κατά τις Συνόδους της «Ομάδας των Πανεπιστημίων για ένα βιώσιμο μέλλον» θα συνέβαλε κατά πολύ στη διάδοση της ιδέας της «διαρκούς ανάπτυξης».

4. Η σύσταση ενός «Συστήματος παρακολούθησης» πάνω στο θέμα «Προετοιμασία ενός βιώσιμου μέλλοντος». Η παρακολούθη-

ση πρέπει να ανάγεται στις δομές, στις στρατηγικές και στους μηχανισμούς που διευκολύνουν την υλοποίησή τους στα πλαίσια των πανεπιστημίων.

Χρειάζεται ακόμα να δοθεί έμφαση στη στήριξη που προσφέρεται στα συμμετέχοντα Ιδρύματα για να βελτιώσουν διαδοχικά την αποτελεσματικότητά τους στα προγράμματα για τη βελτίωση του περιβάλλοντος. Τέτοιες Ενώσεις, όπως η Ένωση Πανεπιστημίων του Commonwealth, η Ομάδα του Talloires, η Ένωση Ευρωπαϊκών Πανεπιστημίων CRE-Copernicus, των Πανεπιστημίων Ασίας και Ειρηνικού (AUAP), οπωσδήποτε έχουν τις δυνατότητες να δραματίσουν έναν πρωταρχικό ρόλο ως προς αυτή την κατεύθυνση.

Αυτές οι παρακολουθήσεις, θα στηρίζονται πάνω στην αυτοαξιολόγηση που θα προηγείται της αξιολόγησης από μεικτές ομάδες των εταίρων. Οι προαναφερόμενες αξιολογήσεις δε θα είναι σποραδικές αλλά αντιθέτως, θα είναι καταχωρημένες σε μια διαδικασία που θα περιέχει κυρίως επισκέψεις ελέγχου –εκ μέρους των πανεπιστημίων– των αρμόδιων πολιτικών, που θα στοχεύουν στην ενθάρρυνση για την υιοθέτηση ικανών να βελτιώσουν την αποδοτικότητά τους.

Τα Πανεπιστήμια (ή πανεπιστημιακές σχολές) θα μπορούν ν' αποκτούν ένα «Δίπλωμα» (πιστοποιητικό) ως «Πράσινο Πανεπιστήμιο» από την ISO. Αυτό το «Πιστοποιητικό» θα πρέπει να θεσμοθετηθεί σε συνεργασία με τους βιομηχανικούς παράγοντες και τους μη Κυβερνητικούς Οργανισμούς (ONG) που θα υπερασπίσουν το περιβάλλον.

5. Η εκπόνηση μιας «Μελέτης των δυνατοτήτων υλοποίησης» που να καθορίζει με πολύ πρακτικό τρόπο την ικανότητα των Πανεπιστημίων στο να προωθήσουν στα διάφορα γεωγραφικά, οικονομικά και κοινωνικά πολιτιστικά περιβάλλοντα, την υλοποίηση της Δράσης 21, κυρίως σε τοπικό επίπεδο. Η εργασία αυτή θα πρέπει να περιέχει πολυάριθμες μελέτες περιπτώσεων που λαμβάνονται από τα Πανεπιστήμια ως τα ενδεδειγμένα παραδείγματα. Αυτό το σχέδιο κάλλιστα θα μπορούσε να καταλήξει στην παραγωγή ενός είδους «εγχειριδίου». Μια τέτοια ιδέα θα ήταν δυνατόν να συμπεριληφθεί στις παραπάνω προτεινόμενες βασικές συστάσεις 2 και 3.

Εξάλλου η Γραμματεία CRE-Copernicus είναι διαθέσιμη να παίξει ένα δραστήριο ρόλο στην εφαρμογή αυτής της σύστασης δηλ. της εκπόνησης της «Μελέτης των δυνατοτήτων υλοποίησης»

6. Η δημιουργία ενός «Ειδικού Ταμείου» για την άμεση μεταφορά της τεχνογνωσίας μεταξύ των διδασκόντων και των ερευνη-

τών των αναπτυγμένων και των υπό ανάπτυξη χωρών. Το «Ειδικό Ταμείο» θα βοηθά την οργάνωση εργαστηρίων και κοινών ερευνητικών δράσεων για τον προγραμματισμό της εκπαίδευσης και της διάδοσης των αποτελεσμάτων των μελετών για τη διαρκή ανάπτυξη. Τα κοινά αυτά σχέδια θα είναι καλό να ενταχθούν όχι μόνο στα Πανεπιστήμια αλλά και στις μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, τις επιχειρήσεις και στις δημόσιες υπηρεσίες.

Βιβλιογραφία

- UNESCO: "Conference mondiale sur l' enseignement superieur", Document ED/CONF. 202/7.2 Paris Aout 1998.
- UNESCO: "Conference mondiale sur l' enseignement superieur", Document ED-98/CONF. 202/CLD 10.
- Van't Land, Hilligje, Mazurkiewicz B.: "Liste des activites et declarations de diverses associations d' universites", edit. UNESCO, Paris 1999.
- UNESCO, Rapport Brundtland: "Rapport de la Commission mondiale sur l' environnement et le developpement", 1987.
- Commission de developpement durable des Nations Unies (CDD): Rapports 1996, 1997, 1998.
- CDD: "Decisions et Recommandations de la CDD de creer un programme de travail sur l' education, la sensibilisation du public et la formation", edit UNESCO, Paris 1996.
- UNESCO: "Documents d' information sur le Developpement durable Action 21", edit UNESCO, CDD, Paris 1996 και ειδικότερα: Action 21 (Δράση 21) Chapitre 34: Tranfert de techniques ecologiquement rationnelles, cooperation et creation de capacites. (Κεφάλαιο 34: Μεταφορά λογικών οικολογικών τεχνικών, συνεργασία και δημιουργία ικανοτήτων). Chapitre 35: La science au service d' un developpement durable. (Κεφάλαιο 35: Η επιστήμη στην υπηρεσία μιας συνεχούς ανάπτυξης). Chapitre 36: Promotion de l' education, de la sensibilisation du public et de la formation. (Κεφάλαιο 36: Προώθηση της Παιδείας, της ευαισθητοποίησης του κοινού και της κατάρτισης). Chapitre 37: Mecanismes nationaux et cooperation internationale pour le renforcement des capacites pour les pays en voie de developpement. (Κεφάλαιο 37: Εθνικοί μηχανισμοί και Διεθνής συνεργασία για την ισχυροποίηση των ικανοτήτων για τις υπό ανάπτυξη χώρες)

- Leal Filcho Walter, Dermott Frances, Padyham Jennh: *Implantation du developpement durable au niveau universitaire: Mannel de bonnes pratiques*, edit. Centre de recherche et de formation europeen / CRE-Copernicus sur l' education environnementale, universite de Bradford, 1998.
- Johnston L. David: "Developpement durable et Cooperation Universitaire", Rapport de la dixieme Conferance generale de l' AIU New Delhi (page 141 a 157).
- Annan A. Kofi: "The Quiet Revolution" Dans "La Gouvernance Globale", 1998, no 1, edit UNESCO, Paris 1998.
- UNESCO: "Eduquer pour un aveni viable: une vision transdisciplinaire pour l' action Environnement et societe education et sensibilisation du public a la viabilite". edit UNESCO: OPD/97 CONF.401/CDL.1, Paris Novembre 1997.
- UNESCO-Banque Mondiale: "Developpement ecologiquement et socialement durable", Rapport du projet transdisciplinaire de l' UNESCO Banque Mondiale edit Banque Mondiale, Washington, 1998.
- UNESCO: "Document final de la Commission du developpement durable Éducation, Sensibilisation du public et formation" Sixieme session, 20 Avril 1 Mai 1998, edit UNESCO, Paris 1998.
- Akyemporg Daniel: "L' enseignement superieur et la recherche: defis et oportanites" Rapport du Conseil International des Unions Scientifiques (CIUS) a l' UNESCO. Paris, Aout 1998.
- Teichler Ulrich: "Repondre aux exigences du monde du travail" Rapport du Centre de recherche sur l' enseignement superieur et le travail Universite de Kassel, Allemagne a l' UNESCO, Paris, Aout 1998.
- Goddard John: "Contribuer au developpement national et regional" Rapport de l' Universite de Newcastle upon Tune a l' UNESCO. Paris Aout 1998.
- UNESCO: "L' enseignement superieur pour une nouvelle societe: point de vue de l' etudiant" Document prepare par le secretariat de l' UNESCO. ED-98/CONF.202 CLD.16.
- Neave Guy: "Autonomie, responsabilite sociale et liberte academique". Rapport du President de l' Association Internationale des Universites (AIU) a l' UNESCO. ED.98/CONF.202/CLD.8
- Fielden John: "Les personnels de l' enseignement superieur: un enjeu permanent", edit UNESCO, Paris Novembre 1998.

Μουσειακή εκπαίδευση και επικοινωνιακός λόγος στην προσχολική και σχολική ηλικία

Κατερίνα Μιχαλοπούλου*

Περίληψη

Τα μουσειακά αντικείμενα, ως πολυσημικά, δε συνδέονται μόνο με συγκεκριμένους τομείς γνώσης, αλλά είναι ανοικτά σε πολλαπλές εναλλακτικές ερμηνείες και σημασίες.

Μπορούν να προσφέρουν πολλές δυνατότητες για εναλλακτικές μεθόδους μάθησης, μπορούν να προσεγγιστούν πολύπλευρα, έτσι ώστε να αποτελέσουν πεδίο για τη δόμηση της γνώσης, την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης, την καλλιέργεια της φαντασίας και της δημιουργικότητας των παιδιών, την παραγωγή προσωπικού λόγου.

Ο στόχος αυτός μπορεί να επιτευχθεί με τη χρήση διαφόρων σχεδίων δράσης που μπορούν να οργανωθούν μέσα στα μουσεία (και άλλους πολιτισμικούς χώρους) αλλά και στη σχολική τάξη, κατάλληλα σχεδιασμένων ώστε να ωθούν τα παιδιά να αναπτύξουν προσωπικό διάλογο με τα μουσειακά αντικείμενα.

Οι προγραμματισμένες επισκέψεις των παιδιών στα μουσεία που βασίζονται σε τέτοια σχέδια δράσης, παρέχουν άριστες καταστάσεις επικοινωνίας και γλωσσικών ανταλλαγών, προφορικού και γραπτού λόγου.

Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια έχει ιδιαίτερα υπογραμμιστεί ο κοινωνικός και παιδευτικός ρόλος του Μουσείου. Η φυσιογνωμία, η λειτουργία

* Λέκτορας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

γία αλλά και οι στόχοι των περισσότερων Μουσείων βρίσκονται σε διαδικασία εξέλιξης και επιβάλλουν πλέον τη σύνδεσή τους με το ευρύτερο κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό και πολιτιστικό περιβάλλον.

Ο εκσυγχρονισμός των Μουσείων επιβάλλει επιλογές που απαιτούν προσεκτική διερεύνηση και σαφή προσδιορισμό της φιλοσοφίας και των αρχών που θα διέπουν τη λειτουργία τους και θα καθορίζουν το μελλοντικό τους ρόλο. Όσον αφορά στον παιδευτικό ρόλο, οι επιλογές αυτές έχουν σα σημείο αναφοράς την άσκηση της ικανότητας του ατόμου από μικρή ηλικία, να συνδιαλέγεται με τα μουσεία και το ευρύτερο πολιτισμικό περιβάλλον. Πρόκειται για "έναν συνολικό επαναπροσδιορισμό της μουσειολογικής φιλοσοφίας και πολιτικής".¹

Το Μουσείο μπορεί να αποτελέσει έναν "εναλλακτικό τρόπο εκπαίδευσης"² για τον παιδαγωγό, εφόσον ωθεί στην υιοθέτηση καινοτόμων εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων μέσα από νέες μεθόδους διδασκαλίας. Η μουσειακή εκπαίδευση μπορεί να αποτελέσει μια νέα μορφή εκπαίδευσης, διαφορετική από την παραδοσιακή, που προκαλεί τα παιδιά να φανταστούν, να διερευνήσουν, να ανακαλύψουν και να μάθουν με βάση τα δικά τους ενδιαφέροντα.

Μέσα σ' ένα Μουσείο τα παιδιά μπορούν να δουν, να θαυμάσουν, να σκεφτούν αλλά και να πειραματιστούν, να ψυχαγωγηθούν αλλά και να ερευνήσουν και μέσα απ' όλα αυτά να μάθουν.

Η πολυσημία των μουσειακών εκθεμάτων

Η πολυσημία του έργου τέχνης και του χώρου προτείνει στο θεατή διάφορα επίπεδα προσέγγισης και παραπέμπει σε μια δυναμική αλληλεπίδραση ανάμεσα στο θεατή και το αντικείμενο της τέχνης.

Σύμφωνα με τον R.Barthes, μελετώντας ένα έργο δεν ενδιαφερόμαστε μόνο για τις εξωτερικές "περιστάσεις", για τη μορφή του, αλλά στα πλαίσια μιας εσωτερικής ανάλυσης, εξετάζουμε τις "δομές" του.

Γενικά, ο R.Barthes άνοιξε νέες προσβάσεις στην κατανόηση του αισθητικού φαινομένου, θεωρώντας πως το έργο τέχνης εμπεριέχει μια ποικιλία πιθανών σημασιών και λειτουργεί σε δύο επίπεδα: το αντιληπτικό και το πολιτιστικό. Η ανάγνωσή του συντελείται σε δύο επίπεδα: πρόκειται για τη θεώρηση του έργου τέ-

χνης, που παραπέμπει στη μορφή του, αλλά και στη δραστηριότητα που συνίσταται στην αναγνώριση, την αποκωδικοποίηση και την αναγνώριση του μηνύματος που παραπέμπει στο περιεχόμενο του έργου τέχνης, στη σημασία του. Αλλά ο αναγνώστης συνδυάζει τα οπτικά δεδομένα με την προϋπάρχουσα γνώση του. Τα κατανοεί με βάση τα δικά του βιώματα και τις αντιλήψεις του. Έτσι, μπροστά στο ίδιο έργο τέχνης, δύο υποκείμενα θα δουν διαφορετικά πράγματα και οι ερμηνείες τους πιθανότατα δεν θα είναι ακριβώς οι ίδιες. Παρά τα πιθανά κοινά σημεία αναφοράς, οι διαφορές ανάλογα με την ηλικία, τα κοινωνικά, ψυχολογικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά του παρατηρητή είναι υπαρκτές.

Διευκρινίζουμε πως ο R. Barthes με τις λέξεις γλώσσα (language), ομιλία, λόγος, εννοεί κάθε μονάδα και κάθε σημειοδοτική σύνθεση, προφορική ή οπτική, όπως για παράδειγμα μια φωτογραφία. Στο έργο του "Μυθολογίες", θεωρεί σαν υλικά του μυθικού λόγου όχι μόνο τη γλώσσα με την κύρια σημασία, αλλά επίσης τη φωτογραφία, τη ζωγραφική, την αφίσα, το αντικείμενο, κ.λ.π. Ο γενικευμένος αυτός τρόπος αντίληψης της γλώσσας παραπέμπει στη σημειολογία³.

Τα μουσειακά αντικείμενα, ως πολυσημικά, "δε συνδέονται μόνο με συγκεκριμένους τομείς γνώσης, αλλά είναι ανοικτά σε πολλαπλές εναλλακτικές ερμηνείες και σημασίες".⁴ Μπορούν να προσφέρουν πολλές δυνατότητες για εναλλακτικές μεθόδους μάθησης, μπορούν να προσεγγιστούν πολύπλευρα, έτσι ώστε να αποτελέσουν πεδίο για τη δόμηση της γνώσης, την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης, την καλλιέργεια της φαντασίας και της δημιουργικότητας των παιδιών, την παραγωγή προσωπικού λόγου.

Για να επιτευχθεί όμως αυτή η προσωπική συνομιλία, η συνδιαλλαγή με τα αντικείμενα, για να αποκωδικοποιηθούν από τον επισκέπτη οι πολύπλευρες πτυχές της πολιτισμικής πραγματικότητας, θα πρέπει να επικρατούν συνθήκες ευνοϊκές για τη μελέτη, την παιδεία, την ψυχαγωγία.

Ωστόσο, συχνά τα διάφορα έργα τέχνης, κειμήλια από το παρελθόν, φυσικά αντικείμενα κ.λ.π. παρουσιάζονται με βάση μια παραδοσιακή εκπαιδευτική νοοτροπία, η οποία υποβαθμίζει τις δυνατότητες που μπορούν να παρέχουν για αξιοποίηση του παιδευτικού χαρακτήρα των μουσείων.

Συχνά τα εκθέματα συνοδεύονται από ένα γνωστικό μήνυμα (τίτλο ή λεζάντα), το οποίο, ως μεταγλώσσα, θα έπρεπε να προσανατολίζει τον "αναγνώστη", "αν και διευκρινίζει ορισμένα μόνο στοιχεία του εικονιστικού μηνύματος και όχι την ολότητά του".⁵

Συνήθως όμως η ταξινόμηση αφορά τον επιστημονικό κώδικα των ειδικών, "ενώ οι λίγες, παραδοσιακές λεζάντες παρέχουν ασύνδετες επιστημονικές πληροφορίες".⁶

Αντίθετα, όταν δεν αγνοείται το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο ανήκουν τα αντικείμενα, τότε αυτά "αποκτούν" κοινωνική σημασία. Μέσα από τη σύνδεση του περιεχομένου του μουσείου με την ιστορία, προσφέρεται "η εύκολη συνειδητοποίηση της ιστορικής πραγματικότητας".⁷ Τα ίχνη του παρελθόντος συνδέονται με την κοινωνία του παρόντος, συνεπώς και με αυτή του μέλλοντος. Τα εκθέματα ενός μουσείου μπορούν λοιπόν, έτσι να αποτελούν "έξοχα στοιχεία σημασίας, εφόσον παραπέμπουν σε σαφή, γνωστά σημειώματα, είναι αγωγοί συνειρμών, ιδεών, ή, –κατά τρόπο πιο ασαφή– αληθινά σύμβολα".⁸

Στοχοθεσία - Σκοποθεσία της μελέτης

Οι σύγχρονες μουσειολογικές αντιλήψεις δίνουν τη δυνατότητα στο θεατή να μη σταθεί απλώς στη δοτή πληροφορία, αλλά να παράγει δυναμικά τη γνώση, να μην αντιληφθεί το μουσείο σαν ένα άθροισμα στατικών εικόνων, αλλά σαν ένα χώρο δυναμικής παραγωγής της γνώσης.

Υπό το πρίσμα αυτής της θεώρησης, στοχεύουμε να μελετήσουμε πώς μπορούμε να δημιουργήσουμε τις κατάλληλες μεθόδους προσέγγισης των μουσειακών εκθεμάτων έτσι ώστε να κεντρίσουμε το ενδιαφέρον των παιδιών, για να νιώσουν περιέργεια και "δέος για τα θαύματα του κόσμου"⁹. Αναζητούμε τη φύση της μάθησης στο περιβάλλον του μουσείου, έτσι ώστε το περιεχόμενο του μουσείου "να δώσει στο παιδί μια ευκαιρία να εκτιμήσει στην εποχή του, πράγματα που βρίσκονται πέρα από την ακτίνα των γνώσεών του".¹⁰

Προφανώς ο εκπαιδευτικός θα πρέπει να εστιάσει το ενδιαφέρον του στις ανάγκες και τις απαιτήσεις των μαθητών επισκεπτών χρησιμοποιώντας τις σύγχρονες μεθόδους ενεργητικής μάθησης και υιοθετώντας αρχές όπως η αυτενέργεια, η δυνατότητα επιλογής και η εξατομίκευση της διδασκαλίας ή η δουλειά σε ομάδες, πρόσφορα μέσα για την αντιμετώπιση των αντικειμένων της μάθησης.

Το ζητούμενο είναι "τα μουσεία, που ήταν χώρος παραμελημένος, να αποτελέσουν στο μέλλον ένα ευρύ πεδίο εκπαιδευτικών και επικοινωνιακών εφαρμογών".¹¹

Γενικά, οι σύγχρονες απόψεις για ενεργό, εποικοδομητική, αυτόνομη και συνεργατική μάθηση χαρακτηρίζουν την ανάπτυξη των αναλυτικών προγραμμάτων της προσχολικής και σχολικής ηλικίας. Ήδη από το νηπιαγωγείο, τα παιδιά θα πρέπει να υποβοηθούνται "να αποκτήσουν μια πρώτη αντίληψη για τη φύση της γνώσης, να αποκτήσουν μια μέθοδο κατά την ανάπτυξη των διαδικασιών μάθησης αλλά και να συνειδητοποιήσουν τη σημασία της ίδιας τους της δραστηριότητας".¹² Μέσα από τη σταδιακή διεύρυνση της εμπειρίας τους, τα παιδιά μαθαίνουν να παρατηρούν και να αναγνωρίζουν ομοιότητες και διαφορές, να επεξηγούν με καλύτερο τρόπο τη διαθέσιμη πληροφορία, να οδηγούνται πιο γρήγορα σ' ένα σωστό συμπέρασμα. Μαθαίνουν να οργανώνουν τις πληροφορίες, να συσχετίζουν γνώσεις, να δημιουργούν υποθέσεις, να εξάγουν συμπεράσματα.

Πρόκειται για πολύπλοκες γνωστικές διαδικασίες, οι οποίες έχουν σχέση με την πρόσληψη, επεξεργασία και κωδικοποίηση των πληροφοριών με βάση την ανακαλυπτική μάθηση. Κατά τον Bruner, το παιδί μαθαίνει πώς να μαθαίνει, παράγει μάθηση, ενθαρρύνεται στην αναζήτηση και ανακάλυψη των σχέσεων ανάμεσα στα πράγματα και τα γεγονότα του περιβάλλοντος και αναπτύσσει έτσι τις νοητικές του δυνατότητες.

Η μάθηση, κατά τη διάρκεια της προσχολικής ηλικίας, προχωρά από μια "εμπειρική" γνώση σε μια "συμβολική".¹³

Στο χώρο του μουσείου, ο παιδαγωγός μπορεί να παρέχει ευκαιρίες στα παιδιά να διευρύνουν και να εμβαθύνουν την εμπειρική τους γνώση, δίνοντάς τους ποικίλες συγκεκριμένες εμπειρίες και βοηθώντας να φτάσουν στη συμβολική γνώση, μέσα από την αναπαράσταση των εμπειριών τους με διάφορους τρόπους, ένας από τους οποίους είναι οι προφορικές, λεκτικές περιγραφές. Αλλά και στη σχολική ηλικία τα μουσειακά εκθέματα, καθώς αποτελούν αντικείμενα άμεσα παρατηρήσιμα, μπορούν να προωθήσουν την έρευνα και την επικοινωνία μέσα από το εμπλουτισμένο εκπαιδευτικό περιβάλλον του Μουσείου.

Στη συνέχεια, θα προσπαθήσουμε να αναπτύξουμε μια προβληματική με αφετηρία τη δημιουργία καταστάσεων επικοινωνίας και γλωσσικών ανταλλαγών στο νηπιαγωγείο και το σχολείο, κατά τη διάρκεια οργανωμένων δραστηριοτήτων, που έχουν σα στόχο τη γνωριμία των παιδιών με το χώρο του Μουσείου. Ένας τέτοιος στόχος προϋποθέτει τη διάθεση του παιδιού για εξερεύνηση, την αναζήτηση εναλλακτικών λύσεων και γενικά, μια ενεργητική, παραγωγική διάθεση απέναντι στη διαδικασία απόκτησης της γνώσης.¹⁴

Δημιουργία καταστάσεων επικοινωνίας και σχέδια εργασίας

Η επικοινωνία προϋποθέτει μια συγκεκριμένη ανάγκη που τη δημιουργεί, ένα κίνητρο που ωθεί τους μαθητές να εκφραστούν και να αλληλεπιδράσουν μεταξύ τους. Μέσα από ένα τέτοιο πρίσμα, όταν το κίνητρο αυτό αντλείται από το χώρο ενός Μουσείου, το παιδί δεν καθίσταται πλέον απλός δέκτης μηνυμάτων του μορφωτικού χώρου αλλά και πομπός.

Αντίστοιχα, οι διδακτικές επιλογές έχουν μια κοινή γραμμή: υποκινούν, δημιουργούν καταστάσεις με νόημα, αντίκρισμα και λόγο ύπαρξης και αναπτύσσουν στα παιδιά τις ικανότητες για έκφραση και επικοινωνία διαμέσου της δράσης και της αλληλεπίδρασης με το σύνολο, τροφοδοτούν τη λειτουργία της παιδικής φαντασίας και δημιουργικότητας.

Τα μουσειακά εκθέματα λοιπόν ωθούν σε γλωσσικές ανταλλαγές. Έτσι, το παιδί εκφέρει λόγο για να δώσει κάποιο νόημα στις πράξεις του. Μιλά για να κάνει κάτι, για να περιγράψει, για να αφηγηθεί. Μιλά για την ίδια τη γλώσσα, για να εξηγήσει, για να κατανοήσει, για να παράγει έργα, για να κατασκευάσει αντικείμενα, για να κατευθύνει τη δραστηριότητα της ομάδας: πρόκειται για λόγο που έχει σα στόχο κάποια πράξη, κάποια ενέργεια. Επίσης, μιλά, για να ταυτιστεί με κάποιον άλλο διαμέσου της μίμησης, για να παίξει με τις λέξεις διαμέσου γλωσσικών παιχνιδιών, δηλαδή παράγει λόγο δομώντας έννοιες, δημιουργώντας νόημα. Τέλος, μιλά παράγοντας ποικίλες φόρμες, διαφορετικές δομές λόγου.

Πέρα από την κοινωνική ανάπτυξη, ο προφορικός λόγος παρέχει τα εργαλεία για νοητική αναπαράσταση, ή όπως την αποκάλεσε ο Vygotsky, "προφορική διαμεσολάβηση" (verbal mediation), δηλαδή την ικανότητα να κατονομάζει κανείς πράγματα και διαδικασίες, που είναι απαραίτητες για την ανάπτυξη των εννοιών, τη γενίκευση και τη σκέψη.¹⁵ Αν και τα παιδιά αυτής της ηλικίας μπορεί να διαφέρουν αρκετά ως προς τη γλωσσική ικανότητά τους, ο λόγος τους εξελίσσεται τόσο σε ποσότητα, όσο και σε νοηματική αφαίρεση και πολυπλοκότητα.

Οι ατομικές διαφορές ως προς τη γλωσσική ικανότητα θα πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη από τους εκπαιδευτικούς έτσι ώστε όλα τα παιδιά να μπορούν να συμμετέχουν. Τα σχέδια εργασίας και οι δραστηριότητες θα πρέπει να είναι τέτοιες ώστε να παρακινούν όλα τα παιδιά να "γεννούν" ιδέες, να αξιολογούν ε-

ναλλακτικές λύσεις, να επιλύουν προβλήματα και να προβλέπουν τα αποτελέσματα των ενεργειών τους.¹⁶

Όμως, μόνο ο εκπαιδευτικός της εκάστοτε τάξης είναι σε θέση να γνωρίζει το κάθε παιδί ξεχωριστά, τις ιδιαίτερες ικανότητές του, επιθυμίες, ανάγκες, πιθανές δυσκολίες. Είναι λοιπόν απαραίτητη η συνεργασία του με τους ερμηνευτές των εκπαιδευτικών προγραμμάτων –όταν αυτά προσφέρονται– καθώς οι μαθητές του "πηγαίνουν να συναντήσουν την τέχνη"¹⁷ στο Μουσείο.

Επίσης, δεδομένου ότι το εκπαιδευτικό πρόγραμμα προσαρμόζεται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ηλικίας και στο γνωστικό επίπεδο των παιδιών, για την επιτυχία του προγράμματος, απαραίτητη προϋπόθεση είναι οι επισκέψεις στο χώρο του Μουσείου να γίνονται από μικρές ομάδες παιδιών, και όχι από ολόκληρο το σχολείο.

Τι συμβαίνει όμως στην περίπτωση των Μουσείων, στα οποία δε λειτουργεί εκπαιδευτικό πρόγραμμα; Στην περίπτωση αυτή είναι ο παιδαγωγός που καλείται να διαδραματίσει το ρόλο του εμπυχωτή, να συμβάλει έτσι, ώστε το μουσείο να γίνει "χώρος τέχνης και αγωγής, αφετηρία για καινούριες αναζητήσεις και δημιουργίες".¹⁸

Καλείται να φέρει τα παιδιά σε επαφή με τα έργα της τέχνης, μέσα από παιδοκεντρικές και συμμετοχικές μορφές παρουσίασης, γιατί "δεν έχει νόημα τα παιδιά να περιηγούνται σε όλα τα εκθέματα τυχαία και χωρίς καθοδήγηση".¹⁹

Ξεκινώντας μέσα στο Μουσείο συχνά από τα γνωστά και συγκεκριμένα, τα οποία αποτελούν το σημείο εκκίνησης για τη μάθηση στο μουσείο –η φαντασία στηρίζεται στις γνωστικές εμπειρίες και τα βιώματα του υποκειμένου– αλλά δίνοντας στα παιδιά την ευκαιρία να επεξεργασθούν και άγνωστα αντικείμενα, έτσι ώστε να αναπτυχθεί η δημιουργικότητα και η κριτική τους ικανότητα μέσα από τον έλεγχο ερωτήσεων και υποθέσεων, ο παιδαγωγός αξιοποιεί τις παιδευτικές δυνατότητες που παρέχει το πλούσιο πολιτισμικό περιβάλλον των Μουσείων.

Ο στόχος αυτός μπορεί να επιτευχθεί με τη χρήση διάφορων σχεδίων δράσης (projects) που μπορούν να οργανωθούν μέσα στα μουσεία (και άλλους πολιτισμικούς χώρους) αλλά και στη σχολική τάξη, κατάλληλα σχεδιασμένων ώστε να ωθούν τα παιδιά "να αναπτύξουν προσωπικό διάλογο με τα μουσειακά αντικείμενα".²⁰ Με τον τρόπο αυτό τα μουσεία "παύουν να είναι χώροι με προθήκες και εκθέματα",²¹ αλλά μετατρέπονται σε χώρους εκπαιδευτικούς με αυτονομία και λειτουργικότητα.

Στα projects που σχεδιάζει και εφαρμόζει στην πράξη ο εκπαιδευτικός, διαπλέκονται τα διάφορα μαθήματα του αναλυτικού προγράμματος με την Ιστορία της Τέχνης, την Αισθητική Αγωγή, τα Εικαστικά. Το περιεχόμενο των προγραμμάτων αυτών εμπεριέχει στοιχεία από τις διάφορες γνωστικές περιοχές, τα οποία "ενσωματώνονται σε θεματικές ενότητες, σε σχέδια εργασίας, στο παιχνίδι και σε άλλες μαθησιακές εμπειρίες, έτσι ώστε τα παιδιά να κατανοούν τις έννοιες και να κάνουν συνδέσεις ανάμεσα σε όλες τις γνωστικές περιοχές".²²

"Παρόλο που θεωρητικά το Μουσείο μπορεί να διδάξει τα πάντα σε όλους, στην πράξη παρατηρείται η δημιουργία εκπαιδευτικών προγραμμάτων που απευθύνονται σε μαθητές της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και η επικέντρωση του ενδιαφέροντος σε συγκεκριμένα μαθήματα, κυρίως στο μάθημα της Ιστορίας".²³

Οργάνωση επικοινωνιακών συνθηκών: γωνιά του μουσείου

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύνδεση της Τέχνης με τη γλωσσική αγωγή. Η γνώση που παρέχει το μουσείο μπορεί να οικοδομηθεί εξελικτικά, μέσα από επικοινωνιακές σχέσεις υποστηρικτικού χαρακτήρα. Πρόκειται για την επικοινωνιακή προσέγγιση, στην οποία βασίζεται το νέο "Πρόγραμμα Σπουδών της Νεοελληνικής Γλώσσας στην προ-Δημοτική Εκπαίδευση-Νηπιαγωγείο και στο Δημοτικό Σχολείο".²⁴

Δε θεωρούμε τη Μουσειακή Εκπαίδευση σαν ένα μέσο στην υπηρεσία της γλωσσικής διδασκαλίας,²⁵ ωστόσο η γλωσσική επικοινωνία πραγματώνεται διαμέσου της Τέχνης.

Το παιδί αναπτύσσει με το αντικείμενο της τέχνης έναν κώδικα επικοινωνίας, μια αμφίδρομη σχέση, η οποία καθορίζει τη σχέση του με την πολιτιστική του ταυτότητα.

Αυτή η μορφή επικοινωνίας με την τέχνη μπορεί να εκφραστεί μέσα από το λόγο, στην προφορική, αλλά και στη γραπτή του μορφή, ανάλογα με την ηλικία των παιδιών.

Κατά την προσχολική ηλικία οι στόχοι της γλωσσικής αγωγής αφορούν στην κατανόηση και παραγωγή προφορικού λόγου καθώς και στην προετοιμασία για την κατανόηση και παραγωγή γραπτού λόγου, ενώ κατά τη σχολική ηλικία, όσον αφορά το γραπτό λόγο, οι μαθητές εξοικειώνονται σταδιακά με την κατανόηση και παραγωγή του.

Γενικότερος στόχος είναι η ανάδειξη της σπουδαιότητας της επικοινωνιακής διάστασης της γλώσσας, αλλά και η αξιοποίησή της στην εκπαίδευση, διαμέσου παιδαγωγικών πρακτικών.

"Η παραγωγή επικοινωνιακού λόγου γίνεται μέσα από οργανωμένες επικοινωνιακές συνθήκες"²⁶ που είτε κατασκευάζονται από τον παιδαγωγό, είτε προκύπτουν στο χώρο του Μουσείου.

Πριν την επίσκεψη, μπορεί να προηγηθεί προετοιμασία στο σχολείο με σχετικές δραστηριότητες, ενώ μπορεί να ακολουθήσει στην τάξη ή σε τυχόν εργαστήρι εντός του χώρου του Μουσείου, επεξεργασία των παραστάσεων και των εμπειριών των παιδιών, μετά την προσέγγιση των μουσειακών αντικειμένων.

Όσον αφορά το στάδιο της προετοιμασίας, καθίσταται γνωστό στα παιδιά ποιο Μουσείο πρόκειται να επισκεφθούν και πραγματοποιείται μια προκαταρκτική συζήτηση που βασίζεται σε συλλογή και ανταλλαγή πληροφοριών, σε αναζήτηση στοιχείων στη βιβλιοθήκη του σχολείου κ.ο.κ.

Στην τάξη, ο εκπαιδευτικός μαζί με τα παιδιά διαμορφώνουν μια "γωνιά μουσείου όπου συγκεντρώνουν ποικιλόμορφο υλικό σχετικά με το θέμα του μουσείου".²⁷ Συλλέγουν φωτογραφίες, διάφορα αντικείμενα, ζωγραφίες και κατασκευές των ίδιων των παιδιών (π.χ. ένα κόσμημα από πηλό που μετά θα το βάψουν, ένα αγγείο, ή ένα μανδύα που θα στολίσουν με σύμβολα άλλης εποχής, ένα υφαντό που θα υφάνουν στον μικρό αργαλειό της τάξης, έναν ναό από χαρτόνι, ένα αυτοσχέδιο μουσικό όργανο, ένα συλλογικό βιβλίο με φανταστικές ιστορίες που επινοούν οι μαθητές, μια εφημερίδα, δημιούργημα των παιδιών, με πληροφορίες από τις επισκέψεις τους σε διάφορα μουσεία, καθ' όλη τη διάρκεια του έτους).

Στο τέλος της χρονιάς, τα παιδιά μπορούν να κατασκευάσουν μια διαφημιστική αφίσα για τη γωνιά του δικού τους μουσείου και να στείλουν προσκλήσεις στους μαθητές του σχολείου για να την επισκεφθούν.²⁸

Ομάδες παιδιών αναλαμβάνουν να εμπλουτίσουν ένα είδος της συλλογής. Ωστόσο, και ο καθένας ατομικά βοηθά στον εμπλουτισμό των ομαδικών συλλογών.

Αντικείμενα με κοινά χαρακτηριστικά τοποθετούνται μαζί, εφόσον επιλέγουν κριτήρια κατάταξης. Για κάθε αντικείμενο γράφεται μια ετικέτα που το προσδιορίζει χρονικά και επισημαίνει την προέλευσή του, έτσι ώστε να τοποθετείται εξελικτικά μέσα στο χρόνο και να διαγράφεται η ιστορία του. Δεν πρόκειται για απομονωμένα αντικείμενα, ασύνδετα μεταξύ τους, αλλά για σύνολα αντικει-

μένων που συνδέονται και ανήκουν σε μια συλλογή. Μπορούν να έχουν αφηγηρία ακόμα και παραμυθικά πρόσωπα, που εμπνέουν ιστορίες για αφήγηση ή εικονογράφηση. Για παράδειγμα, έπειτα από μια επίσκεψη στο Μουσείο της Φυσικής Ιστορίας Γουλανδρή, τα νήπια, εφοδιασμένα με ένα "μπλοκ του μικρού εξερευνητή", σχεδιάζουν πεταλούδες με ημιδιαφανή φτερά και πολύχρωμα κοχύλια.

Η έμφαση δίνεται στην αυτοδιαχείριση της γνώσης,²⁹ στις μεθόδους της ανακάλυψης και του προβληματισμού, σεβόμενοι την ανάγκη του παιδιού για ποικίλες μορφές έκφρασης διαμέσου της εμπειρίας. Ο παιδαγωγός παρέχει στο κάθε παιδί την ευκαιρία να χρησιμοποιεί τους τρόπους που προτιμά, έτσι ώστε να εκμεταλλεύεται στο μέγιστο τις δυνατότητές του. Σύμφωνα με τον Malaguzzi, οι τρόποι με τους οποίους τα παιδιά αντιλαμβάνονται τον κόσμο και αναπαριστούν αυτή τους τη γνώση, ποικίλλουν. Φαντασία και λογική, συναίσθημα, δημιουργικότητα και αισθητική αξία αλληλεμπλέκονται. Ωστόσο, αυτό που προέχει είναι να παρέχεται η ίδια αξία και να αντιμετωπίζεται με την ίδια σοβαρότητα κάθε "μορφή γλώσσας": η εκφραστική, η συμβολική, η γνωστική, η λογικομαθηματική, η δημιουργική, η ηθική, η μεταφορική, η ορθολογική,³⁰ έτσι ώστε να αναπτύσσουν τα παιδιά κι άλλους τρόπους ή "μορφές νοημοσύνης" στις οποίες δεν είναι και τόσο ισχυρά.³¹

Καθώς τα αντικείμενα στη γωνιά του μουσείου της τάξης αυξάνονται προοδευτικά, η φαντασία των παιδιών κεντρίζεται. Όλοι προσπαθούν να διακρίνουν τις λεπτομέρειες, να εντοπίσουν ομοιότητες και διαφορές, μυστικά δίκτυα σύνδεσης, να κάνουν ανακατατάξεις, να διαμορφώσουν κριτήρια ανάλογα με το μέγεθος, την παλαιότητα, τη σπανιότητα, τη συνθετότητα, τη χρησιμότητα, την αξία κ.λ.π. Τα παιδιά συζητούν, διαφωνούν, αιτιολογούν την άποψή τους, επιχειρηματολογούν. Μια πραγματική έρευνα ξετυλίγεται με αφορμή τα αντικείμενα της συλλογής.

Παρόμοια κριτήρια μπορούν να αφορούν συλλογή έργων τέχνης (reproductions) τα οποία, όπως και σ' ένα αυθεντικό μουσείο, ταξινομούνται ανάλογα με το ζωγράφο, τη χρονική περίοδο, τη χώρα προέλευσης, την τεχνική, το είδος (πορτρέτο, τοπίο, νεκρή φύση) τη θεματική των μοτίβων (ζώα, πλοία κ.λ.π.), τη φωτεινότητα, το κυρίαρχο χρώμα, ή πολύ απλά, τις προτιμήσεις των παιδιών.³²

Αλλά η εικόνα βοηθά στην κατανόηση, στην πρόβλεψη του περιεχομένου του κειμένου, στην εδραίωση υποθέσεων ανάγνωσης. Η γωνιά του μουσείου παραπέμπει σε απαριθμητικά κείμενα, για

παράδειγμα καταλόγους λέξεων, που γράφονται και διαβάζονται ευκολότερα από ένα κείμενο παρουσίασης. "Ο κατάλογος είναι μια από τις πιο φυσικές μορφές γραφής, η αρχαιότερη μορφή κειμένου. Συνιστά συγχρόνως μια γλωσσική δομή και μια γραφική δομή".³³

Κατά την επίσκεψή μας σ' ένα Μουσείο μπορούμε να παροτρύνουμε τα παιδιά να δημιουργήσουν σε ομάδες, καταλόγους μουσειακών αντικειμένων. Γιατί; Γιατί οι κατάλογοι παραπέμπουν σε νοήματα, σε σημασίες, γιατί αναφέρονται σε μια χρονική περίοδο, σε μια τεχνοτροπία κ.ο.κ., γιατί μπορούμε να οργανώσουμε καλύτερα τη μνήμη μας με βάση καταλόγους.

Διαμορφώνεται λοιπόν ένα σχέδιο εργασίας (project) που αντιστοιχεί σε μια πραγματική δραστηριότητα: τη συγκέντρωση μιας συλλογής.

Πριν την επίσκεψη των παιδιών στο Μουσείο, "το Μουσείο μπορεί να πάει πρώτα στο σχολείο".³⁴ Πρόκειται για τις μουσειοσκευές, βαλίτσες που ταξιδεύουν από σχολείο σε σχολείο και περιέχουν αντίγραφα αντικειμένων, εκπαιδευτικό υλικό, διαφάνειες, φωτογραφίες, βιβλία και εκπαιδευτικά παιχνίδια.³⁵ Για παράδειγμα αναφέρουμε σαν θέματα μουσειοσκευών τον Κυκλαδικό Πολιτισμό, το παιχνίδι στην Αρχαία Ελλάδα, την Αρχαία Ελληνική Κεραμική και Ενδυμασία.

Ακολουθεί η επεξεργασία στην τάξη των παραστάσεων από την επίσκεψη στο Μουσείο και των εμπειριών των παιδιών, που παραπέμπουν σε εμπλουτισμό της γωνιάς του Μουσείου.

Λειτουργίες της γλώσσας και παραγωγή λόγου

Η επικείμενη επίσκεψη στο Μουσείο καθίσταται ήδη σπουδαίο γεγονός, πριν την πραγματοποίησή της. Μέσα από καταστάσεις προβληματισμού διατυπώνονται υποθέσεις, δημιουργούνται ερωτήματα που περιμένουν την απάντησή τους μέσα στο μουσείο.

Στο χώρο αυτό, κατά την επίσκεψη, τα παιδιά απασχολούνται δημιουργικά και ταξιδεύουν στο παρελθόν με οδηγό τη φαντασία. Καλούνται να επινοήσουν, να ονομάσουν και να καταγράψουν όσο το δυνατό περισσότερες πρωτότυπες χρήσεις των μουσειακών αντικειμένων. Συνθέτουν παραμύθια και ιστορίες, δραματοποιούν, ζωγραφίζουν, συλλέγουν πλούσιο υλικό για την εφημερίδα της τάξης, παίζουν δημιουργικά παιχνίδια, στηρίζονται στην προσωπι-

κή τους ερμηνεία για την κατανόηση των έργων. Μαθαίνουν τις ιδιότητες των αντικειμένων, τη συγκεκριμένη χρήση και σημασία τους στην εποχή της δημιουργίας τους. Εντοπίζουν τύπους σχεδίων σε μια παραδοσιακή ενδυμασία, αναγνωρίζουν μορφές στις παραστάσεις ενός ζωγραφισμένου ξύλου, γράφουν ποιήματα που φαντάζονται ότι αναγράφονται πάνω σε κάποιο αγγείο. Κατανοούν πώς δουλεύει κάποιο μηχάνημα, ή πώς ύφαιναν οι γυναίκες στον αργαλειό.

Ωστόσο, άμεσος σκοπός δεν είναι η απόκτηση γνώσεων. "Η πρωταρχική αποστολή του μουσείου είναι να βοηθήσει το παιδί να ανακαλύψει, να γνωρίσει και να καταλάβει το παρελθόν".³⁶

Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά την προφορική επικοινωνία, επιδιώκεται να διαμορφώνονται ποικίλες επικοινωνιακές καταστάσεις ώστε τα παιδιά να ενθαρρύνονται:

- να παρατηρούν και να περιγράφουν, για παράδειγμα τα στολίδια και κεντήματα μιας παραδοσιακής ενδυμασίας, τα χρώματα ενός πίνακα, την "κίνηση" ενός αγάλματος (περιγραφικός λόγος)

- να εξηγούν τις επιλογές τους, τις προτιμήσεις τους, τα συναισθήματα που βιώνουν προσεγγίζοντας ένα έργο τέχνης. Καθίσταται έτσι δυνατό να εξερευνήσουν και να κατανοήσουν καλύτερα το περιβάλλον του μουσείου (επεξηγηματικός λόγος)

- να συμμετέχουν σε συζητήσεις και να επιχειρηματολογούν, έτσι ώστε να υπερασπίζονται τη γνώμη τους και να μπορούν να πείθουν τους συνομιλητές τους. Ενθαρρύνονται λοιπόν στην ανάπτυξη μιας στοιχειώδους επιχειρηματολογίας, μαθαίνουν να διατυπώνουν συλλογισμούς, να συγκρίνουν (π.χ. τα έργα δύο καλλιτεχνών), αλλά και να ακούν τους συνομιλητές τους χωρίς να τους διακόπτουν (επιχειρηματικός λόγος)

- να πληροφορούν για τις ήδη υπάρχουσες γνώσεις τους αλλά και να υποθέτουν (π.χ. ποια ιστορική περίοδο δημιουργήθηκε το έργο, ποια ανάγκη της εποχής εξυπηρετούσε η κατασκευή του, ποια να ήταν άραγε τα συναισθήματα του δημιουργού), να ανακαλύπτουν και συνεπώς να μαθαίνουν (πληροφοριακός λόγος)

- να δημιουργούν έναν κανόνα, που αφορά για παράδειγμα τον τρόπο που θα κινούνται στο χώρο του μουσείου ή τη λειτουργία ενός αυτοσχέδιου παιχνιδιού, όπως το παιχνίδι του κρυμμένου θησαυρού (ρυθμιστικός λόγος)

- να αφηγούνται, διατάσσοντας χρονικά τα γεγονότα, ανακαλώντας πρόσωπα της μυθολογίας, τα δρώμενα και τους χώρους-τόπους του μύθου (αφηγηματικός λόγος)

– να δημιουργούν ποιήματα, να μαθαίνουν λαχίσματα, αινίγματα, γλωσσοδέτες, να απομνημονεύουν μικρούς ρόλους στα πλαίσια θεατρικών παιχνιδιών που θα παρουσιάσουν μέσα στην τάξη, να ασκούνται στο να χρησιμοποιούν εύστοχα λέξεις ή εκφράσεις διαμέσου γλωσσικών παιχνιδιών (ποιητικός - δημιουργικός λόγος)

Στον πίνακα που ακολουθεί, διαφαίνονται οι κατηγορίες του λόγου που ο παιδαγωγός επιθυμεί να αναπτύξει στο παιδί μέσα στο χώρο του μουσείου. Μπορεί να διαδραματίσει το ρόλο ενός πλαισίου αναφοράς, ένα βοήθημα για την καλύτερη διεύθετηση και λειτουργία ενός διδακτικού προγράμματος.³⁷

Κατηγορία του λόγου που ο παιδαγωγός επιθυμεί να αναπτύξει στο παιδί	Αντίστοιχη λειτουργία της γλώσσας που επιτελείται...	Διδακτική προσέγγιση (παραδείγματα)
1. αφηγηματικός λόγος (narratif)	1. για να αφηγηθεί	1. αναδιήγηση ή δημιουργία ιστορίας με βάση τη μυθολογία
2. περιγραφικός λόγος (descriptif)	2. για να αναγνωρίσει, να αναπαραστήσει	2. περιγραφή Μουσειακού αντικειμένου
3. πληροφοριακός λόγος (informatif)	3. για να μεταφέρει/ να εμπλουτίσει τις γνώσεις του	3. γνωστοποίηση μιας πληροφορίας
4. επεξηγηματικός λόγος (argumentatif)	4. για να εξερευνήσει και να κατανοήσει το περιβάλλον, για να εξηγήσει	4. εξήγηση της λειτουργίας μιας συσκευής, των κανόνων ενός παιχνιδιού
5. ρυθμιστικός λόγος (injonctif)	5. για να ελέγξει τη συμπεριφορά των άλλων	5. δημιουργία ενός κανόνα, που αφορά τον τρόπο χρήσης του χώρου
6. επιχειρηματικός λόγος (argumentatif)	6. για να πείσει, για να υπερασπιστεί τη γνώμη του	6. συζήτηση για τη συντήρηση Μουσειακών θησαυρών
7. ποιητικός - δημιουργικός λόγος (poetique)	7. για να δημιουργήσει, να πρωτοτυπήσει, να ψυχαγωγηθεί	7. γλωσσικά παιχνίδια, δημιουργία ποιήματος

Βέβαια, ένας τέτοιου είδους διαχωρισμός δεν έχει σαν στόχο τον προσδιορισμό του συνόλου των δομών που το παιδί πρέπει απαραίτητα να χρησιμοποιεί καθώς μιλά. Κάτι τέτοιο θα ήταν μια εκ νέου απομάκρυνση από την κατάσταση επικοινωνίας που επιθυμούμε να δημιουργήσουμε στην τάξη. Ωστόσο, το να προτείνει σταθερά ο παιδαγωγός αυτές τις συγκεκριμένες δομές, επιτρέπει στο παιδί να εξοικειωθεί με αυτές, έτσι ώστε να παράγει με τη σειρά του κατάλληλα προσαρμοσμένο λόγο.

Ο παιδαγωγός μπορεί να οργανώσει κατάλληλα μια δραστηριότητα ρυθμίζοντας την παραγωγή ενός κυρίαρχου γλωσσικού τύπου.³⁸ Ωστόσο, ο στόχος αυτός θα πρέπει να επιτευχθεί με φυσικό τρόπο, δηλαδή σε πραγματικές, αυθεντικές συνθήκες επικοινωνίας, να υποκινήσει το ενδιαφέρον του παιδιού δραστηριοποιώντας το ψυχικά, συναισθηματικά, νοητικά.

Στη συνέχεια, το παιδί ενθαρρύνεται να εκφράσει τις ιδέες του, τα συναισθήματά του και τις εμπειρίες του. Αφηγείται μια προσωπική του εμπειρία από το μουσείο, συζητά για παλαιότερους τρόπους ζωής, φαντάζεται τον εαυτό του στην εποχή που εξέτασε, συντάσσει ένα κείμενο, δραματοποιεί, ζωγραφίζει κάτι που του έκανε εντύπωση. Για παράδειγμα, με αφετηρία ένα κάρβι που έχει αντιγραφεί από ένα κέντημα στο λαογραφικό μουσείο, συμπληρώνει τον ήλιο, τη θάλασσα, τα ψάρια, τον καπετάνιο, τους ναύτες, τα πουλιά. Δημιουργεί επίσης παραμύθια με γοργόνες, ή ένα ποίημα.

Αλλά και ο γραπτός λόγος μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την προσέγγιση των μουσειακών αντικειμένων, την καλύτερη κατανόηση του παρελθόντος, την ευαισθητοποίηση των παιδιών και γενικά την εξοικείωση με το χώρο του μουσείου. Και πάλι η έμφαση δίνεται στη "βιωμένη εμπειρία με έμφαση στη συμμετοχή στις κοινωνικές δραστηριότητες".³⁹ Μπορούμε να οργανώσουμε το πρόγραμμα (σχέδιο δράσης) με τέτοιο τρόπο ώστε τα παιδιά να διερευνήσουν θέματα που τους απασχολούν και να γράψουν το δικό τους βιβλίο.

Κατά τη διάρκεια της επίσκεψης, κάθε παιδί έχει μαζί του ένα ημερολόγιο που περιέχει εικόνες έργων τέχνης. Κάποιες στιγμές, αφού εφιστούμε την προσοχή στα έργα τέχνης που παρατηρούμε, ζητούμε από τα παιδιά να επιλέξουν τις αντίστοιχες εικόνες στο χαρτί τους. Τα νήπια ζωγραφίζουν στα ημερολόγιά τους, ομαδικά ή ατομικά, ενώ οι μαθητές της σχολικής ηλικίας γράφουν τις εντυπώσεις τους. Όταν επιτρέπεται, ζωγραφίζουν τα εκθέματα για να συμπληρώσουν το βιβλίο τους και αναλαμβάνουν να γρά-

ψουν τις λεζάντες. Με φωτογραφίες κατασκευάζουν ένα παιχνίδι συνειρμού και εμπλουτίζουν τη γωνιά του μουσείου στην τάξη τους. Γράφουν μια μικρή ιστορία που να περιλαμβάνει την εικόνα, ανακαλώντας πρόσωπα και δρώμενα. Η ιστορική γνώση μετασχηματίζεται σε γραπτό λόγο, καθώς δημιουργείται μια σύνθεση, ένα συλλογικό παραμύθι. Καλούνται να συγκρίνουν τη ζωή των αρχαίων Ελλήνων με τη σημερινή, να διασκευάσουν κείμενα που βασίζονται σε ιστορικές πληροφορίες και να συνθέσουν ένα δικό τους θεατρικό έργο. Πέρα από τη γραπτή έκφραση, οι μαθητές αναπαριστούν το έργο τους στα πλαίσια θεατρικού παιχνιδιού.

Συμπεράσματα

Η διδακτική προσέγγιση που προκύπτει από τις προτάσεις μας πιστεύουμε πως εναρμονίζεται με τις σύγχρονες μουσειολογικές αντιλήψεις, σύμφωνα με τις οποίες το Μουσείο δεν είναι ένα άθροισμα στατικών εικόνων, ενώ συγχρόνως συνδέεται με την επικοινωνιακή προσέγγιση της γλωσσικής αγωγής.

Οι λειτουργίες της γλώσσας μπορούν να εμπνεύσουν καταστάσεις γλωσσικής διδασκαλίας και να προσφέρουν διδακτικούς στόχους. Αφετηρία για την παραγωγή δημιουργικού λόγου αποτελεί "ένα μη γλωσσικό ερέθισμα, όπως π.χ. ένας ζωγραφικός πίνακας, μια φωτογραφία, μια κάρτα, ένα σκίτσο, ένα αρχαιολογικό εύρημα",⁴⁰ μέσω του οποίου τα παιδιά προβληματίζονται, διαλέγονται, απευθύνουν ερωτήσεις, ζητούν εξηγήσεις, ασκούνται στην παραγωγή λειτουργικού λόγου.

Η επίσκεψη στο Μουσείο μπορεί λοιπόν να αποτελέσει μια μορφή αυθεντικής επικοινωνιακής δραστηριότητας, έτσι ώστε τα παιδιά να ωφελούνται ποικιλοτρόπως. Η στροφή προς την επικοινωνιακή προσέγγιση δε συνιστά απλώς μια αλλαγή μεθοδολογική. "Πρόκειται για μια διαφορετική σύλληψη του διδακτικού έργου, το οποίο θα επικεντρώνεται πλέον όχι στο δάσκαλο αλλά στο μαθητή"⁴¹ που καλλιεργεί και διευρύνει με τη δική του συμμετοχή και προσπάθεια το γλωσσικό κώδικα που κατέχει. Εξάλλου, η προσέγγιση αυτή αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τη βίωση του μουσειακού αντικειμένου, την οποία και διασφαλίζει, για τη διαμόρφωση προσωπικού αισθητικού κριτηρίου, την ευαισθητοποίηση στη μορφωτική αξία των έργων του παρελθόντος.

Παράλληλα, συμβαδίζει με το νέο "Πρόγραμμα Σπουδών της

Νεοελληνικής Γλώσσας στην προ-Δημοτική Εκπαίδευση - Νηπιαγωγείο και στο Δημοτικό Σχολείο" (ΦΕΚ 93/10.2.1999), κατά το οποίο ο παιδαγωγός θα πρέπει να διαμορφώσει μια "πραγματολογική" στάση απέναντι στη γλώσσα και τη διδασκαλία της, δηλαδή να συνειδητοποιήσει ότι το παιδί διδάσκεται τη γλώσσα για να εκτελεί αποτελεσματικά γλωσσικές πράξεις, υπό την έννοια ότι παράγει λόγο που βασίζεται σε επικοινωνιακό στόχο, διαφορετικά η επικοινωνία εκπίπτει σε ανταλλαγή λόγων χωρίς αντίκρισμα.

Οι προγραμματισμένες επισκέψεις των παιδιών στα Μουσεία, που βασίζονται σε σχέδια δράσης (projects) παρέχουν άριστες καταστάσεις επικοινωνίας και γλωσσικών ανταλλαγών. Εάν ο εκπαιδευτικός τις εκμεταλλευτεί σωστά, αναλαμβάνοντας το ρόλο του εμπυχωτή — "αυτού που δίνει ψυχή, έννοια στη ζωγραφική, τη γλυπτική και σε όλα τα έργα του μουσείου",⁴² πραγματώνει ένα διπλό στόχο. Βοηθά το μαθητή να προσεγγίσει τα θαύματα της τέχνης ώστε να πηγάζει σε αυτό σε όλη του τη ζωή και συγχρόνως τον εισάγει στη διαδικασία της συνεχούς αναβάθμισης του μορφωτικού αλλά και του γλωσσικού του επιπέδου.⁴³

Βιβλιογραφία

- ΑΛΚΗΣΤΙΣ, *Μουσεία και Σχολεία, Δεινόσαυροι κι Αγγεία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1995.
- Αρχαιολογία, Αφιέρωμα: "Παιδεία και Εκπαίδευση" τχ. 25, 1987.
- Αρχαιολογία, Αφιέρωμα: "Οι εκπαιδευτικοί μιλούν για την Ακρόπολη", τχ.52, 1994.
- BARTHES, R., "Rhetorique de l' image", *Communications*, 4, 1964.
- BARTHES, R., "Introduction à l' analyse structurale des récits", *L' aventure sémiologique*, Paris, Seuil, 1985.
- BARTHES, R., *Μυθολογίες*, Ράππα, Αθήνα, 1979.
- BARTHES, R., *Εικόνα - Μουσική - Κείμενο*, Πλέθρον, Αθήνα, 1988.
- BETTELHEIM, B., "Children, curiosities and museums", *Children Today*, Jan-Feb, 1980.
- BRUDEKAMP, S., - COPPLE, C., *Καινοτομίες στην προσχολική εκπαίδευση: Αναπτυξιακά κατάλληλες πρακτικές στα προσχολικά προγράμματα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1997.
- BRUNER, J., *Le développement de l' enfant. Savoir fair, Savoir dire*, PUF, Paris, 1983.
- CHAPMAN, L., *Διδακτική της τέχνης*, Νεφέλη, Αθήνα, 1993.

- ΔΑΛΚΟΥ, Γ., "Η σχέση Μουσείου και Σχολείου: βίοι παράλληλοι", *Εκπαιδευτικά* τχ 49-50, 1998, σ.σ.46-52.
- ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ, Δ., *Μουσειοπαιδαγωγική Εκπαίδευση*, Πρόγραμμα Σπουδών Επιλογής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, 1998.
- ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ, Δ. & ΜΠΙΧΤΑ, Μ., "Μουσειοπαιδαγωγική Εκπαίδευση".
- Ένα πιλοτικό πρόγραμμα σπουδών", *Θ' Διεθνές Παιδαγωγικό Συνέδριο*, Παιδαγωγική Εταιρεία Ελλάδος & Παιδαγωγικά Τμήματα, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, 1999.
- ΔΕΣΤΟΥΝΗ-ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΥ, Μ.Χ., "Εκπαιδευτικά Προγράμματα: Η θεωρία πίσω από την πράξη: Η περίπτωση του Μουσείου Μπενάκη". *Η Τέχνη στην εκπαίδευση*, Ε' Κύκλος Επιμορφωτικού Σεμιναρίου, Πατάκη, Αθήνα, 1994, σ.σ. 48-54.
- FILLIPINI, T., *Les cent langages de l' enfant*, Actes du séminaire Européen. "Eduquer le jeune enfant en Europe", OMEP, Paris, 1996, σ.σ. 29-32.
- FRANCOIS, F., *Pratiques de l' oral: Dialogue, jeu et variations des figures*, Nathan, Paris, 1993.
- GREIMAS, A.J., *Sémiotique et sciences sociales*, Paris, Seuil, 1976.
- GREIMAS, A.J., *Du sens II. Essais sémiotiques*, Paris, Seuil, 1983.
- JACOBSON, R., *Essai de linguistique générale: les fondations du langage*, Minuit, Paris, 1963.
- LAGOUTTE, D., *Enseigner les arts plastiques. Pedagogie pratique à l' école élémentaire*, Hachette, Paris, 1995.
- ΚΑΛΟΥΡΗ-ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ο., *Η αισθητική αγωγή του παιδιού. Μορφές και τρόπος εργασίας στην παιδική βιβλιοθήκη και στο Μουσείο*, Δίπτυχο, Αθήνα, 1988.
- ΜΗΤΣΗΣ, Ν., "Μορφές επικοινωνιακής δραστηριότητας στα πλαίσια της διδασκαλίας της μητρικής γλώσσας", *Εκπαιδευτικά*, τχ. 29-30, 1993, σ.σ. 25-35.
- ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, Κ., "Μεθοδολογικές προσεγγίσεις για μια πιο αποδολεσματική δόμηση της γνώσης στο νηπιαγωγείο", *Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού*, Επιστημονική Περιοδική Έκδοση της Ο.Μ.Ε.Ρ., τχ.4, 2000, σ.σ. 91-99.
- ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, Κ., "Δημιουργία καταστάσεων επικοινωνίας και προφορικός λόγος στην προσχολική ηλικία". Παιδαγωγική Εταιρεία Ελλάδος, Πρακτικά του 1ου Πανελληνίου Συνεδρίου, Ναύπακτος 13-15 Νοεμβρίου 1998, σ.σ. 729-734.
- MOLES, A., *L' image, communication fonctionnelle*, Tournai, Casterman, 1981.

- MORIN, N., "Arts plastiques et communication" *Education Infantine*, Nathan, τχ' .8, 1999 σ.σ. 65- 73.
- Νέο Πρόγραμμα Σπουδών της Νεοελληνικής Γλώσσας στην προ-Δημοτική
Εκπαίδευση - Νηπιαγωγείο και στο Δημοτικό Σχολείο (1999). ΦΕΚ 93/10,2,1999.
- ΝΑΚΟΥ, Ε., "Η αξιοποίηση του παιδευτικού χαρακτήρα των μουσειών και ο σχεδιασμός μιας σύγχρονης μουσειακής αγωγής", *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ.102-103, 1988, σ.σ. 45-56.
- ΝΤΟΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, Ε., "Παιδικό Μουσείο: Ένας Εναλλακτικός Τρόπος Εκπαίδευσης Παιδαγωγού στο κατώφλι του 21ου αιώνα", *Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού*, Επιστημονική Περιοδική Έκδοση της Ο.Μ.Ε.Ρ., 1997, σ.σ. 11-24.
- ΝΤΟΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, Ε., *Σύγχρονες Τάσεις της Προσχολικής Αγωγής*, Τυποθήτω - Γ. Δαρδανός, Αθήνα, 1999.
- ΠΛΑΤΗ, Μ., "Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης. Εκπαιδευτικά Προγράμματα". *Η Τέχνη στην Εκπαίδευση*, 1994, σ.σ 55-62.
- PORCHER, L., L' enseignement de la civilisation, *Revue Française de Pedagogie*, no 108, 1988, σ.σ. 7-12.
- ΣΟΛΟΜΩΝΙΔΟΥ, Χ., - ΚΑΚΑΝΑ, Δ., «Από τις ηλεκτρικές συσκευές στο ηλεκτρικό ρεύμα: ιδέες και αναπαραστάσεις παιδιών προσχολικής ηλικίας», *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, Κυριακίδης, τχ 2β., 1998, σ.σ .219-248.
- SORBIER, F., "De la collection au musee", *Education Infantine*, Nathan, no 5, 1998, σ.σ. 61-75.
- WILLIAMS, L. R., "Νέες τεχνικές και ρεύματα στην Προσχολική Εκπαίδευση των ΗΠΑ", *ανακοίνωση σε ημερίδα της ΟΜΕΠ*, Απρίλιος, Αθήνα, 1997.
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΠΟΥΛΟΣ, Α. - ΧΑΤΖΗΣΑΒΒΙΔΗΣ, Σ., *Η διδασκαλία της λειτουργικής χρήσης της γλώσσας: Θεωρία και πρακτική εφαρμογή*, Κώδικας, Θεσ/νίκη, 1997.
- ΧΑΤΖΗΣΑΒΒΙΔΗΣ, Σ., *Δραστηριότητες γλωσσικής αγωγής στο νηπιαγωγείο*, Gutenberg, Αθήνα, 1998.

Σημειώσεις

1. ΝΑΚΟΥ, Ε, "Η αξιοποίηση του παιδευτικού χαρακτήρα των μουσειών και ο σχεδιασμός μιας σύγχρονης μουσειακής αγωγής", *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ. 102-103, 1988, σελ. 46.

2. ΝΤΟΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, Ε, "Παιδικό Μουσείο: Ένας Εναλλακτικός Τρόπος Εκπαίδευσης Παιδαγωγών στο Κατώφλι του 21ου αιώνα", Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού, Επιστημονική Περιοδική Έκδοση της Ο.Μ.Ε.Ρ., σελ. 11.
3. BARTHES, R., Μυθολογίες, Ράππα, Αθήνα, 1979, σελ.203.
4. ΝΑΚΟΥ, Ε, ό.π., σελ. 46.
5. BARTHES, R, Εικόνα - Μουσική - Κείμενο, Πλέθρον, Αθήνα, 1988, σελ. 50.
6. ΝΑΚΟΥ, Ε, ό.π., σελ. 46.
7. ΚΑΛΟΥΡΗ-ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ο, Η αισθητική αγωγή του παιδιού. Μορφές και τρόποι εργασίας στην παιδική βιβλιοθήκη και στο μουσείο, Δίπτυχο, Αθήνα, σελ. 55.
8. BARTHES, R, ό.π., σελ. 32.
9. BETTELHEIM, B, "Children, curiosities and museums", Children Today, Jan-Feb, 1980.
10. BETTELHEIM, B, ό.π.
11. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ, Δ, Μουσειοπαιδαγωγική Εκπαίδευση. Πρόγραμμα Σπουδών Επιλογής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, 1998, σελ. 12.
12. ΣΟΛΟΜΩΝΙΔΟΥ, Χ. - ΚΑΚΑΝΑ, Δ.Μ., Από τις ηλεκτρικές συσκευές στο ηλεκτρικό ρεύμα: ιδέες και αναπαραστάσεις παιδιών προσχολικής ηλικίας" Παιδαγωγική Επιθεώρηση, Κυριακίδη, τχ. 28, 1998, σελ. 221.
13. BRUDEKAMP, S. - COPPLE, C., Καινοτομίες στην προσχολική εκπαίδευση: Αναπτυξιακά κατάλληλες πρακτικές στα προσχολικά προγράμματα, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1997, σελ. 32.
14. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, Κ., "Μεθοδολογικές προσεγγίσεις για μια πιο αποτελεσματική δόμηση της γνώσης στο νηπιαγωγείο", ανακοίνωση στην εορταστική διημερίδα 162 17 Δεκεμβρίου Παν/μίου Θεσσαλίας, σελ. 7.
15. BREDEKAMP, S. - COOPLE, C., ό.π., σ. 154.
16. BREDEKAMP, S. - COOPLE, C., ό.π., σ. 157.
17. CHAPMAN, L, Διδακτική της τέχνης, Νεφέλη, Αθήνα, 1993, σελ. 22.
18. ΚΑΛΟΥΡΗ-ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ρ., Το μουσείο, μέσο τέχνης και αγωγής, Καστανιώτη, Αθήνα, 1988, σελ. 11.
19. ΔΕΣΤΟΥΝΗ-ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΥ, Μ.Χ. "Εκπαιδευτικά Προγράμματα : Η θεωρία πίσω από την πράξη: Η περίπτωση του Μουσείου Μπενάκη". Η Τέχνη στην Εκπαίδευση, Ε΄ Κύκλος Επιμορφωτικού Σεμιναρίου, Πατάκη, Αθήνα, σελ. 50.
20. ΝΑΚΟΥ, Ε., ό.π., σελ. 51.
21. ΑΛΚΗΣΤΙΣ, Μουσεία και Σχολεία, Δεινόσαυροι κι Αγγεία, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1995, σελ. 22.
22. BREDEKAMP, S. - COPPLE, C., ό.π., σελ. 187.
23. ΔΑΛΚΟΥ, Γ., "Η σχέση Μουσείου και Σχολείου : βίοι παράλληλοι;" Εκπαιδευτικά, τχ. 49-50, 1998, σελ. 50.
24. ΦΕΚ Φεβρουαρίου 1999, τχ. 2ο , αριθμός φύλλου 93.

25. MORIN, N., "Arts plastiques et communication", Education Enfantine, Nathan, avril 1999, σελ. 66.

26. ΧΑΤΖΗΣΑΒΒΙΔΗΣ, Σ., Δραστηριότητες γλωσσικής αγωγής στο νηπιαγωγείο, Gutenberg, Αθήνα, 1998, σελ. 25.

27. ΑΛΚΗΣΤΙΣ, Μουσεία και Σχολεία, Δεινόσαυροι κι Αγγεία, ό.π., σελ. 45.

28. Βλ. πιο αναλυτικά στο LAGOUTTE, D., Enseigner les arts plastiques. Pedagogie pratique a l' ecole elementaire, Hachette, Paris, 1995.

29. PORCHER, L, L' enseignement de la civilisation, Revue Francaise de Pedagogie, no 108, 1994, σελ. 7.

30. FILLIPINI, T., Les cent langages de l' enfant, Actes du seminaire Europeen. "Eduquer le jeune enfant en Europe", OMEP, Paris, 1996, σελ. 29.

31. BREDEKAMP, S. - COPPLE, C., ό.π., σελ. 37.

32. SORBIER, F, De la collection au musee, Education Enfantine, Nathan, Janvier 1998, σσ. 61-75.

33. Α.Π.Θ., Το παιδί και η γραφή. Μια σχέση κλειδί για τη δια βίου μάθηση. Η δομητική προσέγγιση της γραπτής γλώσσας, ΟΕΔΒ, Αθήνα, 1998, σελ. 86.

34. Αρχαιολογία, Αφιέρωμα: "Παιδί και Μουσείο" τχ. 16, 1985, σελ. 17.

35. ΠΛΑΤΗ, Μ., "Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης. Εκπαιδευτικά Προγράμματα". Η Τέχνη στην Εκπαίδευση, ό.π., σελ. 59.

36. Αρχαιολογία, ό.π., σελ. 6.

37. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, Κ., "Δημιουργία καταστάσεων επικοινωνίας και προφορικός λόγος στην προσχολική ηλικία", Παιδαγωγική Εταιρεία Ελλάδος, Πρακτικά του 1ου Πανελληνίου Συνεδρίου, Ναύπακτος 13-15 Νοεμβρίου 1998, σελ.729-734.

38. JAKOBSON, R., Essai de linguistique generale: les fondations du langage, Minuit, Paris, 1963 και FRANCOIS, F., Pratiques de l' oral: Dialogue, jeu et variations des figures, Nathan, Paris, 1993, σ.σ. 127-142.

39. WILLIAMS, L.R., Νέες τεχνικές και ρεύματα στην Προσχολική Εκπαίδευση των ΗΠΑ, Ημερίδα της ΟΜΕΠ, Αθήνα, Απρίλιος 1997.

40. ΜΗΤΣΗΣ, Ν., "Μορφές επικοινωνιακής δραστηριότητας στα πλαίσια της διδασκαλίας της μητρικής γλώσσας", Εκπαιδευτικά, τχ. 29-30, 1993, σελ. 30.

41. ΜΗΤΣΗΣ, Ν., ό.π., σελ. 33.

42. ΚΑΛΟΥΡΗ-ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σελ. 57.

43. Η μελέτη αυτή εκπονήθηκε στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος "Μουσειοπαιδαγωγική Εκπαίδευση" της Επιτροπής Ερευνών του Παν/μίου Θεσσαλίας.

Βιβλιοπαρουσιάσεις

Βασίλειος Κ. Βουϊδάσκης

*Το Δικαίωμα της Ελευθερίας της Έκφρασης και
τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας.*

*Ιστορικο-κοινωνιολογική Προσέγγιση
εκδ. Παπαζήση, 2001*

Σε αυτό το βιβλίο ο συγγραφέας διερευνά με ιδιαίτερη επιτυχία τη ζεύξη και την παράλληλη διαχρονική εξελικτική πορεία, του με τη φύση του ανθρώπου σύμφυτου δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης και των μέσων μαζικής επικοινωνίας.

Με μια ιστορικο-κοινωνιολογική προσέγγιση, χρησιμοποιώντας τις πρωτογενείς πηγές και τη διεθνή βιβλιογραφία, παρουσιάζει διαχρονικά τη δυνατότητα του ανθρώπου του παρελθόντος και του παρόντος να εκφράζει τη γνώμη του με 'όχημα' το λόγο, τον προφορικό στην αρχή, το χειρόγραφο των παπύρων, των περιγραμμένων και των κωδίκων αργότερα, τον έντυπο της γουτεμβέργειας ανακάλυψης και σήμερα με τα ηλεκτρονικά μέσα μαζικής επικοινωνίας, το ραδιόφωνο και την τηλεόραση.

Από αυτή την αξιόλογη ερευνητική προσπάθεια διαπιστώνεται ότι τόσο στο μικροκοινωνιολογικό όσο και στο μακροκοινωνιολογικό επίπεδο, στην πρωτόγονη και την εξελιγμένη μορφή της κοινωνικής οργάνωσης, η ελευθερία ή η ανε-

λευθερία της έκφρασης της ατομικής και συλλογικής γνώμης εξαρτιόταν και εξαρτάται κάθε φορά από τις κοινωνικές δομές, τις πολιτικές, πολιτισμικές και τεχνολογικές συνθήκες. Ο βαθμός της ελευθεροτυπίας ή της λογοκρισίας συμπορεύτηκε διαχρονικά και συμπορεύεται ακόμα με το βαθμό της ύπαρξης ή της έλλειψης της ίδιας της δημοκρατίας, αφού το δικό της, τον κοινωνικό δυναμισμό αντανάκλούσε και αντανάκλα και το δικό της συνεχή αγώνα για την επιβίωση και τη βελτίωσή της αντικατόπτριζε και αντικατοπτρίζει ακόμα και σήμερα.

Αυτό διαφαίνεται από την ιστορικο-κοινωνιολογική αναδρομή, από την αρχαία έως τη σύγχρονη εποχή. Από την Ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα, τον ανατολικό και το δυτικό Μεσαίωνα έως την Αναγέννηση, τον Ευρωπαϊκό και τον Ελληνικό Διαφωτισμό, στη διάρκεια του 19ου και 20ου αιώνα, στις χώρες του καπιταλισμού και του πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού, καθώς και την περίοδο της προ-επαναστατικής, μετα-επανα-

στατικής και σύγχρονης Ελλάδας. Παρά τις διαχρονικές αλλαγές των κοινωνικών δομών και τους κοσμοϊστορικούς σημασίες κοινωνικούς μετασχηματισμούς, η παραβίαση του πανανθρώπινου δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης συνεχίζεται και το μόνο πράγμα που φαίνεται να διαφοροποιείται είναι ο τρόπος και η μεθόδευση.

Πρόκειται για μια πολύ ενδιαφέρουσα, πρωτότυπη στη θεματική και την προσφορά της στην επιστήμη έρευνα, η οποία σύμφωνα με την εντιμότητα που διακρίνει το συγγραφέα και την επιστημονική αντικειμενικότητα και δεοντολογία, φέρνει αξιόλογα και πάντα επίκαιρα στοιχεία στο φως της δημοσιότητας, προκαλώντας σοβαρούς προβληματισμούς και ερεθίσματα για κριτικό στοχασμό και γόνιμη συζήτηση. Δεν ασκεί κακοπροαίρετη και μυωπική δημοσιογραφική κριτική σε άτομα, σε κοινωνικές ομάδες, ή σε θεσμούς, όπως κάνουν μερικοί «τηλε-φωστήρες» και «τηλε-σωτήρες». Στο στόχαστρο της κριτικής βρίσκονται παλιές και σύγχρονες αυταρχικές κοινωνικές δομές, οι οποίες προσπάθησαν να φιμώσουν ή φιμώνουν ακόμα την ανθρώπινη φωνή, καταστρατηγώντας το αναπαλλοτρίωτο δικαίωμα της ελευθερίας της γνώμης και του λόγου.

Σε αυτό το βιβλίο συμπορεύονται αρμονικά η αυστηρότητα και η σοβαρότητα της επιστημονικής γλωσσικής διατύπωσης με τη γλαφυρότητα και την κατανόηση της έκφρασης του κειμένου, γι' αυτό και διατηρείται αμείωτο το ενδιαφέρον του αναγνώστη έως την τελευταία σελίδα. Αποτελεί πραγματικά πολύτιμο πνευματικό απόκτημα στη βιβλιοθήκη όχι μόνο του κοινωνικού επιστήμονα, αλλά και κάθε προβληματισμένου ανθρώπου και πολίτη. Ιδιαίτερα σήμερα, στην αυγή του 21ου αιώνα, όπου τα ερτζιανά και τα ηλεκτρομαγνητικά κύματα κατακλύζουν τους διεθνείς αιθέρες με τον άναρχο πλουραλισμό και την ασυντόνιστη πολυφωνία, πολλά θα είχαν να ωφεληθούν οι επικοινωνοί και οι αποδέκτες των ραδιοηλεκτρονικών μηνυμάτων. Πολύ περισσότερο οι ραδιοηλεκτρονικές επιχειρήσεις και όλοι οι εμπλεκόμενοι με την ενημέρωση φορείς θα εννοήσουν σε πόσο μεγάλο βαθμό καταστρατηγείται αυτό το πανανθρώπινο δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης και της μετάδοσης της πληροφόρησης και ότι με λίγο σεβασμό στη συνταγματική και νομοθετική τάξη και στους κανόνες της δημοσιογραφικής δεοντολογίας, θα πρόσφεραν μεγάλη υπηρεσία στην ελληνική και την παγκόσμια κοινωνία.

Περιλήψεις άρθρων και βιβλιοκρισίες προηγούμενων τευχών (28 έως και 31)

Τεύχος 28, Ιούνιος 2000

Γεώργιος Κοντογιώργης: «Νεοτερικότητα και πρόοδος: Η ελληνική πραγματικότητα», σελ. 5-22.

Το μεταπολεμικό ελληνικό σύστημα και συγκεκριμένα οι διαστάσεις της νεοελληνικής ιδιαιτερότητας, οι οποίες αναδεικνύουν το γνωσιολογικό και μεθοδολογικό αδιέξοδο της «νεοτερικής» κοινωνικής επιστήμης, τίθενται στο επίκεντρο της αναλυτικής θεώρησης του άρθρου αυτού.

Αν και η νεοελληνική κοινωνία δεν μπορεί πια να αποστασιοποιηθεί τυπολογικά από τον κορμό της «νεοτερικότητας», εντούτοις θα μπορούσε να φιλοδοξήσει την αξιοποίηση του συγκριτικού πλεονεκτήματος που της προσφέρει η ανθρωποκεντρική της κληρονομιά.

Παναγιώτης Μποσνάκης: «Κοσμοπολιτισμός και διασπορά. Η πρωτοπορία στην Ελλάδα και αλλού», σελ. 23-32.

Απαντώντας σε ερωτήματα γύρω από την ιστορικότητα και το θάνατο της πρωτοπορίας, η εργασία αυτή προτείνει ένα νέο ορισμό γι' αυτήν, με βάση νέα πολιτιστικά δεδομένα, όπως είναι ο αυξημένος κοσμοπολιτισμός, η διασπορά και η γλωσσική ετερογένεια στις σημερινές κοινωνίες, που ολοένα και περισσότερο πορεύονται προς την παγκοσμιοποίηση. Στο πλαίσιο αυτό, η μελέτη αυτή εξετάζει περιθωριακές, «πλωτές» πρωτοπορίες, όπως της Ελλάδας και Ανατολικής Ευρώπης, οι οποίες χρησιμοποιούνται ως παραδείγματα για να καταδειχτεί η δυναμικότητα του επιχειρήματος.

Μαριάννα Παπαστεφάνου: «Κοσμοπολιτισμός και χειραφέτηση. Μια μη-θεμελιωτική απάντηση στο Richard Rorty», σελ. 33-52.

Στο άρθρο αυτό υποστηρίζεται ότι η θεωρία του Ρόρτυ παρουσιάζει σοβαρά προβλήματα. Η Ρορτιανή έννοια του κοσμοπολιτισμού προϋποθέτει, από τη μια ένα δυνητικό κριτικής της ιδεολογίας, και από την άλλη, μια ανθρώπινη ικανότητα για αυτοστοχασμό. Ο δισταγμός του Ρόρτυ να αναγνωρίσει αυτές τις προϋποθέσεις καθιστά την αντιθεμελιωτική του πρόταση αδύναμη. Αντίθετα, η Χαμπερμασιανή επαναδιατύπωση του αυτοστοχασμού και της κριτικής της ιδεολογίας σε συσχέτιση με ένα χει-

ραφετητικό ιδεώδες, μπορεί να αποτελέσει μια πειστική μη-θεμελιωτική εναλλακτική θεώρηση του θέματος.

Βάιος Λάζος, Αθανάσιος Βαζακίδης: *«Το επιχειρηματικό γίγνεσθαι και η λογική του παραλόγου»*, σελ. 53-67.

Το Παράλογο για την ανθρώπινη πραγματικότητα είναι το «απρόοπτο» το οποίο εξηγείται και σαν «μοιραίο». Αυτή η αναζήτηση της Γνώσης πέρα από το κοσμικό πλαίσιο, ως αναλυτική και επεξηγηματική αρχή της λογικής του Παραλόγου, αποτελεί τον επιστημονικό στόχο των συγγραφέων του άρθρου αυτού.

Γιάννης Μάντζαρης: *«Η σύγχρονη θεωρία του εξωτερικού εμπορίου. Μια συνοπτική παρουσίαση»*, σελ. 69-87.

Η θεωρία του Εξωτερικού Εμπορίου σαν ένα δυναμικό και συνεχώς εξελισσόμενο τμήμα της Πολιτικής Οικονομίας, πέρασε από τον ακραίο προστατευτισμό των Μερκαντιλιστών στην εποχή της φιλελευθεροποίησης, που προσπαθεί να εισάγει στο παγκόσμιο εμπόριο η τελευταία συνθήκη της GATT, και να παρακάμψει με τον τρόπο αυτό τις στρεβλώσεις που προκαλούν στην οικονομική (και όχι μόνο) ευημερία των κρατών, οι διάφορες μορφές προστατευτισμού. Με όπλα προερχόμενα τώρα από το οπλοστάσιο της Μικρο-οικονομικής θεωρίας, η σύγχρονη θεωρία του Εξωτερικού Εμπορίου, προσπαθεί να εξηγήσει φαινόμενα που αδυνατούσε να εξηγήσει η παραδοσιακή θεωρία, και να ενσωματώσει στο νέο μοντέλο, τομείς όπως το περιβάλλον, τους φυσικούς πόρους κ.λπ. Σημαντικό τμήμα επίσης της σύγχρονης θεωρίας του διεθνούς εμπορίου, καταλαμβάνει η εξέταση της επιρροής των διαφόρων ομάδων συμφερόντων, των lobbies, στα κέντρα λήψης πολιτικών και οικονομικών αποφάσεων. Τις τάσεις αυτές της μοντέρνας θεωρίας του εξωτερικού εμπορίου στη διεθνή βιβλιογραφία, προσπαθούμε να παρουσιάσουμε με αυτή την εργασία.

Χρήστος Καλανταρίδης, Λόης Λαμπριανίδης: *«Η εμπειρία των κλάδων μεταποίησης τροφίμων και ενδυμάτων στην Ελλάδα. Μια έρευνα»*, σελ. 89-110.

Κατά τη δεκαετία του 1990, οι μεταβολές στο θεσμικό πλαίσιο που διέπει το παγκόσμιο εμπόριο, σε συνδυασμό με βελτιώσεις στις επικοινωνίες και την επεξεργασία των πληροφοριών, έχουν μειώσει δραστικά τη σημασία των εθνικών συνόρων, αυξάνοντας τη δυνατότητα μεγαλύτερης συνεργασίας και/ή έντασης του ανταγωνισμού. Σε αυτό το πλαίσιο, μικρές επιχειρήσεις, ακόμη και αυτές που απευθύνονται κυρίως ή και αποκλειστικά, στην εσωτερική αγορά, είναι υποχρεωμένες να ενσωματώσουν μία διεθνή προοπτική στις στρατηγικές τους. Το παρόν άρθρο επιχειρεί τη διερεύνηση της ανταπόκρισης των μικρών επιχειρήσεων μετα-

ποίησης τροφίμων και κατασκευής ενδυμάτων στην ταχεία διεθνοποίηση των αγορών. Για την επίτευξη αυτού του στόχου θα χρησιμοποιηθούν στοιχεία από την περίπτωση της Ελλάδας, μίας ενδιάμεσης οικονομίας που χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία μικρών επιχειρήσεων και την απουσία τομέα μεγάλων επιχειρήσεων. Η δομή της ελληνικής βιομηχανίας έχει επιπτώσεις στο επίπεδο του εγχώριου ανταγωνισμού και κατά συνέπεια στην ικανότητα των μικρών επιχειρήσεων να ανταποκριθούν στις πρόσφατες αλλαγές.

Υποστηρίζουμε ότι το μέγεθος, η ηλικία και ο δυναμισμός της επιχείρησης είναι προσδιοριστικοί παράγοντες της απόφασης για επέκταση εκτός των ορίων της εσωτερικής αγοράς. Ωστόσο, μόνο το μέγεθος (εκφρασμένο σε όρους απασχολούμενου προσωπικού) είναι σημαντικό στον προσδιορισμό του βαθμού ανάμειξης μίας μικρής επιχείρησης στις ξένες αγορές. Από τα ευρήματα της έρευνας, προκύπτει επιπλέον ότι επιχειρήσεις με εμπειρία στις διεθνείς αγορές, μπορεί να είναι καλύτερα εξοπλισμένες για την εκμετάλλευση ευκαιριών και την ανταπόκριση σε απειλές που προέρχονται από το άνοιγμα των διεθνών αγορών. Τέλος, προκύπτει ακόμη ότι οι επιχειρήσεις που παράλληλα με τη διεθνοποίησή τους δεν εγκαταλείπουν την εγχώρια αγορά, είναι οι πλέον δραστήριες στην ανάπτυξη στρατηγικού σχεδιασμού, συγκρινόμενες με αυτές που είναι λιγότερο ή περισσότερο διεθνοποιημένες.

Γεώργιος Γκότσης: *«Η παπική ιεροκρατική πολιτική θεωρία και η αναίρεσή της στη μεσαιωνική κοσμική διάνοηση»*, σελ. 111-142.

Σκοπός της μελέτης είναι η προσέγγιση της μεσαιωνικής παπικής ιεροκρατικής πολιτικής θεωρίας, σε αντιδιαστολή προς άλλες θεωρητικές απόψεις εκπροσώπων της λόγιας ακαδημαϊκής διάνοησης, στο επίμαχο ζήτημα των σχέσεων κοσμικής και πνευματικής εξουσίας κατά τη διάρκεια του Ευρωπαϊκού Μεσαίωνα. Στα πλαίσια αυτά, διενεργείται αναφορά στη φύση, τη δομή και το περιεχόμενο του ιεροκρατικού επιχειρήματος, όπως διαμορφώθηκε υπό την πίεση δεδομένων ιστορικών περιστατικών των αρχών του XIV αιώνα. Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στην κοσμική κριτική της ιεροκρατικής θέσης, με βάση ένα αξίωμα συνεργατικού δυϊσμού των δύο ρυθμιστικών αρχών της μεσαιωνικής κοινωνίας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η βαθμιαία κατάφαση της αυτονομίας του εμφανιζόμενου κοσμικού κράτους έναντι εξωγενών επιδράσεων, προϋπόθεση της οποίας αποτελεί η σαφής και ακριβής οριοθέτηση της κοσμικής, έναντι της εκκλησιαστικής ισχύος.

Νίκος Κυριαζής: *«Για μια θεωρία της στρατιωτικής ισχύος»*, σελ. 143-167.

Στο άρθρο που ακολουθεί επιχειρείται μία νέα προσέγγιση στον ανταγωνισμό δυνάμεων στην ιστορία. Η κυριαρχία που πέτυχαν σε διάφο-

ρες ιστορικές περιόδους ορισμένες χώρες, στηρίζονταν σε συνδυασμό εισαγωγής νέας στρατιωτικής τεχνολογίας ή και τακτικής, και προσπάθεια ελέγχου της ξηράς μέσω κυριαρχίας στην θάλασσα (π.χ. Ρώμη, Ηνωμένο Βασίλειο), μετά της ξηράς και της θάλασσας, μέσω κυριαρχίας του αέρα (π.χ. Γερμανία και ΗΠΑ στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο) και τέλος από τα τέλη του 20ού αιώνα, κυριαρχία στα τρία προηγούμενα στοιχεία μέσω ελέγχου του διαστήματος (π.χ. ΗΠΑ μέσω Πολέμου των Άστρων, στον Πόλεμο του Κόλπου και στην Σερβία).

Κωνσταντίνος Δικαίος: *«Το σύστημα υγείας στη Βρετανία»*, σελ. 169-198.

Το άρθρο εξετάζει τη σχέση ανάμεσα στο Βρετανικό Εθνικό Σύστημα Υγείας (NHS) και την επιλογή της ιδιωτικής υγειονομικής περίθαλψης. Υποστηρίζει ότι σημαντικές αλλαγές που υποβοήθησαν την ανάπτυξη των ιδιωτικών ασφαλιστικών φορέων υγειονομικής περίθαλψης, είχαν ήδη συντελεστεί πριν την πρόσφατη αναδιοργάνωση του NHS το 1990, και επικεντρώνεται στις δαπάνες για το NHS εξετάζοντας το ρυθμό αλλαγής τους σε σταθερές τιμές. Ακολουθώντας, στρέφεται στην ανάλυση των ιδιωτικών ασφαλιστικών φορέων από το 1970, και αποπειράται μια σύγκριση μεταξύ των δύο. Λαμβάνοντας υπόψη την οικονομική κρίση και τα υπόλοιπα στοιχεία, όπως τη σχετική νομοθεσία, καταλήγει ότι ακόμη και τώρα ο κυρίαρχος παράγων που καθορίζει την ανάπτυξη της «ιδιωτικής επιλογής» υγείας στη Βρετανία, είναι οι εξελίξεις στο NHS.

Σπύρος Βλιάμος, Στέφανος Καραγιάννης: *«Οικοτουρισμός και αυτοδιοίκηση. Μια έρευνα-πρόταση»*, σελ. 199-215.

Ο οικοτουρισμός, που παγκοσμίως παρουσιάζει τεράστια εξέλιξη, πρέπει να αναπτυχθεί και στη χώρα μας. Μια αναπτυξιακή πρόταση που θα συμβάλει σε αυτό, είναι η λειτουργία οικοτουριστικού ξενοδοχείου στη Στενή της Εύβοιας.

Η οργάνωση των χώρων και της λειτουργίας του θα πρέπει να βρίσκεται σε απόλυτη αρμονία με τη φύση και να μην επιβαρύνει στο ελάχιστο το φυσικό περιβάλλον της περιοχής, ενώ παράλληλα οφείλει να καλύπτει τις ανάγκες των τουριστών.

Στην όλη προσπάθεια χρειάζεται και ενεργητική συμμετοχή του δήμου, αφού ανήκει στο δήμο, αλλά και των κατοίκων της περιοχής, προκειμένου να εξασφαλιστεί η επιτυχία του προτεινόμενου έργου, που βέβαια θα έχει ως συνέπεια τα σημαντικά οφέλη για την περιοχή στον τομέα της απασχόλησης, της τοπικής ανάπτυξης, της συγκράτησης των κατοίκων και της βελτίωσης του βιοτικού τους επιπέδου.

Βιβλιοκριτικές

Μιχάλη Ψαλιδόπουλου: *«Οικονομικές Θεωρίες και Κοινωνική Πολιτική. Η Βρετανική προσέγγιση»*, 1997.

Τεύχος 29, Σεπτέμβριος 2000

Βασίλειος Βουϊδάσκης: «*Η εργασία ως δικαίωμα και οι κοινωνικές της επιπτώσεις*», σελ. 5-39.

Η έννοια της εργασίας ως σημαντικό κοινωνικό μέγεθος, στις σύγχρονες κοινωνίες πήρε διάφορες σημασίες ανάλογα με τη χωροχρονική της αξιολόγηση. Η εργασία αποτελεί σήμερα ένα από τα σημαντικότερα κοινωνικο-οικονομικά δικαιώματα και η θεσμοθετική του κατοχύρωση στοίχισε μεγάλους και αιματηρούς αγώνες της εργατικής τάξης. Είναι επίσης αξιοσημείωτο το γεγονός ότι αυτό το τόσο θεμελιώδες κοινωνικο-οικονομικό δικαίωμα, είναι δυνατόν, στη δυσλειτουργική του μορφή, να προκαλέσει πράξεις κοινωνικής βίας και επιθετικότητας μέσα και έξω από τον εργασιακό χώρο.

Θανάσης Γκιούρας: «*Εργασία, Ιστορία και "δίδαχή"*», σελ. 41-67.

Στο άρθρο αυτό ο συγγραφέας επιχειρεί την αναλυτική προσέγγιση του έργου του Karl Bücher και του Παναγή Λεκατσά, παραθέτοντας την συγκρότηση του ιστορικού αντικειμένου από τους δυο συγγραφείς. Απώτερος σκοπός του συγγραφέα είναι η συγκριτική καταγραφή του αιτήματος της διδαχής που διατυπώνουν οι Bücher και Λεκατσάς. Κατά το συγγραφέα το ζήτημα για το σημερινό αναγνώστη είναι να αναλογιστεί ως προς την «κατανόηση» και τη «χρήση» της διδαχής.

Γεώργιος Λιοδάκης: «*Η καπιταλιστική ανάπτυξη της ελληνικής γεωργίας*», σελ. 69-101.

Η εργασία αυτή διερευνά την τάση κοινωνικής αναδιάρθρωσης και καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελληνική γεωργία κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Σε αντίθεση με νεο-λαϊκίστικες ερμηνείες, υποστηρίζεται ότι ο καπιταλισμός έχει αναπτυχθεί σημαντικά, και ότι η τεχνική μεταβολή έχει ενισχύσει την ταξική διαφοροποίηση και καπιταλιστική ανάπτυξη στη γεωργία. Υποστηρίζεται παραπέρα, ότι η νέα στρατηγική αγροτικής αναδιάρθρωσης, κατά την τελευταία δεκαετία, έχει ενισχύσει τη διαδικασία συγκέντρωσης και καπιταλιστικής ανάπτυξης, με εξοντωτικές επιπτώσεις στους μικρούς αγρότες. Το γεγονός αυτό, και οι συνεπακόλουθες αγροτικές κινητοποιήσεις των τελευταίων ετών, τείνουν να διαμορφώσουν μια νέα απελευθερωτική στρατηγική για την ημι-προλεταριοποιημένη «εργατική τάξη» του αγροτικού τομέα, που απορρίπτει τόσο το νεο-λαϊκισμό όσο και τον καπιταλιστικό εκσυγχρονισμό.

Χρήστος Μπελλές: «*Μαστίχη. Ένα προϊόν που σημάδεψε τη χιώτικη κοινωνία*», σελ. 103-125.

Με το παρόν άρθρο, προσπάθησα να διερευνήσω και να καταδείξω

το ρόλο του προϊόντος της μαστίχης στη διαμόρφωση της οικονομικής, πολιτικής, παραδοσιακής και κοινωνικής, γενικά, ζωής της Χίου, μέσα από την ενδιαφέρουσα, μακρόχρονη και μοναδική ιστορία του (μαρτυρίες, παραδόσεις, παραγωγή, εμπόριο), από τον Ηρόδοτο μέχρι σήμερα.

Κώστας Λάμνιαν: *«Λογικές βάσεις της κριτικής και η επιρροή τους στις κοινωνικές επιστήμες»*, σελ. 127-154.

Η εργασία αυτή, θεωρώντας την κριτική δομικό στοιχείο της κοινωνικής επιστήμης, επιδιώκει να αναδείξει, να περιγράψει και να συσχετίσει διαφοροποιημένες λογικές βάσεις της. Παράλληλα, θεωρεί ότι οι βάσεις αυτές εξασφαλίζουν τη λειτουργία της κριτικής και επηρεάζουν τις ερευνητικές πρακτικές στις κοινωνικές επιστήμες. Στο πλαίσιο αυτό, αμφισβητεί τον «επιστημονισμό» συγκεκριμένων ερευνητικών διαδικασιών της κοινωνικής επιστήμης, οι οποίες, αντικειμενοποιώντας την κοινωνική πραγματικότητα, έχουν στόχο την παραγωγή τεχνικά ελέγξιμων προγνώσεων.

Μαρία Αδάμου: *«Εθνικό κράτος και εκπαιδευτικό σύστημα στο δυτικοευρωπαϊκό χώρο κατά τον 19ο και 20ό αιώνα»*, σελ. 155-185.

Στο παρόν άρθρο επιχειρείται να καταδειχθεί η διαλεκτική σχέση εθνικού κράτους και εκπαιδευτικού συστήματος κατά το 19ο και 20ο αιώνα και να αποτιμηθεί ο ρόλος της εκπαίδευσης στα πλαίσια των ιστορικών συνθηκών που επικρατούν στις δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες, κατά τους αιώνες αυτούς.

Θανάσης Αλεξίου: *«Κοινωνιολογική προσέγγιση της ιατρικής και του ιατρικού θεσμού»*, σελ. 187-221.

Η αύξηση του καταμερισμού εργασίας είχε σαν συνέπεια την απόσπαση της ασθένειας από την κοινότητα και την εναπόθεσή της σε ένα στρώμα ειδικών (γιατροί). Υπεύθυνος για την άρση της ρήξης μεταξύ ατόμου και κοινωνίας, την οποία η ασθένεια προκαλεί, θεωρήθηκε ο γιατρός και δευτερευόντως το ίδιο το άτομο. Η ασθένεια έπαυσε να αποτελεί αντικείμενο της κοινότητας και ο ασθενής αποενοχοποιήθηκε. Επειδή η ασθένεια ορίζεται πρωτίστως με κοινωνικό-πολιτισμικούς όρους, η μετάβαση αυτή έγινε μέσα από την εναλλαγή ιατρικών παραδειγμάτων και κάτω από την επίδραση κοινωνικό-οικονομικών παραγόντων. Ωστόσο η εμπέδωση δομών μισθωτής εργασίας και η παράλληλη αναβάθμιση της αξίας του σώματος (παραγωγή υπεραξίας), αναβάθμισε, επαγγελματικοποιώντας και τον ιατρικό θεσμό, ο οποίος στο νέο κοινωνικό πλαίσιο, όπου η υγεία ταυτίστηκε με την απουσία ασθένειας, απέκτησε ελεγκτικό ρόλο (πιστοποίηση ασθένειας) και ρόλο αποκατάστασης της λειτουργικότητας του ατόμου.

Παναγιώτης Βύρας, Ιωάννης Νέστορος: «Ρόλος και ταυτότητα του φύλου», σελ. 223-233.

Στο άρθρο αυτό εξετάζονται οι νεότερες αντιλήψεις περί ρόλου και ταυτότητας φύλου, καθώς και οι προτεινόμενες βιολογικές επιδράσεις σε προγεννητικό στάδιο. Σύμφωνα με την πρόσφατη έρευνα, η εκδήλωση αποκλίνουσας σεξουαλικής συμπεριφοράς μπορεί να συνδέεται με ορισμένες ορμονικές μεταβολές κατά την εμβρυϊκή ανάπτυξη.

Βιβλιοκριτικές

James Brown (επιμέλεια) *Entering the New Millennium: Dilemmas in Arms Control*, 1999.

Τεύχος 30, Ιούλιος 2001

Γεώργιος Δουράκης: «Στον αστερισμό του εικονικού καπιταλισμού», σελ. 5-51.

Η σύνθεση των Ηλεκτρονικών Υπολογιστών μεταξύ τους και η δημιουργία ηλεκτρονικών δικτύων, εκμηδενίζει το χώρο και το χρόνο και δημιουργεί τις τεχνικές προϋποθέσεις να αλλάξει τον τρόπο με τον οποίο ζούμε.

Ο συγγραφέας της μελέτης, αναλύοντας το επιχείρημα του «νόμου του μικρόκοσμου» επιχειρεί από τη μία να αναδείξει τις δυνατότητες που προσφέρουν στα ΜΜΕ οι Νέες Τεχνολογίες και από την άλλη να καταδείξει την απρόσμενη συνάρθρωση συγκεντρωτικών και αποκεντρωτικών τάσεων.

Σε τελική ανάλυση, ο βαθμός συγκέντρωσης ή αποκέντρωσης των δομών, είναι θέμα στρατηγικής επιλογής και συγκεκριμένων κοινωνικοοικονομικών συνθηκών.

Χαράλαμπος Χαρίτος: «Η εκπαιδευτική δράση της καθολικής εκκλησίας διεθνώς και στην Ελλάδα», σελ. 53-90.

Το άρθρο αυτό έχει ως βασικό σκοπό να παρουσιάσει ορισμένες πτυχές της παιδαγωγικής του γυναικείου μοναχικού τάγματος των Καθολικών «Αδελφών του Αγίου Ιωσήφ της Εμφανίσεως» (*Soeurs de St Joseph de l' Apparition*), έτσι όπως αναπτύχθηκε και καλλιεργήθηκε στα σχολικά ιδρύματά τους που λειτούργησαν στη Γαλλία και σε όλο τον κόσμο (και στην Ελλάδα).

Ευαγγελία Κούρτη: *«Το παιδί ως τηλεοπτική είδηση»*, σελ. 91-102.

Στη μελέτη αυτή επιχειρούμε μια ποιοτική προσέγγιση των μηχανισμών επιλογής και κατασκευής ειδήσεων που αφορούν παιδιά, στα ελληνικά τηλεοπτικά δελτία ειδήσεων.

Η μελέτη 14 κεντρικών δελτίων, τεσσάρων τηλεοπτικών σταθμών, απέδειξε ότι τα κριτήρια επιλογής έχουν τα εξής χαρακτηριστικά: αφορούν περισσότερο συγκεκριμένα άτομα ή ομάδες παρά γενικά θέματα, προέρχονται από τον ελληνικό κυρίως χώρο, έχουν δυσάρεστο περιεχόμενο και επικεντρώνονται στις πλέον ευπαθείς ομάδες παιδιών. Τα αποτελέσματά μας, μας οδηγούν να υποστηρίξουμε την άποψη ότι η μη εξισορροπημένη παρουσίαση όλων των ηλικιών και των θεμάτων που αφορούν παιδιά, μειώνει την αντίληψη του κοινού για τα θέματα και τα προβλήματα της παιδικής ηλικίας

Λίλα Αντωνοπούλου: *«Η τρίτη ηλικία στο στόχαστρο της πολιτικής του περιορισμού των δαπανών υγείας»*, σελ. 103-125.

Η μελέτη περιστρέφεται γύρω από την αμφιλεγόμενη σχέση μεταξύ της γήρανσης του πληθυσμού και της αυξητικής πορείας των δαπανών υγείας στον αναπτυσσόμενο κόσμο. Σκοπός της είναι να αποενοχοποιήσει την τρίτη ηλικία ως κυρίαρχη αιτία της αύξησης των δαπανών υγείας στις χώρες αυτές. Οι πολιτικές περιστολής των δαπανών υγείας που εφαρμόζονται σήμερα, συνδέονται με τον επαναπροσδιορισμό των στόχων της οικονομικής πολιτικής προς την κατεύθυνση της αποτελεσματικότητας των οικονομικών συστημάτων. Ο συνδυασμός αυτός των οικονομικών πολιτικών με τη μη ελκυστικότητα της τρίτης ηλικίας για τους μηχανισμούς της αγοράς (εξαιτίας των χαμηλών εισοδημάτων και της μικρής πολιτικής τους δύναμης), έχει ως αποτέλεσμα να εκπονούνται παντού, σχέδια νέων μορφών νοσηλείας, χαμηλού κόστους για την τρίτη ηλικία.

Παναγιώτης Τζαμαλίκος: *«Η περί πολιτείας αντίληψη των στωϊκών»*, σελ. 127-154.

Το γεγονός ότι η στωϊκή σκέψη μας είναι γνωστή κυρίως μέσω δοξογραφικών μαρτυριών (μερικές από τις οποίες είναι μάλλον επικριτικές για την σκέψη αυτή), είχε μία αναπόφευκτη συνέπεια: διασώθηκαν μόνο εκείνες οι όψεις του στωικισμού που, για ειδικούς εκάστοτε λόγους, παρουσίαζαν ενδιαφέρον για τους δοξογράφους – είτε για να εξαρθούν, είτε για να κατακριθούν. Εν τούτοις, τα στοιχεία που υπάρχουν μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μία σαφή εικόνα για τις γενικότερες φιλοσοφικές αντιλήψεις των Στωϊκών, σε ό,τι αφορά τις θεμελιώδεις εμπνεύσεις της πολιτικής της φιλοσοφίας. Αν και η έλλειψη ενδιαφέροντος γι' αυτήν

την πλευρά του στωικισμού από τους μελετητές είναι καταφανής, υποστηρίζουμε ότι οι στωικοί φιλόσοφοι, παρά τις επιμέρους διαφορές των, είχαν μια κοινή κατεύθυνση σε ό,τι αφορά την πολιτική τους αντίληψη.

Βάιος Λάζος, Αθανάσιος Βαζακίδης: «*Το απρόσιτο: ήτοι η προσιτότητα του απροσίτου πέρα από τη λογική της απροσιτότητας του προσιτού*», σελ. 155-186.

Η σύγχρονη οριοθέτηση του ρόλου και της θέσης του manager στο επιχειρηματικό γίγνεσθαι αποτελεί αναλυτικό πεδίο των συγγραφέων της μελέτης. Ανάμεσα στο Προσιτό και το Απρόσιτο, την Μνήμη και τη Φαντασία, ο manager διακατέχεται από τον πυρετό της αναζήτησης. Παρορμούμενος από το ερευνητικό του ένστικτο ψάχνει το Αδύνατο, το Παράλογο, το Καινοτόμο, το Απρόσιτο, το Ανύπαρκτο.

Κάθε άλλη προσέγγιση θα καθιστούσε τον manager «ανασχετικό μόχλο».

Αγγελική Λεονταρή, Μαρία Αστήθα: «*Ο φόβος του θανάτου*», σελ. 187-222.

Τα ανθρώπινα όντα έχουν τη μοναδική ικανότητα να σκέφτονται το θάνατό τους. Πολλοί θεωρητικοί, όπως ο Becker, ο Brown, ο Lifton και ο Rank υποστηρίζουν ότι τα συναισθήματα που πηγάζουν από τις σκέψεις αυτές αποτελούν τη βάση της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Η θεωρία αντιμετώπισης του τρόμου έχοντας ως αφετηρία τις ιδέες του Becker πρεσβεύει ότι η συνειδητοποίηση της ύπαρξής μας συνοδεύεται και από τη συνείδηση του αναπόφευκτου θανάτου μας. Η συνειδητοποίηση αυτή προκαλεί απεριγράπτο τρόπο ο οποίος αντιμετωπίζεται με ένα πολιτισμικό αντίδοτο. Το πολιτισμικό αντίδοτο αποτελείται: α) από μια βιοθεωρία η οποία δίνει στη ζωή νόημα, διάρκεια και σταθερότητα και β) από την αυτοεκτίμηση, την πεποίθηση δηλαδή ότι κάποιος διαθέτει αξία μέσα σε έναν κόσμο με νόημα.

Δημήτρης Λαλούμης: «*Ψυχοκοινωνιολογία του κωμικού. Μια νέα θεώρηση*», σελ. 121-151.

Το κωμικό είναι ένα καθημερινό φαινόμενο το οποίο συνήθως δημιουργείται σε πλαίσια παρέας, δημιουργεί ευχάριστα συναισθήματα και συχνά προκαλεί έντονες ψυχικές και οργανικές αντιδράσεις, όπως το γέλιο.

Το άρθρο αυτό προσπαθεί να εντοπίσει το βασικό μηχανισμό που δημιουργεί την αίσθηση ότι κάτι είναι κωμικό, και να αποκαλύψει τους παράγοντες από τους οποίους εξαρτάται η ποιότητα και ένταση των κωμικών συμβάντων. Ταυτόχρονα επιχειρεί να αναλύσει τις μορφές, τους

χαρακτήρες και τα μοντέλα συμπεριφοράς, που μπορούν να προσφέρουν το υλικό δημιουργίας του κωμικού. Επίσης αποπειράται να ερμηνεύσει από ψυχολογικής άποψης το φαινόμενο του γέλιου και να εντοπίσει τους λόγους για τους οποίους το κωμικό ομορφαίνει τη ζωή και βελτιώνει ψυχικά και οργανικά το άτομο.

Κωνσταντίνος Τραχανάς: «Ο μετασχηματισμός μιας παραδοσιακής ελληνικής βιομηχανίας σε θυγατρική: Η περίπτωση της Ελαΐς Α.Ε.», σελ. 63-83.

Το άρθρο αυτό αναφέρεται στις επιχειρηματικές δραστηριότητες μιας μικρής παραδοσιακής βιομηχανίας, η οποία συστήνεται το 1920 ως ετερόρρυθμη εταιρία, στο μετασχηματισμό της το 1932 σε ανώνυμη εταιρία με τη συνεισφορά της Τράπεζας Χίου, στη συνεργασία της με το πολυεθνικό συγκρότημα Unilever το 1962, στην ανάληψη της διοίκησής της το 1976 από μανάτζερς της Unilever και τέλος στη μετατροπή της σε θυγατρική επιχείρηση του πολυεθνικού συγκροτήματος το 1982. Καθοριστικό στοιχείο για την εγκατάσταση της Unilever στην Ελλάδα, αποτελεί αποκλειστικά η εγχώρια αγορά, ενώ σήμερα η Ελαΐς κατέχει ηγετική θέση στον κλάδο της με υψηλό μερίδιο αγοράς.

Τεύχος 31, Δεκέμβριος 2001

Βογιαζίδης Ν., Παπάς Β., Λουκίσσας Φ.: «Η λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών σε τοπικό επίπεδο», σελ. 5-40.

Ο βαθμός λειτουργίας των δημοκρατικών θεσμών σε τοπικό επίπεδο και ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνονται οι διάφοροι τοπικοί παράγοντες του δημόσιου βίου (εκλεγμένοι τοπικοί άρχοντες, διορισμένα διοικητικά στελέχη, εκπρόσωποι της κοινωνίας πολιτών), την άσκηση των καθηκόντων τους, αποτελούν τα αντικείμενα ερευνητικού έργου που ανέλαβε ερευνητική ομάδα του Τμήματος Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, σε συνεργασία με το Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης.

Το έργο εντάσσεται στο πλαίσιο διεθνούς μελέτης που κάλυψε τριάντα (30) χώρες στην Ευρώπη, την Ασία και την Αμερική, επέτρεψε τη σύγκριση της Ελλάδος, κατά την περίοδο της εφαρμογής του μεταρρυθμιστικού προγράμματος "Καποδίστριας", με άλλες χώρες με αρκετά διαφορετικές δομές και παραδόσεις τοπικής αυτοδιοίκησης.

Ηλίας Κασιόκας: «Οι πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις του εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα», σελ. 41-63.

Αντικείμενο του άρθρου είναι η αναζήτηση του πολιτικού και ιδεολο-

γικού περιεχομένου της πολιτικής του Εκσυγχρονισμού. Το άρθρο αποτελείται από δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος εξετάζεται και απορρίπτεται η αντίληψη ότι ο εκσυγχρονισμός συνιστά μεταμφιεσμένο νεοφιλελευθερισμό. Επίκεντρο της συζήτησής μας εδώ είναι το πρόγραμμα ιδιωτικοποιήσεων. Στο δεύτερο μέρος του άρθρου, ο εκσυγχρονισμός κατανοείται ως μια πολιτική μεταρρυθμίσεων, με απώτερο στόχο την αναδιάρθρωση των λειτουργιών του δημόσιου τομέα. Η προσπάθεια για αναδιάρθρωση και βελτίωση της απόδοσης του κράτους συναντά αντιστάσεις οι οποίες απορρέουν από τις πολιτικές σχέσεις της χώρας. Σε αντίθεση όμως με την κυρίαρχη αντίληψη η οποία αποδίδει τις λειτουργικές αδυναμίες του κράτους στο σύστημα της πολιτικής πελατείας, η άποψη που υποστηρίζεται εδώ συνδέει την αναποτελεσματικότητα του κράτους με τις πολιτικές μεταβολές που προϋπέθετε η αλλαγή του χαρακτήρα του στη δεκαετία του 1980. Πρόκειται ουσιαστικά για τις πολιτικές προεκτάσεις της κατάρρευσης του αναπτυξιακού κράτους της Δεξιάς και της αντικατάστασής του από το κοινωνικό κράτος της Αριστεράς.

Λόης Λαμπριανίδης: «Θεσσαλονίκη, πολιτιστική πρωτεύουσα της Ευρώπης '97», σελ. 65-98.

Το άρθρο αυτό αναλύει το ρόλο του πολιτισμού (πολιτιστική υποδομή, πολιτιστικές εκδηλώσεις κλπ) στην αστική ανάπτυξη. Η ΠΠΕΘ'97 άλλαξε, έστω και προσωρινά, τη σχετική αδράνεια που χαρακτηρίζει τον πληθυσμό της πόλης για εκδηλώσεις πολιτιστικού ενδιαφέροντος. Έγινε ένα πλήθος εκδηλώσεων σε όλους τους τομείς της καλλιτεχνικής δημιουργίας, ορισμένες εκ των οποίων αποτέλεσαν ιδιαίτερα υψηλού επιπέδου γεγονότα που συνέβαλαν και στη διεθνή προβολή της Θεσσαλονίκης.

Η ΠΠΕΘ'97 όμως μπορεί να ιδωθεί και ως μια σειρά "χαμένων ευκαιριών", κυρίως με την έννοια ότι η Θεσσαλονίκη έχασε μια χρυσή ευκαιρία να αλλάξει την "εικόνα" της μέσω κάποιου "έργου-συμβόλου" που θα της επέτρεπε να φιλοξενεί καλλιτεχνικές δραστηριότητες διεθνούς επιπέδου και θα την έθετε "στο χάρτη" των πολιτιστικών πόλεων της Ευρώπης.

Πέτρος Ρούσσος: «Η στρατιωτική ψυχολογία στην Ελλάδα και η αποστολή του ψυχολόγου στον ελληνικό στρατό», σελ. 99-125.

Το άρθρο παρουσιάζει την κατάσταση της στρατιωτικής ψυχολογίας στην Ελλάδα. Καθώς στην Ελλάδα το αντικείμενο της στρατιωτικής ψυχολογίας είναι παραγκωνισμένο σε ακαδημαϊκό επίπεδο, ο στόχος του άρθρου επιτυγχάνεται μέσα από τη μελέτη των εφαρμογών της στον Ελληνικό Στρατό και του έργου που επιτελούν οι ψυχολόγοι που υπηρετούν τη θητεία τους. Έτσι, παρουσιάζονται μέσα από ερευνητικά και εμπειρικά δεδομένα, οι τομείς της ψυχικής υγείας των στρατευμένων καθώς και η επιλογή στρατιωτικού προσωπικού. Παράλληλα, γίνεται ανα-

φορά στις άλλες δραστηριότητες των ψυχολόγων και το άρθρο ολοκληρώνεται με προτάσεις προς την ακαδημαϊκή και την επαγγελματική ψυχολογική κοινότητα για τη βελτίωση της παρούσας κατάστασης.

Θεόδωρος Κουτρούκης, Κωνσταντίνος Τερζίδης: *«Τα Ευρωπαϊκά Συμβούλια στην Ελλάδα»*, σελ. 127-136.

Η ανάγκη εξασφάλισης της κοινωνικής συνοχής και της υποκίνησης των εργαζομένων, οδήγησε στην υιοθέτηση της οδηγίας 94/45/ΕΕ για τα Ευρωπαϊκά Συμβούλια Επιχειρήσεων (ΕΣΕ). Το γεγονός αυτό υπήρξε μια ιστορική εξέλιξη στην προώθηση της κοινωνικής Ευρώπης, επειδή για πρώτη φορά δημιουργήθηκε ένα αποτελεσματικό νομικό πλαίσιο που δεσμεύει τις πολυεθνικές επιχειρήσεις και ομίλους επιχειρήσεων κοινοτικής εμβέλειας, σε θέματα ενημέρωσης και διαβούλευσης των εργαζομένων σε αυτές. Στο άρθρο αυτό επιχειρείται η διερεύνηση των μηχανισμών και των διαδικασιών ένταξης του ΕΣΕ στο παράρτημα της πολυεθνικής επιχείρησης BP Oil Europe στην Ελλάδα. Το κείμενο θεμελιώνεται με επεξεργασία στοιχείων που παρουσίασαν σε σχετική ημερίδα του Εθνικού Ινστιτούτου Εργασίας, διοικητικά και συνδικαλιστικά στελέχη της επιχείρησης, βασιζόμενα στην εμπειρία τους. Τέλος, γίνεται μια απόπειρα για διατύπωση προτάσεων πολιτικής, ώστε η επέκταση και εφαρμογή του θεσμού σε άλλες επιχειρήσεις να γίνει με τη μεγαλύτερη δυνατή επιτυχία.

Κωνσταντίνος Τραχανάς: *«Ο μετασχηματισμός μιας παραδοσιακής ελληνικής βιομηχανίας σε θυγατρική: Η περίπτωση της Ελαΐς Α.Ε.»*, σελ. 137-157.

Το άρθρο αυτό αναφέρεται στις επιχειρηματικές δραστηριότητες μιας μικρής παραδοσιακής βιομηχανίας, η οποία συστήνεται το 1920 ως ετερόρρυθμη εταιρία, στο μετασχηματισμό της το 1932 σε ανώνυμη εταιρία με τη συνεισφορά της Τράπεζας Χίου, στη συνεργασία της με το πολυεθνικό συγκρότημα Unilever το 1962, στην ανάληψη της διοίκησής της το 1976 από μανάτζερς της Unilever και τέλος στη μετατροπή της σε θυγατρική επιχείρηση του πολυεθνικού συγκροτήματος το 1982. Καθοριστικό στοιχείο για την εγκατάσταση της Unilever στην Ελλάδα, αποτελεί αποκλειστικά η εγχώρια αγορά, ενώ σήμερα η Ελαΐς κατέχει ηγετική θέση στον κλάδο της με υψηλό μερίδιο αγοράς.

Ανδρέας Παπανδρέου: *«Η άτυπη κοινωνική οργάνωση της εκπαίδευσης και η πρακτική των εκπαιδευτικών στο χώρο του σχολείου»*, σελ. 159-180.

Τα επίσημα προγράμματα εκπαίδευσης εκπαιδευτικών (υλοποιημένα πριν ή μετά την είσοδο του εκπαιδευτικού στο χώρο εργασίας) και των σχολικών πρακτικών, έτσι όπως προσδιορίζονται από τα τεκμήρια της επίσημης εκπαιδευτικής πολιτικής, έχουν τις ίδιες όψεις σε όλα τα κράτη

που εμφανίζουν θεσμικό ισομορφισμό. Παρά το γεγονός ότι ο βασικός στόχος αυτών των πολιτικών είναι η παραγωγή ενός προτιμητέου και ελεγχόμενου τύπου εκπαιδευτικού, πυκνά δίκτυα σχέσεων μεταξύ των εκπαιδευτικών μπορούν να σχηματισθούν στο χώρο του σχολείου, στη βάση συνηθισμένων διαδικασιών επαγγελματικής κοινωνικοποίησης, λειτουργώντας ανταγωνιστικά ή και παράλληλα με την επίσημη εκπαιδευτική πολιτική. Αυτά τα δίκτυα συγκροτούν την κοινωνική βάση άτυπων διαδικασιών εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών και παγίωσης άτυπων σχολικών πρακτικών.

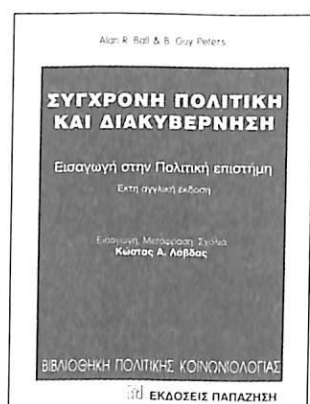
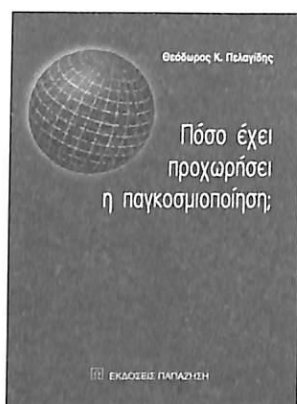
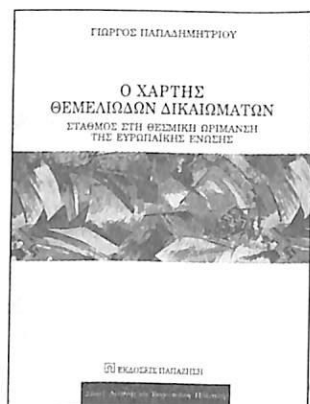
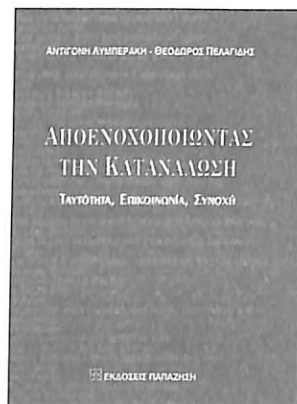
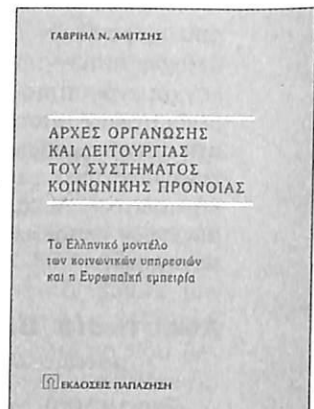
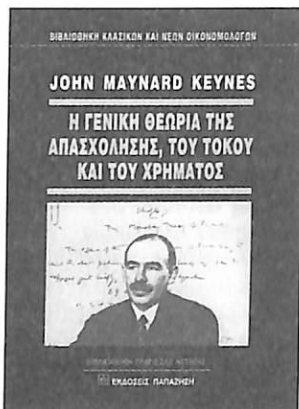
Αναστασία Βλάχου: «Κοινωνική σχολική ένταξη. Οι σχέσεις μεταξύ αναπήρων και μη μαθητών», σελ. 181-212.

Στη μελέτη αυτή αναλύεται η δυναμική των σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στους μαθητές σχολικής ηλικίας, με απώτερο στόχο τη διερεύνηση α) των παραγόντων που εμποδίζουν ή προωθούν την ανάπτυξη δημιουργικών διαπροσωπικών σχέσεων μεταξύ ανάπηρων και μη ανάπηρων μαθητών και β) των αναπτυσσόμενων ιδεολογιών και πρακτικών που σχετίζονται με τη διαμόρφωση ταυτοτήτων και την κατασκευή των εννοιών «αναπηρία», «ανάπηρος» και «φυσιολογικός».

Βιβλιοκριτική

William Tabb: *Reconstructing Political Economy. The Great Divide in Economic Thought*, London, Routledge: 1999

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

 εκδοσεις παπαζηση απο το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 3822 496 - 3838 020 fax: 3809 150
E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ
τηλ: 3216 148 fax: 3313 074

Summaries

Kyriakos Souliotis

Private Health Services in Greece and U.K.

This article compares the patient's perception of private health care services in Greece and UK considering that the use of private health care facilities remains significantly higher in Greece than in the UK, but is steadily increasing in both countries. It also reviews some of the literature and statistical evidence in relation to the income characteristics of those paying for health care, the services paid for, and reasons for private sector use. The paper concludes by establishing that although financial status is an important determinant of private health care use, there appear to be other contributing factors linked to service availability and level of satisfaction.

Kostas Anagnostopoulos

Conventions and Rational Coordination

Conventions are of crucial importance for the regulation of the social and economic life, because they remove ambiguities in situations characterized on the one hand by the convergence of the involved persons interests and, on the other hand, by strategic uncertainty and lack of communication. The institution of conventions demonstrates that the actors rationality is insufficient when they seek to coordinate their action. In this paper, we discuss the situations of coordination and their modelization using the games of coordination, and then the properties of conventions. The cognitive processes and some dynamic aspects of the coordination of action in situations of cooperation are also discussed.

Dimitris Psellas

Anticommunism in Greece (1922-1940)

The aim of our analysis is to examine anticommunism in Greece from the Asia Minor Disaster (1922), to the country's official entry to the Second World War (1940). The phenomenon of anticommunism, in the framework of a clash between the bourgeois state and the communist movement is analyzed in terms of its ideological, legislative, and physical violence components.

The domestic and external factors of the phenomenon are analysed.

We note the change of the dominant ideology from the "Great Idea" to anticommunism, the formation and activities of the challenger, the social make-up and the new economic conditions (Capitalist Mode of Production) with the negative prospects of an economic depression reaching Greece by 1931.

In addition we note the international trends of thought at the time (soviet model, fascism, national-socialism, parliamentary democracy), and we connect them to domestic Greek political forces.

Euripides Papadimitriou *Globalization and Tourism*

Some of the main aspects of globalization and their effect on tourism sector are examined in this article. It is argued that both, financial and social factors contribute to the development of new globalization potentials, thus creating new challenges for politics. At the same time, these factors are rapidly transformed by globalization and in parallel with the new developments and potentials of technology, they create new social trends as well as a new structure and perception of the world. The formation of a board insight into the specific mechanisms and developments of globalization facilitates a better understanding of this phenomenon but also brings about questions regarding future developments and trends in tourism, many of which cannot be adequately answered.

Despoina Makridou-Bousiou *Teaching Economics in schools and universities*

This article discusses research on the area of Economics Education and in particular on the productive teaching of economic courses. It attempts to report on relevant developments in the US and Europe and illustrate that significant research progress has already been realized in this area. The article does not aim to list a full bibliography on the subject. Rather, by means of a - selective - preliminary approach, it aims to offer a guide on Economics Education research given that currently the relevant bibliography in Greece is very limited.

Efrosini Balassa-Flegga *The preparation of a "viable future" through Higher Education: The role of UNESCO*

The aim of this study is to underline the significant role played by Higher Education in the preparation of the new generation for a "viable

future" under the guidance of UNESCO; it is based on the reports, arguments, suggestions and exchange of experiences within the University or among several Universities in the last decade as well as on the UN. UNESCO reports that were published after the Summit Meeting 'Planet Earth' in Rio de Janeiro in 1992.

The study analyses the new concepts of 'Continuous Development' emphasizing the fact that it is not a fixed notion but, on the contrary, it concerns the development of relationship between Systems and social, economic and natural processes. Through these interrelationships, we are facing a challenge : to reconcile economic and social progress with the preservation of the world systems for the conversation of life. This challenge leads us to the role that ought to be undertaken by the Higher Education Institutes so that they sensitize us as regards the problems that are at stake and to incorporate 'Continuous Development' in their sciential scope so as to bridge the gap between theory and practice (aspirations and reality) with the aim of creating 'a viable future'.

Katerina Michalopoulou
Museum education and communicative speech

In their multiplicity of possible levels of meaning, museum collections are not associated only with specific fields of knowledge but are open to numerous interpretations and meanings. The objects exhibited offer wide scope for alternative learning methods and are susceptible of multiple approaches, making up a basis on which the children can structure their knowledge, develop their critical spirit, cultivate their imaginative and creative potential and produce their own discourse.

This goal can be attained through the use of various activity projects initiated in museums (and other cultural venues) and schools, structured in such a way as to encourage the children to develop their own dialogue with museum collections. Organized visits to museums by children, based on these projects, provide excellent conditions for communication, linguistic exchanges and written and oral expression.

**Πολιτική Ηγεσία - Ηγέτες:
Ταυτότητα - Προσωπικότητα -
Συμπεριφορά**

*Εισαγωγή στη θεωρία, τις μεθοδολογικές
προσεγγίσεις και την εμπειρική έρευνα*

Αναθεωρημένη 8^η Έκδοση

ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ

από τις Εκδόσεις
Ε.Α. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ
το νέο βιβλίο
του καθ. ΚΛ. ΚΟΥΤΣΟΥΚΗ

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΗΓΕΣΙΑ - ΗΓΕΤΕΣ

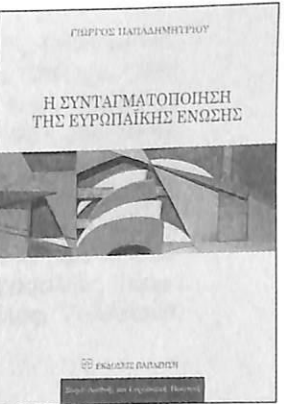
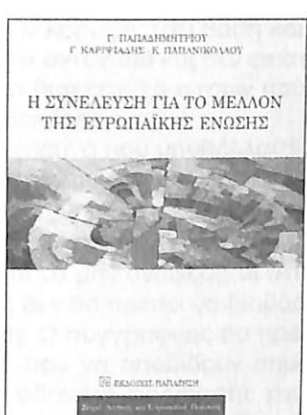
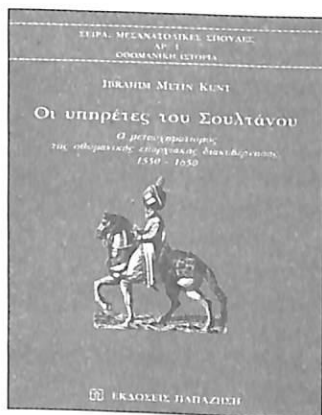
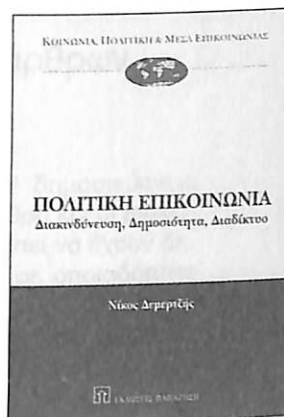
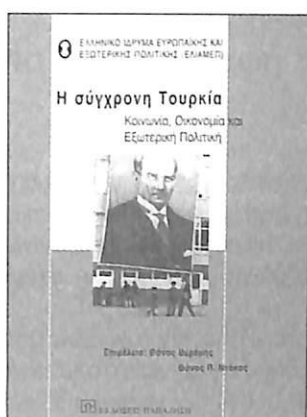
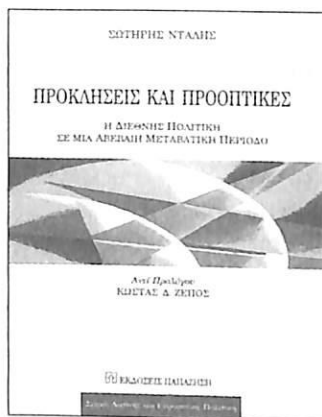

Τρεις είναι οι άξονες πάνω στους οποίους κινείται η ανάλυση. Ο ένας είναι η αναζήτηση της ταυτότητας της ηγεσίας, δηλ. ο θεωρητικός και εμπειρικός προσδιορισμός των εμφανών, εξωτερικών χαρακτηριστικών, που βοηθούν στο σχηματισμό μιας πρώτης εικόνας της δημογραφικής και κοινωνικής φυσιογνωμίας (profile) της ηγεσίας.

Ο δεύτερος άξονας είναι η ανίχνευση της προσωπικότητας και του ρόλου της στην ανάδειξη του ηγέτη.

Τέλος η επισήμανση και ερμηνεία ορισμένων πτυχών της εξωτερικής συμπεριφοράς και δράσης της ηγετικής προσωπικότητας συγκροτούν τον τρίτο άξονα της ανάλυσης.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

εκδοσεις παπαζηση απο το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 3822 496 - 3838 020 fax: 3809 150

E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ

τηλ: 3216 148 fax: 3313 074